ऋतम्

ṚTAM

JOURNAL
OF
Akhila Bharatiya Sanskrit Parishad

Volume I | January 1970 | No. II

Mahatma Gandhi Marg, Hazratganj
LUCKNOW

Price (exclusive of Postage)

	Current Volume	Back Volumes	Single Number
भारत	रु० २०.००	रु० २५.००	रु० १२.००
India	Rs. 20.00	Rs. 25.00	Rs. 12.00
U. S. A.	$ 5.00	$ 6.25	$ 3.00
Sterling	£ 2.00	£ 2.10 Sh.	£ 1.5 Sh.

ऋतम्

ṚTAM

JOURNAL
OF

Akhila Bharatiya Sanskrit Parishad

Volume I | January 1970 | No. II

Mahatma Gandhi Marg, Hazratganj
LUCKNOW
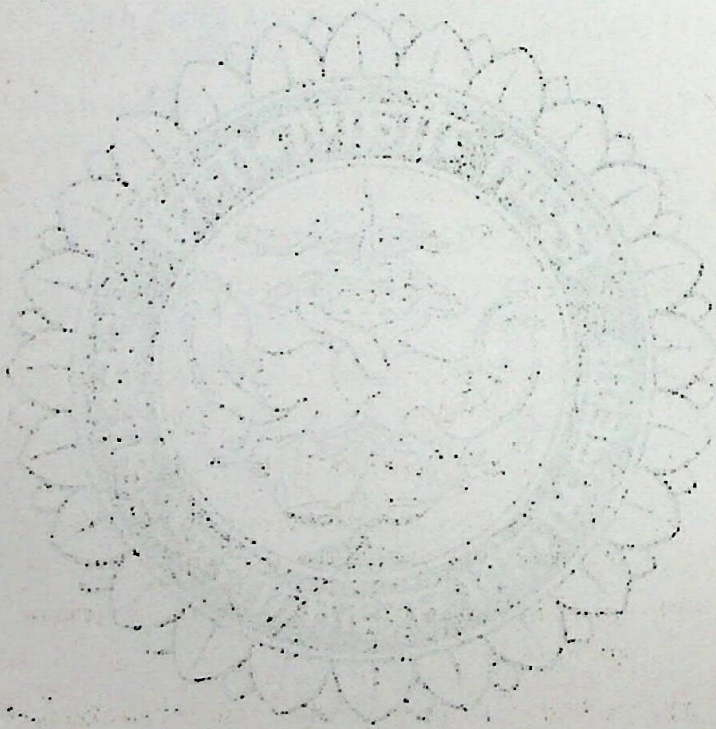
CONTENTS

VOL. I JANUARY 1970 No. II

अनुक्रम

I. लेख (Articles)

तत्रभवद्भर्तृहर्यभिप्रेतं साधनस्वरूपम्

को. अ. सुब्रह्मण्य अय्यर्

(१) महावैयाकरणस् तत्रभवान् भर्तृहरिः शब्दाद्वैतस्य प्रवर्तकत्वेन प्रसिद्धिं गतः। तदिदं दर्शनं तद्विरचिते वाक्यपदीये विस्तरेण प्रतिपादितं दृश्यते। शब्दाद्वैतदर्शनानुसारेण यदिदं जगतो मूलकारणं ब्रह्म तच्छब्दतत्त्वम् इत्य् आदौ प्रतिज्ञायते। इदं शब्दतत्त्वं ब्रह्म यद्य् अप्य् एकम् अभिन्नं च तथाप्य् अस्मिन् सर्वबीजे ब्रह्मणि सन्त्य् असंख्याः शक्तयो याभिर् ब्रह्मणो भोक्तृभोक्तव्यभोगरूपेण स्थितिर् लोकव्यवहारार्थं प्रवर्तते। तदुक्तं भर्तृहरिणा

एकम् एव यद् आम्नातं भिन्नं शक्तिव्यपाश्रयात्।
अपृथक्त्वेऽपि शक्तिभ्यः पृथक्त्वेनेव वर्तते॥
एकस्य सर्वबीजस्य यस्य चेयम् अनेकधा।
भोक्तृभोक्तव्यरूपेण भोगरूपेण च स्थितिः॥[१]

इति। अस्मादेव वचनात् प्रतीयते यद् भर्तृहरेर्विचारपद्धतौ शक्तितत्त्वस्य महत्त्वं भवतीति। शक्तिशक्तिमतोर् अभेद इत्य् अपि भर्तृहरेर् अभ्युपगमः। अत एवाभिन्नस्य शब्दतत्त्वस्य ब्रह्मणः शक्तिर् अप्य् अभिन्ना। यद्य् अप्य् अयम् एव परमार्थस् तथापि शक्तीनां नानात्वम् अपि स्वीक्रियते भर्तृहरिणा। अस्य जगतो यद् इदं महद् वैचित्र्यं तद्रूपस्य कार्यनानात्वस्योपपादनार्थं शक्तिवैचित्र्यं समुन्नीयते। अत एव शक्तिविषये बहुत्र बहुवचनप्रयोगो दृश्यते वाक्यपदीये। वैशेषिकसांख्यादिभिर् ये पदार्थाः स्वीकृता द्रव्यगुणकर्मसामान्यादयस् तेषां सर्वेषामपि भर्तृहरिदर्शनेऽभिन्नस्य ब्रह्मणः शक्तित्वमेव। यदुक्तम्—

तस्माद् द्रव्यादयः सर्वाः शक्तयो भिन्नलक्षणाः।
संसृष्टाः पुरुषार्थस्य साधिका न तु केवलाः॥[२]

(२) इति। शक्तीनां बह्वीनां सतीनां न समं प्राधान्यम्। कासाञ्चिच्छक्तीनां विशेषतः समुल्लेखो दृश्यते वाक्यपदीये। शक्तिषु कालशक्तिरेव मूर्धाभिषिक्तेत्य् अत्र नास्ति कोऽपि संदेहः। ग्रन्थारम्भ एवोक्तं भर्तृहरिणा—

अध्याहितकलां यस्य कालशक्तिम् उपाश्रिताः।
जन्मादयो विकाराः षड् भावभेदस्य योनयः॥[३]

इति। कालशक्तिरेव स्वातन्त्र्यम् इति व्यपदिष्टा भर्तृहरेः स्वोपज्ञत्वेन प्रसिद्धायां प्राचीनवृत्तौ[४]। बहुत्र वाक्यपदीयतृतीयकाण्डव्याख्याकृता हेलाराजेन कालाख्या स्वातन्त्र्यशक्तिर् ब्रह्मण इति

प्रतिपादितम् । येयं ब्रह्मणः कर्तृत्वशक्तिर् निखिलस्य जगत आविर्भावयित्री सैव कालशक्तिः । शक्तिषु सैव केवलं स्वातन्त्र्यशब्देन व्यपदिश्यते । भर्तृहरिणा महता विस्तरेण कालशक्तेर् वर्णनं कृतं वर्तते वाक्यपदीयतृतीयकाण्डान्तर्गतकालसमुद्देशे । तत्रत्योऽयं श्लोकः पठ्यताम्—

तमस्य लोकयन्त्रस्य सूत्रधारं प्रचक्षते ।
प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाभ्यां तेन विश्वं विभज्यते ।।[५]

इति । भेदावभासमयो हि संसारः । भेदश्च देशकालाभ्याम् । मूर्तिक्रियाविवर्तरूपमिदं विश्वम् । तत्र कालशक्त्यवच्छिन्नः क्रियाविवर्तः, दिक्शक्त्यवच्छिन्नश्च मूर्तिविवर्तः । अकाल-कलितमप्य् अनादिनिधनं तत्त्वं कालाख्यस्वातन्त्र्यशक्त्या विनिवेशिताभ्यां प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाभ्यां पौर्वापर्येणावभासते । योऽयं पदार्थानां कालक्रमेण जीवात्मगतः प्रत्यवभासः स एव कालशक्तेर् मुख्यं कार्यम् ।

(३) कालशक्त्यपेक्षया किंचिदूनाः सन्ति तिस्रः शक्तयः । तासां चतसृणां शक्तीनां सहोल्लेख एकस्यामेव कारिकायामुपलभ्यते । यथा—

दिक् साधनं क्रिया काल इति वस्त्वभिधायिनः ।
शक्तिरूपे पदार्थानामत्यन्तमनवस्थिताः ।।[६]

इति । एतासामेव मौलिकत्वम् । दृष्टिद्वयेन मौलिकत्वम् । अस्य विश्वस्य याव् इमाव् आविर्भावतिरोभावौ तद्दृष्ट्या तावत् तासां प्रथमतो मौलिकत्वम् । यतस् तत्कृताव् एव जगत आविर्भावतिरोभावौ । किंचास्य विश्वस्य योऽस्माभिः क्रियमाणः प्रख्योपाख्यारूपो व्यवहारः तद्दृष्ट्याप्य् आसां मौलिकत्वम् ।

(४) भोक्तृभोक्तव्यभोगरूपेऽस्मिन् जगति भोक्तारो जीवात्मानः । भोक्तव्यस्य किं स्वरूपम् । मूर्तिविवर्तक्रियाविवर्तात्मकं भोक्तव्यम् । प्रतिक्षणमसंख्या मूर्तय अथवा पदार्थाः समुत्पद्यन्ते । न च ते क्षणमपि तथैव तिष्ठन्ति । सततपरिणामिनस्ते भवन्ति । तेषां परस्पर-संपर्केणासंख्याः क्रियाः प्रादुर्भवन्ति । क्रियाः सर्वा अपि साध्याः । पूर्वमेव स्थिता अत एव सिद्धाः पदार्था एव ताः क्रियाः साधयन्ति । सिद्धसाध्यसमूहात्मको हि संसारः ।

सिद्धानां साध्यानां च परस्परव्यतिकररूपस्य संसारस्य साक्षिणो भवन्ति जीवात्मानः । न च ताटस्थ्येन साक्षिणः । अपि तु तत्कृतसुखदुःखानुभविनो भवन्ति । स्वानुभवान् परान् बोधयितुं च यतन्ते । परबोधने च तेषां मुख्य उपायः शब्दप्रयोगः ।

(५) शब्दप्रयोगः कथं भवति ? स्वानुभवं परान् बोधयितुं प्रवृत्तेन वक्त्रा वाक्यानि प्रयुज्यन्ते । वाग्व्यवहारे किंचित् स्वतन्त्रो भवति वक्ता । शब्दविशेषप्रयोगे वा शब्दानां ग्रथन-शैल्यां वा न तस्य परकृतः प्रतिबन्धो भवति । असाधवः शब्दा न प्रयोक्तव्या इत्येक एव

नियमस् तेन परिपालनीयो भवति। तेन परबोधनार्थं प्रयुज्यमानानि वाक्यानि सुबन्ततिङन्तपदसमुदायरूपाणि भवन्ति। प्रत्याययन्ति च तानि क्रियाकारकसंबन्धेन संबद्धं कञ्चिद्विशिष्टमर्थम्।

(६) वाक्ये समुपलभ्यमानेषु पदेषु तिङन्तपदम् अथवाख्यातमेव मुख्यम् इति मीमांसका वैयाकरणाश्च। आख्यातं च क्रियाया वाचकं भवति। क्रिया च पूर्वापरीभूतावयवत्वात् साध्या। एवम् आख्यातप्रधानं वाक्यम्, साध्यरूपक्रियाप्रधानश्च वाक्यार्थः। वाक्ये आख्यातव्यतिरिक्तान्यपि पदानि भवन्ति। तानि च प्रायेण नामपदानि। सत्त्वप्रधानानि नामानीति यास्कोक्तरीत्या तानि सत्त्वापरपर्यायसिद्धार्थाभिधायीनि भवन्ति। सिद्धाश्चार्थास् ते येषां व्यापारैराख्यातपदवाच्यायाः साध्यायाः क्रियाया अभिनिष्पत्तिर् भवति। यतस् तेऽर्थाः संभूय क्रियां साधयन्ति ततस् ते साधनशब्देन व्यपदिश्यन्ते शास्त्रकारैः।

(७) य एते साधनत्वेन व्यपदिष्टाः सिद्धाः पदार्थास् ते सर्वे ब्रह्मणः कालप्रभृतिशक्तिभिर् आविर्भाविता इति पूर्वमेवोक्तम्। ते न केवलं शक्तिसमुद्भाविता अपि तु स्वयं शक्तिमन्तः। यतस् ते शक्तिमन्तः अत एव साधनत्वेन व्यपदिश्यन्ते। एतावदेव न। वस्तुतो न पदार्थाः साधनं परं तु तद्गतं सामर्थ्यं तद्गता शक्तिरेव साधनम् इति तत्रभवान् भर्तृहरिः। इदमत्र तेषां वचनम्—

स्वाश्रये समवेतानां तद्वदेवाश्रयान्तरे।
क्रियाणामभिनिष्पत्तौ सामर्थ्यं साधनं विदुः॥[७]

इति। सामर्थ्यं शक्तिर् इत्यनर्थान्तरम्। शक्त एव पदार्थः क्रियां निष्पादयितुं पारयति। अतः शक्तेर् एव साधनत्वस्वीकारे लाघवं भवति। द्रव्यस्यैकस्वरूपत्वात् तस्यैव द्रव्यस्य तां तां क्रियां प्रति तत्तत्साधनत्वापत्तिर् दुरुपपादा। शक्तेस् तु तादृशं साधनत्वं सूपपादम्।

सर्वेऽपि घटपटादयः पदार्थाः शक्तीनां समूहरूपाः। द्रव्यस्य सदैव तथावस्थानेऽपि काचिच्छक्तिः क्वचिद् उद्भूता विवक्ष्यते। अतः 'घटं पश्य', 'घटेनोदकम् आनय', 'घटे उदकं निधेहि' इति कर्मकरणाधिकरणभावो नियमेनोपपद्यते। अत एवोक्तं तत्रभवता—

शक्तिमात्रासमूहस्य विश्वस्यानेकधर्मणः।
सर्वदा सर्वथा भावात् क्वचित् किंचिद् विवक्ष्यते॥[८]

इति। 'विवक्ष्यते' इति पदेनात्र भर्तृहरेर् मौलिकी दृष्टिर् आविष्क्रियते। इत्थमभिधीयते सा दृष्टिर हेलाराजेन— 'वैयाकरणानां शब्दार्थोऽर्थः, न वस्त्वर्थोऽर्थः' इति। भर्तृहरिणा स्वयं सूचितेयं दृष्टिः स्वकीयायां महाभाष्यटीकायाम्—'किमस्माकं वस्तुगतेन विचारेण। अर्थश्चास्माकं यः शब्देनाभिधीयते' इति वदता।

वक्ता तावत् प्रथमं बुद्ध्यार्थं निरूपयति । ततो निरूपितेऽर्थे शब्दं प्रयुङ्क्ते । तादृशेन शब्देन प्रतिपादितोऽर्थ एव शब्दार्थः । बौद्धार्थं इति यावत् । वस्त्वर्थस्तु बुद्धेर्वहिर्वर्तमानोऽर्थः । बौद्धार्थः कदाचिद् बाह्यार्थसंवादी भवति, कदाचिच्च न । मिथ्यागृहीतोऽप्यर्थः शब्दार्थो भवितुं शक्नोति । विद्यमानोऽपि वस्त्वर्थो यावद् बुद्ध्या नावध्रियते तावच्छब्दानां विषयो न भवति । किंच न सर्वे बुद्धिनिरूपिता अर्था युगपद् विवक्षाविषया भवन्ति । अत एवोक्तं 'क्वचित् किंचिद् विवक्ष्यते' इति । यदिदं बुद्धौ विपरिवर्तमानत्वं सत्ताया एवायं प्रकारः । इयमेव भर्तृहरिणोपचारसत्तेत्युच्यते । तद्व्यतिरिक्ता भवति बाह्यसत्ता या सम्प्रतिसत्तेत्यप्युच्यते । तद्यथा—

एतां सतां पदार्थो हि न कश्चिदतिवर्तते ।
सा च सम्प्रतिसत्तायाः पृथग् भाष्ये निर्दशिता ॥[९]

इति । एवं सर्वत्रोपचारसत्तारूढ एव शब्दार्थः । एवं स्थिते साध्यसाधनभावेन क्रियाकारकभावेनार्थानां निरूपणमपि बौद्धमेव । घटादयः पदार्थाः शक्तिसमूहा इति पूर्वमेवोक्तम् । घटे या करणत्वरूपा शक्तिस् तद्विवक्षायां 'घटेनोदकमानय' इत्युच्यतेऽस्माभिः । तत्रैव याधिकरणशक्तिस् तद्विवक्षायां 'घटे उदकं निधेहि' इत्युच्यते । तत्रस्थकर्मत्वशक्तिविवक्षायां च 'घटं पश्य' इत्युच्यते । नेदमाश्चर्यकरं यत् सती शक्तिर् विवक्ष्यत इति । कदाचित्तु शक्तिर् असत्यपि विवक्ष्यते । न शक्तौ शक्त्यन्तरयोगः, अनवस्थापातात् । तथापि 'शक्त्या साधयति,' 'शक्तिमादधाति', 'शक्तये दधि भुङ्क्ते' इत्यादिव्यवहारा दृश्यन्ते । एषु व्यवहारेषु शक्तेर् एव कर्मत्वकरणत्वादिशक्तिसमारोपः कुतो दृश्यते । तत् कथम् । उच्यते ।

साधनव्यवहारश्च बुद्ध्यवस्थानिबन्धनः ।
सन्नसन् वार्थरूपेषु भेदो बुद्ध्या प्रकल्प्यते ॥[१०]

इति । साधनव्यवहारस्य बुद्ध्यवस्थानिबन्धनत्वात् शक्तेर्विव्रियमाणाया बुद्ध्या स्वातन्त्र्येण निरूपणात् शब्देनाभिधाने शक्त्यन्तरयोगोऽविरुद्धः । साधनव्यवहारस्य बुद्ध्यवस्थाधीनत्वादेव प्रायेण पाकक्रियायामाधारभूता स्थाली तनुतरकपालत्वात् तत्र विशेषतोऽनुकूलेति स्वातन्त्र्येण विवक्षिता सती कर्त्री भवति 'स्थाली पचति' इति । इन्धनोपकारानपेक्षया तस्या एव साधकतमत्वविवक्षायां करणं भवति 'स्थाल्या पचति' इति । बौद्धे साधनव्यवहार एवं 'हन्त्यात्मानमात्मना' इत्युपपद्यते ।

अत इदं सिद्ध्यति यत् किमपि वस्तु नियतं साधनं न भवति । वक्तृविवक्षया पदार्थगततत्तच्छक्तिसमाश्रयणेन तत्तत्साधनव्यवहारो भवति । अत एव कानिचिदपादानसंज्ञाविधायकानि पञ्चमीविभक्तिविधायकानि च सूत्राणि प्रत्याख्यातानि भाष्यकृता । 'साधकतमं करणम्'[११] इत्यत्र तमब्विधानात् कारकाधिकारेऽतिशयो न विवक्षितः इति प्रतीयते । अपाये सति यद् ध्रुवं तदपादानमित्युक्तम् । अपायश्च संश्लेषपूर्वको विश्लेषः । प्रकर्षस्याविवक्षितत्वाद् गौणोऽप्यपायः, बौद्धोऽप्यपायः, अपायत्वेन गण्यते । सोऽप्यपादानसंज्ञायाः

प्रयोजकः। 'वृकेभ्यो भयम्' इत्यत्रास्ति बौद्ध अपायः। तद्यथा। योऽयं प्रेक्षापूर्वकारी भवति स बुद्ध्या पश्यति 'यदि गां वृकाः प्राप्नुयुध्रु वमनिष्टापातो भविष्यति' इति बुद्ध्या वृकान् प्राप्य बुद्ध्यन्तरेण ततो विभागं प्रतिपद्यते इत्यस्ति बौद्ध अपायः। अतो 'ध्रुवमपायेऽपादानम्'[१२] इत्येव संज्ञासिद्धेः 'भीत्रार्थानां भयहेतुः'[१३] इति सूत्रं प्रत्याख्यातम्। अनयैव रीत्या 'चोरेभ्यस् त्रायते', 'अध्ययनात् पराजयते', 'अधर्मात् जुगुप्सते' इत्यादिप्रयोगेष्वपि बौद्धापायस्य सत्वान्मूल-सूत्रेणैवापादानसंज्ञासिद्धिः। अत एव भीत्रार्थानामित्यादीनि सूत्राणि प्रत्याख्यातानि। 'पंचमी विभक्ते'[१४] इति पंचमीविधायकं सूत्रमपि प्रत्याख्यातम्। तत्रापि बौद्धस्यापायस्य संभवेना-पादाने पंचमीत्येव विभक्तिसिद्धेः। तथा हि 'कुरुभ्या पांचाला अभिरूपतराः' इत्यत्राभिरूप्येण समानेन गुणेन कुरुभिः सह पांचालान् बुद्ध्यैकत्वमापाद्यतिशयाभिरूपतावशात् कुरुभ्यः पांचालाः पृथक् क्रियन्ते इत्यस्ति संश्लेषपूर्वको विश्लेषोऽपायः। तत्प्रयुक्तापादानसंज्ञा पंचमी-विभक्तिश्च। एतस्य तत्त्वस्य प्रतिपादिकेयं तत्रभवतो भर्तृहरेः कारिका—

निर्धारणे विभक्ते यो भीत्रादीनां च यो विधिः।
उपात्तापेक्षितापायः सोऽबुधप्रतिपत्तये ॥[१५]

इति।

(९) एतदवधि यदुक्तं तद् द्रव्यव्यतिरिक्तशक्तिदर्शनानुसारेण। न सर्वे द्रव्यव्यतिरिक्तां शक्तिमभ्युपगच्छन्ति। केषांचिन्मते न द्रव्यव्यतिरिक्तातीन्द्रिया शक्तिरस्ति। भावानां कार्य-जनने स्वरूपमेव कारणम्, सहकारिण एव च शक्तिरिति ते प्रतिपन्नाः अतः परस्परं शक्ति-शक्तिमन्तश्च भावाः। भावेषु यद् यदा यदनुग्राहि तत् तदा तस्य साधनं तस्य शक्तिरिति तेषां मतम्। उक्तं च।

शक्तयः शक्तिमन्तश्च सर्वे संसर्गवादिनाम्।
भावास् तेष्वस्वशब्देषु साधनत्वं निरूप्यते ॥[१६]

इति।

(१०) द्रव्यव्यतिरिक्ता शक्तिरस्ति न वेति विवादो मीमांसकवैशेषिकयोः वैयाकरणानां त्वस्मिन् विवादे न कश्चिद् ग्रहः। ते हि शब्दप्रमाणकाः। यच्छब्द आह तत्तेषां प्रमाणम्। शब्दश्च पदार्थानां व्यतिरिक्तमेव साधनभावं प्रत्याययति। तथा च प्रातिपदिकेन द्रव्येऽभिहिते शक्तौ कृतबन्धा विभक्तिः प्रवर्तते। उक्तं हि हरिणा—

स तेभ्यो व्यतिरिक्तो वा तेषामात्मैव वा तथा।
व्यतिरेकमुपाश्रित्य साधनत्वेन कल्प्यते ॥[१७]
स्वशब्दैरभिधाने तु स धर्मो नाभिधीयते।
विभक्त्यादिभिरेवासावुपकारः प्रतीयते ॥[१८]

इति।

(११) वाक्यान्वाख्यानप्रसङ्गेन तत्रभवान् भर्तृहरिः वाक्यादपोद्धृतानां पदपदार्थानां स्वरूपनिरूपणे प्रवृत्तः। वाक्यार्थादपोद्धृतेष्वर्थेषु क्रियेव मुख्या। सा च तिङन्तपदवाच्या

पूर्वापरीभूतावयवा साध्या चेति पूर्वमेव प्रतिपादितम् । वाक्यगतैर्नामपदैः साध्यक्रियानिष्पत्तावुपकारिणां सिद्धस्वभावानां पदार्थानां बोधनं क्रियते । तेषां क्रियानिष्पत्तावेव तात्पर्यम् । इदं क्रियोपकाराभिमुख्यमेव नतिः अथवा नमनमित्युच्यते । क्रियाङ्गभावेन पदार्थानामात्मसमर्पणम् । अथवा आवर्जनमित्यप्युच्यते । तदुक्तम्—

निमित्तभावो भावानामुपकारार्थमाश्रितः ।
नतिरावर्जनेत्येवं सिद्धः साधनमिष्यते ॥[१६]

इति ।

(१२) 'सिद्धः साधनमिष्यते' इत्युक्तम् । यद् यदा यदनुग्राहि तत् तदा तस्य साधनमित्यप्युक्तम् । किं सिद्धमेव साध्यस्यानुग्राहि भवति ? किं साध्यमपि कदाचित् साध्योपकारकं न भवितुं शक्नोति ? अत्र महाभाष्यकारा एवास्माकं प्रमाणम् । 'कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानाम्'[२०] इति लक्षणविचारावसरे प्रश्नोऽयं समुल्लसति—अकर्मकधातुविषये यत्र कर्मैव नास्ति तत्र कर्मणाभिप्रयगस्यासंभवात् किं संप्रदानसंज्ञा चतुर्थीविभक्तिश्च भवितुं शक्नुतः न वेति । कथं च 'युद्धाय सन्नह्यते' इति प्रयोगः ? तत्र क्रियाग्रहणकर्तव्यमिति वार्तिककारेण चोदिते भाष्यकारैरुक्तम्—न कर्तव्यम्, यतः क्रियापि कृत्रिमं कर्मेति । कृत्रिमं कर्म, कर्माख्यं साधनमित्यर्थः । कथं क्रियायाः कर्मत्वम् ? क्रियारूपेण कर्मणा च किमभिप्रेतं भवतीत्यत्र भाष्यकारेण यदुक्तं तत्रेदं तत्त्वम्—

क्रियानुष्ठानात् प्राङ् मनुष्यस्य चतस्रो बुद्ध्यवस्था भवन्ति क्रियारूपाः । प्रथमं तावत् प्रेक्षापूर्वकारी मनुष्यः किंचिदभीष्टं फलं बुद्ध्या संपश्यति । सेयं प्रथमा संदर्शनावस्था । तदनन्तरं संदृष्टे वस्तुनि भवतीच्छा, अथवा प्रार्थना । सेयं द्वितीया प्रार्थनावस्था । ततः प्रार्थितस्योपलब्धौ उपायमध्यवस्यति । सेयं तृतीयाध्यवसायावस्था । अध्यवसायादनन्तरं भवत्यारंभक्रिया मानसी प्रवृत्तिः । एतासु चतसृषु मानसक्रियासु उत्तरोत्तरा पूर्वस्याः पूर्वस्याः क्रियायाः कृत्रिमं कर्म । कर्तुरीप्सिततमं हि कर्म । अत्र सन्दर्शनक्रियया प्रार्थनक्रिया ईप्सिता भवति । प्रार्थनाक्रियया अध्यवसायक्रिया, अध्यवसायक्रियया आरंभक्रिया । प्रकृते 'युद्धाय सन्नह्यते' इत्यत्र आरंभक्रिया चक्षुरिन्द्रियगोचरा तनुत्राणबन्धनादिसन्नहनक्रिया ईप्सिता भवतीति सा कृत्रिमं कर्म । अनेन सन्नहनक्रियारूपेण कृत्रिमेण कर्मणा युद्धमभिप्रैतीति युद्धस्य संप्रदानसंज्ञा चतुर्थीविभक्तिश्च सिद्ध्यतः । एतत् सर्वं मनसि निधाय भाष्यकारमतमनुसरता भर्तृहरिणोक्तम्—

संदर्शनं प्रार्थनायां व्यवहारे त्वनन्तरा ।
व्यवसायस्तथारंभे साधनत्वाय कल्पते ॥
पूर्वस्मिन् या क्रिया सैव परस्मिन् साधनं मता ।
संदर्शने तु चैतन्यं विशिष्टं साधनं विदुः ॥[२१]

इति ।

(१३) एवं पदार्थानां शक्तिः साधनं, साधनं च क्रियाया निष्पादकमिति मुख्यं तत्त्वं प्रतिपादितं भर्तृहरिणा । अनित्यानां पदार्थानां याः शक्तयस्तासां पदार्थहेतोरेवोद्भवः । अतस्तेषां सहजाः शक्तयः । न ह्यशक्तस्य पदार्थस्योत्पत्त्यनन्तरमधीयते शक्तिः । नित्यानां तु नित्या स्वाभाविकी शक्तिः । शक्तिश्च यावद्द्रव्यभाविनी । द्रव्यापाये निराधारा सावस्थातुं न पारयति । शक्तेः सहजत्वेऽपि भावाः सहकारिसन्निधान एव स्वकार्यजनन उद्युक्ता भवन्ति । तदैव स्वशक्त्यभिव्यक्तिं कुर्वन्ति । इत्यभिव्यक्तिकाल एव कार्योपयोगित्वात् साधनमित्युच्यते । इतरेतरस्य शक्तिमर्पयन्तः पदार्थाः क्रियां निर्वर्तयन्तीति साधनशक्तिभिः सहैव क्रियाणां व्यापाररूपाणां जन्म कथ्यते । तथा च येभ्य एव क्रिया जायन्ते तेभ्य एव शक्तय इति सहजत्वम् । उपजातशक्तयस्तु क्षणान्तरे क्रियानिर्वर्तका इति साध्यसाधनभावे नास्ति क्षतिः ।

(१४) क्रियास्वरूपनिरूपणावसर इव साधनस्वरूपनिरूपणावसरेऽपि प्रवृत्तितत्त्वस्य चर्चा क्रियते भर्तृहरिणा । केयं प्रवृत्तिर्नाम ? । तत्र पठ्यतां भर्तृहरेरेव वचनम् ।

> प्रवृत्तिरेव प्रथमं क्वचिदप्यनपाश्रिता ।
> शक्तीरेकाधिकरणे स्रोतोवदनुकर्षति ॥[२२]
> क्रियामन्ये तु मन्यन्ते क्वचिदप्यनपाश्रिताम् ।
> साधनैकार्यकारित्वे प्रवृत्तिमनपायिनीम् ॥[२३]

इति । प्रवृत्तिरिति काचिदनपेक्षितहेतुव्यापारा नित्या क्वचिदप्यनपाश्रिता क्रियोच्यते । केचिदिमां प्रवृत्तिमपूर्वं धर्माधर्माख्यमदृष्टसंज्ञकमाहुः । अपूर्ववशाद्धि सर्वं भवति न वा । कैश्चित्तु सा कालशक्तिरित्युच्यते । एवं व्याख्याता सा साधनशक्तिभिः सह साध्यमेकं फलं साधयतीति ताः शक्तीः द्रव्याणां प्रवहद्रूपा सती समाकर्षयति । प्रथमं सापूर्वादिरूपतया सामान्येनाभिधीयते । परतस्तु यथास्वं साधनव्यापारोपपादितप्रविभागा साध्यमानरूपतया क्रियेति व्यवह्रियते । तथा चानुद्भिन्नविशेषरूपदशायां कारकशक्तीनां प्रवर्तिका । ततो निष्कृत्य प्रवृत्तिरिति सामान्यसमाख्ययानाश्रितैव भण्यते । विशेषप्रक्रमे तु साधनसमवायिनी साध्यतामनुभवन्ती यथायथं पचिक्रिया भिदिक्रियेत्यादिव्यवहारं वर्तयति । अत एव कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रियेति लक्षणमुद्दिष्टम् । अपूर्वादिस्वभावेयं प्रवृत्तिः सामान्यभूता द्रव्याणां कारकशक्तिराधाना प्रवृत्तिरिति भण्यते । नित्यत्वादन्यसाधनसाध्या न भवति तदेव प्रथमं कारकम्, कारकाणामपि कारकम् । यदुक्तम्—

> सामान्यभूता सा पूर्वं भागशः प्रविभज्यते ।
> ततो व्यापाररूपेण साध्येव व्यवतिष्ठते ॥
> प्रकृतिः साधनानां सा प्रथमं तच्च कारकम् ।
> व्यापारणां ततोऽन्यत्वमपरैरुपवर्ण्यते ॥[२४]

। इति शम् ।

सन्दर्भ-सूत्राणि

१. वाक्यपदीयम्—१. २. ४.
२. वा० (जा०) २३.
३. वा० १. ३.
४. कालाख्येन हि स्वातन्त्र्येण सर्वाः परतन्त्रा जन्मवत्यः शक्तयः समाविष्ठाः कालशक्ति-वृत्तिमनुपतन्ति । वा० १, ३ गता वृत्तिः ।
५. वा० ३. (का०) ४.
६. वा० ३. (दिक्) १.
७. वा० ३. (सा) १.
८. वा० ३. (सा) २.
९. वा० ३. (सं) ५१.
१०. वा० ३. (सा) ३.
११. अष्टाध्यायी १. ४. ४२.
१२. तत्रैव १. ४. २४.
१३. तत्रैव १. ४. २५.
१४. तत्रैव २. ३. ४२.
१५. वा० ३. (सा०) १४७.
१६. वा० ३. (सा०) ९.
१७. तत्रैव ३. (सा०) १५.
१८. तत्रैव ३. (सा०) १३.
१९. तत्रैव ३. (सा०) १४.
२०. अष्टाध्यायी० १. ४. ३२.
२१. वा० ३. (सा०) १६, १७.
२२. वा० ३. (सा०) ३३.
२३. वा० ३. (क्रि०) ३६.
२४. वा० ३. (क्रि०) ३७, ३८.

ON SOME INSTANCES OF THE USE OF DOUBLE SUFFIXES IN THE AŚOKAN EDICTS

S. N. Ghosal

CALCUTTA

In the Aśokan edicts[1] there are certain causative forms, which bear unmistakable evidence for the application of two causative suffixes in course of their formation. In most of the cases the stem-elements of such forms show *guṇa* or *vṛddhi*, which the causative forms ordinarily maintain, but to such radical elements the causative suffixes are appended, which in fact appear to be the direct descendants of the skt. causal suffixes.[2] We have noted the following forms, which are of the described nature: *lekhāpitā* (R. E I Girnar; R. E VI. G: R. E XIV. G), *hārāpitāni* (R. E. II. G), *hālāpitā* R. E. II, Kalsi, Dhauli, Jaugaḍa), *ropāpitāni* (R. E. II. G), *lopāpitā* (R. E.II. K., D., P. E. VII), *ropapita* (R. E. II, Mansera), *khānāpitā* (R. E. II..G), *khānāpitāni* (R. E. II. K. D. J; P. E. VII); *lopāpitāni* (R. E. II. D; P. E. VII), *ānapayite* (R. E. III. K; R. E. VI. K.); *lekhāpitaṁ* (R. E. IV. G), *srāvāpakaṁ* (R. E. VI. G), *haṁneyasu* (R. E. XIII. Shahbazgarhi), *lekhāpeśāmi* (R. E. XIV. K), *sāvāpayāmi* (P. E. VII), *sāvāpitāni* (P. E. VII), *Kālāpitā* (P. E. VII.) *Kālāpita* (Rumminidei P. Inscription), *Kālāpitāni* (P. E. VII), *likhāpāpitā* (P. E. VII), *sāvāpite* (Minor R. E. I Brahmagiri, Erragudi, Rajulamandagiri), *lekhāpayātha* (Minor R. E. I Sahasram), *lekhāpeta* (Minor R. E. 1 Rupnath), *lekhāpeta-vayata* (Minor R. E. I R), *usapāpita* (Rumminidei P. Inscription and Nigliva P. Inscription).

Let us analyse these forms and see how they bear the traces of the application of double suffixes. While explaining them we cite their corresponding skt. forms as these are assumed to be helpful in recognising their true nature. Let us take them in the order they are cited: *lekhāpitā* corresponds to skt. *lekhitā* Here the root *likh*-already gets the causative value with the strengthening, consequent on the modification of the vowel *i* to *e* by guṇa. Now the original suffix, which brings this change, is lost due to the annexation of the past-participle suffix-*ta* to the root, that has already developed into the causative stem. But the other causative suffix *—āp—*, which is abstracted from the skt. *ā*—roots,[3] is added to the strengthened root-element perhaps with the view to making the sense

of the causative more predominant and clear. Between this causal suffix and the past-participle —*ta* the vowel *i* comes as a means of ligature (Binde-vocal). The form *lekhāpitaṁ*=skt. *lekhitaṁ* is identical with the former ; there occurs only this difference that this form is neuter while the preceding one is feminine.

In the form *lekhāpeśāmi*=skt. *lekhayiṣyāmi* we note the strengthening of the root, caused by the annexation of the causative affix, which is suppressed. But to this strengthened root retaining the causative value the suffix-*āpe*[4] (<skt. *āpaya*—) has again been added, which stands immediately before the tense—affix —ś of the future. The form *likhāpāpitā*=skt. *lekhitā* does not show the strengthening of the root—syllable, but here after the radical element two causative affixes *āp*+*āp* have been added. In *lekhāpayātha* and *lekhāpeta*=skt. *lekhayata* i.e. a form of the 2*nd* pers. pl. of the imperative from the causative stem of *likh*— we note the strengthening of the vowel of the root, which itself conveys the causative value; but along with this in the former one notes the use of the causative suffix —*āpaya*—but in latter —*āpe*-.The word *lekhāpetavayata* creates some confusion to us. Basak translates it into skt. as *lekhapiyata*, which we cannot understand. The word as it follows from the context, bears the sense of the imperative. But here we note both the strengthening of the root-element and the employ of the causative suffix—*āpe*-.

The word *hārāpitāni*=skt. *hāritāni* shows the identical feature. The strengthening of the root *hṛ*—by way of vṛddhi happens due to the annexation of the causative affix, which in the past participle suffix—*ta*. But the lengthening (vṛddhi) of the radical element stands there as its indication. In the Pkt. form the lengthening occurs, but side by side there appears the causative affiix—*āp*-, which is annexed to the strengthened causative stem. Between the causative affix—*ā*p and the past participle —*tā* the vowel *i* comes as a means of connection. The word *hālāpitā*, which comes in some versions, as a variant of the form, discussed maintains exactly the same feature and does not call forth any special remark. In the shorter form the nom. pl. affix—*āni* has only been substituted by the affix—*ā*, of which the traces are abundantly found in Pkt.

The forms *ropāpitāni* and *lopāpitāni*=skt. *ropitāni* proceed from the root *ruh*—. In the causative the stem appears as *rop*—with the strengthening of the vowel *u* to *o* and the substitution of the sound —*h*— by —*p*— . But to the strengthened causative stem the causative affix —*ap*-

has again been annexed. The change of the sound *r* to *l* is due to the dialectal variation. The words *lopāpitā* and *ropapita*, which are variants of the above-mentioned words, show exactly the same feature as regards their adoption of the causative affixes is concerned. The forms *khānāpitāni* and *khānāpitā*=skt. *khānitāni* fall in the same line in as much as we note here both the strengthening of the root *khan*—into *khān*—and the annexation of the suffix –*āp*—to the strengthened stem. So here too the development is identical.

In no way different from the above forms are *kālāpita*=skt.*kāritā*, *kālāpitā*=skt. *kāritāh* and *kālāpitāni*=skt. *kāritāni*, all of which proceed from the root *kṛ*—. In addition to the above-described feature they show this peculiarity that they change the consonant *r* to *l* in the radical element, which is due to the influence of the eastern dialect. The forms *srāvāpakam*=skt. *śrāvakam*, *śāvāpayāmi*=skt. *śrāvayāmi*, *sāvāpitāni*=skt. *śrāvitāni* and *sāvite*=skt *śrāvitam* are homogenous and proceed from the skt. root *śru*—. The annexation of the causative affix presents the causative stem as *sāv* and in one case *srāv*—and to the latter one finds the application of the element —*āp*—or—*āpaya*—, which in, fact, makes the root inflected by the addition of double suffixes. This shows the forms of the root *śru*— as behaving exactly like the preceding.

The forms *ānapayite*=skt. *ājñāpitam* is conspicuous in as much as here the root is followed not only by the causative suffix —*ap*— but also the element —*ay*—, which is borrowed from the form of the present tense of the same very root *jñā*—in the causative. This ought not to have occurred in the form of the past participle, but has wrongly been appended.[5] This form *ānapayite* too on the above consideration may be considered as to have been inflected with double suffixes and it rightly claims a place in the present discussion. The form *usapāpita*=skt. *ucchrāyitaḥ*, which is used twice, proceeds from the root *śrī*—preceded by the prefix *ud*—. The two causative suffixes *ap*+*āp* are directly added to the root, which produces this form. This feature of the absorption of two causative suffixes by the form is clear and it is unmistakably recognised.

The form *haṁñeyasu*=skt. *hanyeran* may also be taken for consideration here. Although it is not a form of the causative it seems to have been formed with two suffixes--one making the use of the other superfluous and as such un-called for. The form is one of the passive in the optative mood. Now it should be noted that the root *han*—adopts the

passive suffix—*ya* in the form and builds the passive stem *haṁña*—(=skt. *hanya*—> *hanna*—> *haññа*—in the Eastern dialect due to the Māgadhī influence, then *haṁña*—in the Aśokan Prākrit). To this form again the passive suffix—*ia* (<—*īa*— <*ya*—) has been added, which together with the personal termination – *su* produces the above form *haṁñeyasu*. The element *y* might have come here by way of euphonic glide. So this form too bears the traces of the application of two suffixes and retains the right to be discussed here.

Now barring the last-mentioned case all the forms, disccussed above, show the absorption of two causative suffixes by them. This feature is not a strange phenomenon in the Aśokan edicts. The tradition of this kind of use has been coming down most probably from long—at least in the spoken languages and the same found expression also in the Aśokan inscriptions. This is best illustrated from the fact that in Pāli we find many instances, where the application of two causative suffixes is to be found. We refer to the section 182 of Geiger's work bearing the title "*The Pāli Language and Literature.*" Some of the forms, which have been recorded by the author there, are: *kappāpeti vāḍḍhāpeti, visajjāpeti, gāhāpeti, kārāpeti, mārāpeti, pūrāpeti, chedāpeti, yojāpeti, ṭhapāpeti, ropāpeti* etc. All these are definite instances about the use of the two causative suffixes in the same forms in Pāli and the forms in the Aśokan edicts too are unmistakably consanguinous with them.

It may be pointed out that the feature is not lacking in the later Prākrits too.[6] In the latter we find forms like *kārāvei, hāsāvei, pāḍhāvei*[7] *kappāvemi, vaḍḍhāvemi, dhovāvedi, moāvemi, moāvehi,* etc. Pischel, however, records only a single instance of the use of two suffixes, which is *davāvei* and, according to him, it develops from the root *dā*.[8] But the other forms, though not mentioned by him, bear also the identical feature and stand as clear evidences for the use of double suffixes in the same form.

This clearly shows that in the Aśokan Pkt. we find a feature, which has got a very wide application. Hultzsch did not mention it unequivocally in his analysis of the speeches of the Aśokan edicts, but his reference to the relevant section of the work of Geiger perhaps shows that he might have been acquainted with the phenomenon. As pointed out before, this kind of use of two suffixes simultaneously perhaps develops from an attempt of giving a stamp of individuality and distinctness to the causative formations and of making them free from any kind of ambiguity, to which

the Prākrit forms become a prey due to the disintegration of the consonantal elements in the later phase of Pkt. The influence of the spoken speeches, where the rigidity of grammar is not scrupulously maintained, might have been at work for the large-scale infiltration of such forms in literature. The Aśokan edicts, it may be pointed out, did not possibly lose contact with the spoken tongues of the people and as such they kept the doors open for the penetration of the irregular formations like those, which are discussed here.

References

1. We have used mainly the text, which is edited by R. G. Basak. But occasionally the other texts were also consulted—particularly those of Jules Bloch and R. K. Mookherjee.

2. The causative endings —*e*— and —*āve*— come from the Sanskrit endings —*aya*— and —*āpaya*— respectively.

3. Vide, Whitney, Sanskrit Grammar, ‡1042. i, j etc.

4. This has developed into —*āve*— in the later Pkt.

5. This has been clearly indicated by Hultzsch, who states: "This barbarous equivalent *ājñapta* and *ajñāpita* retains the causative character —*aya*— of the present *ājñāpayati.*"

   Hultzsch, Corpus Inscriptionum Indicarum p. lxxxiii.

6. Vide Pischel, Die Grammatik der Prākṛt Sprachen, ‡‡552 ff.

7. Vide Vararuci, Prākṛtaprakāśa chap. VII. 27.

8. "Zu da (geben) wird in JM eine doppel-form *davāvei* in der Bedentung >veranlassen zu geben >>gebildet."

   Pischel, Grammatik ‡552.

THE SAPTARṢIS IN THE VEDIC AND THE POST-VEDIC LITERATURE*

V. . Rahurkar

POONA

The *ṛṣis* in the Ṛgveda are typified by a particular group of seven and are mentioned as such four times in the RV. In IV. 42.8 *ṛṣi* Trasdasyu says that the seven sages were fathers who endowed his mother Purukutsānī with a brave son (i. e. himself)[1]. In X. 109.4 the *ṛṣiṣ* are mentioned as seven and are said to have been practising penance[2]. In X.130.7 we are told, "The Seven God-like *ṛṣis* were versed in ritual and metre, in hymns and rules. Viewing the path of those of old the sages have taken up the reins like chariot-drivers."[3] In I.31:5 the term सप्तविप्राः is interpreted by Sāyaṇa to mean the seven sages—

भरद्वाज, कश्यप, गोतम, अत्रि, विश्वामित्र, जमदग्नि and वसिष्ठ.

In the later *Saṁhitās* they are mentioned several times[4]. The Bṛhadāraṇyaka Up. enumerates them as Gotama, Bharadvāja, Viśvāmitra, Jamadagni, Vasiṣṭha,Kaśyapa and Atri. In the RV. itself Kutsa (I.105.6), Atri (I.117.3); Rebha (I.117.4), Agastya (I.179.6), the Kuśikas (III. 53.10), Vasiṣṭiha (VII. 33.13), Vyaśva (VIII. 23.16) and others appear directly as *ṛṣis*.

The Viṣṇu Purāṇa enumerates the following persons as the great sages of the Vaivasvata Manvantara or the present age of the creation—Vasiṣṭha, Kaśyapa, Atri, Jamadagni, Gautma, Viśvāmitra and Bharadvāja. The *ṛṣis* are named individually in the Śatapatha Brāhmaṇa and the Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad and are identified in the former work with the seven stars in the constellation of the Great Bear. The latter work, as we have noticed, names them as Gautma, Bharadvāja, Viśvāmitra, Jamadagni, Vasiṣṭha, Kaśyapa and Atri. The two lists, that of the Viṣṇu Purāṇa and that of the Upaniṣad, agree in the names of the individuals, but not in the order.

It is significant that the individuals in this group figure in the group of the so called gotrarṣis.[5] Baudhāyana, who deals with the classification of the *gotras*, also enumerates the seven *ṛṣis* as Jamadagnī, Viśvāmitra,

Atri, Bharadvāja, Gautama, Kaśyapa and Vasiṣṭha i. e. the individuals are the same as in the above lists but the order is different. Āśvalāyana mentions the same individuals but with a still different order.

The modern orthodox Hindu idea of *gotra* is that it is the name of *ṛṣi* or ancestor in whose line one is born, the ancestor being a son or a descendent of one of the seven great ṛṣis and the eighth Agastya.[6] But a very important śloka in the MBh. states that originally the *gotras* were four only—

मूलगोत्राणि चत्वारि समुत्पन्नानि भारत ।
अंगिराः कश्यपश्चैव वसिष्ठो भृगुदेव च ॥
कर्मतोऽन्यानि गोत्राणि समुत्पन्नानि भारत ।
नामधेयानि तपसा तानि च ग्रहणं सताम् ॥

(Śānti Parvan Ch. 296).

This means historically that there were originally four great stocks of Aryan families and that subsequently they were counted as eight.[7] Looking into the later eight names and the ancient four, we find that Kaśyapa and Vasiṣṭha remain, but Bhṛgu is substituted by his son Jamadagni, Angiras is substituted by his two sons or grandsons Bharadvāja and Gautama and three are entirely new additions, viz. Viśvāmitra, Atri and Agastya. Possibly these were newly-arrived Aryan families, but that they must have come in Vedic times is clear, for all these are well-known Vedic *ṛṣis* or composers of Vedic hymns.

It is really strange to see that the MBh. of 300 B. C. still retains the tradition that the original Aryan families were four, inspite of the fact that all the *Śrautasūtras* give the original family *ṛṣis* as eight. The line कर्मतोऽन्यानि गोत्राणि etc. is rather difficult of explanation. Nilakantha explains it as "विश्वामित्रमासीद्यदिदं किंच तस्माद्विश्वामित्रमित्याचक्षते एतमेत्र सन्तमित्यादिश्रुतेः कर्मजान्येव सर्वाणि गोत्राणि ।"

We have the Puranic story referred to here that Viśvāmitra became a Brahmin by his penance. But we know nothing about Atri's *Karma*. Agastya is said to be a son of Maitrāvaruṇa, i. e. in a sense a brother of Vasiṣṭha but this is a later legend. Whatever this may be, we may be sure that there were originally four great Aryan families which came into India and that three other families came in subsequently, the old Angiras being subdivided into two. This gives us eight families or *gotra* stocks.[8] In

these families were born many men of note, who by their great renown gave their names to their descendants. The next line नामधेयानि तपसा of the MBh. may thus be best interpreted. New names arise owing to austerity or renown and thus the number of *gotras* goes on increasing.[9]

Pargiter lays stress on the statement about the four मूलगोत्रS in the MBh. and says that it proves his contention that the early priestly families began with the Non-Ailas. The Kaśyapas, as he himself points out, are definitely known to be of later origin than the Bhṛgus and the Vasiṣṭhas or even the Atreyas and yet they are counted among the original *gotras*.

But this discrepancy may be explained as the result of the evident Bhṛguization of the extant MBh. which is so clearly demonstrated by Dr. Sukthankar.[10] One Kaśyapa is venerated by Paraśurāma, the Bhārgava hero of the epic, and it is likely that the redactor in his partiality for the Bhārgavas has also glorified the person who was respected by Paraśurāma. But the omission of Atri from the *Mūlagtoras* is not easily explained unless we take for granted that there was some tradition regarding the later origin of the Atris.[11]

I entirely agree with Dr. Ghurye, therefore, who concludes that the three priestly families of the Bhṛgus, the Angirasas and the Vasiṣṭhas were the oldest. The priority of these three families is further strengthened by the fact that in the ṚV. the Pitṛs or ancient fathers are Navagvas, Angirasas, Atharvans, Bhṛgus and Vasiṣṭhas.

The term 'Seven *ṛṣis*' denotes also 'the Great Bear' in one passage in the RV. (तेषामिष्टानि समिधा मदन्ति यत्रा सप्तऋषीन् पर एकमाहुः) and occasionally later(AV.6.4.01. अभयं नोऽस्तूर्वन्तरिक्षं सप्तऋषीणां च हविषाभयं नो अस्तु ।) This is probably a secondary use, instead of the seven *ṛkṣas* brought about by the frequent mention of the seven *ṛṣis*. The word ऋक्षाः in the ṚV. I.24.10 denotes 'seven bears' later called 'seven *ṛṣis*' the constellation of 'the Great Bear' (Ursa Major). The word *ṛkṣa* originally signifies 'one who tears open' and hence a bear (V.56.3) but the word in plural means the seven *ṛṣis* (खाटले बाजले in Marathi). *Ṛkṣa* has also come to denote 'a planet' (cf. *Ṛkṣarāja*= the moon). The planet is called Arctian in Greek and Ursa in Latin. This goes to prove that we have not borrowed the name from the Romans. MaxMuller in his 'Science of Language'

Vol. II says, "the word *ṛkṣa* in the sense of 'the bright' has become the name of the bear, so called either from his bright eyes, or from his bright tawny fur. The same name in the sense of bright ones had been applied by the Vedic poets to the stars in general, and more particularly to that constellation which in northern parts of India was the most prominent."

In the AV. the seven sages are said to know the seven milkings of the sacrificial bull (4.11.9).[12] Virāj, as a cow, came to the seven sages. Bṛhaspati Angirasa milked from her the 'Brahman' and penance on which the seven sages subsist (AV. 8.10.25).[13] It is to be noted that the names of the seven sages are nowhere specified in the AV. They are invoked to bestow wealth and Brahmanical splendour on the singer (X.5.39). They are also called 'Being makers' भूतकृत्[5] (II.1.1.24). They churn the fire in the ब्रह्मौदन सव (11.1.8). *Mekhalā*, the girdle tied at the magical rites is the sister of the Being makers (6.133.4), On the earth the ancient sages, who created beings, sang for the attainment of cows (12.1.31).

In the Śrāvaṇī ceremony of the Ṛgvedi Brahmins there is a ritual called ṛṣi-puñjana wherein Kaśyapa, Atri, Bharadvāja, Viśvāmitra, Gautama, Jamadagni and Vasiṣṭha are mentioned and the ṛṣikā Arundhatī also is invoked with the *Mantra*—

अत्रेर्यथानसूया स्यात् वसिष्ठस्याप्यरुन्धती ।
कौशिकस्य यथा सती तथा त्वमपि भर्तरि ॥

A small star near the Great Bear in the sky has, therefore, received the name of Arundhatī. The Hiraṇyakeśins regard the *Saptarṣis* as follows—Viśvāmitra, Jamadagni, Bharadvāja, Gautama, Atri, Vasiṣṭha, and Kaśyapa.

Let us examine now the '*Tarpaṇa* list' of the *ṛṣis* of the Ṛgvedi Brahmins. The list includes the following *ṛṣis*—

The Śatarcinaḥ, Madhyamāḥ, Gṛtsamada, Viśvāmitra, Vāmadeva Atri, Bharadvāja, Vasiṣṭha, Pragāthas, Pāvamanyas, the Kṣudrasūktas and the Mahāsūktas. Now all of them are not the seers of the *Maṇḍalas*. Only six of them, nemely Gṛtsamada, Viśvāmitra, Vāmadeva, Atri, Bharadvāja and Vasiṣṭha are considered to be the seers of the *Maṇḍalas* and out of these four nemely Viśvāmitra, Atri, Bharadvāja and Vasiṣṭha are included among the *Saptarṣis*. The Pragāthas are the Kaṇvas. The word is

explained in the Aitareya Brāhmaṇa as" प्राणदेवताया मूर्तिविशेषप्रतिपादका ऋग्द्वयात्मकसूक्तरूपा मन्त्रविशेषाः प्रगाथा इत्युच्यन्ते । तन्मन्द्रष्टारोऽपि प्रगाथनामकाः । (2.2.2.). As the Ninth *Maṇḍala* deals with Pavamāna soma the seers are called *Pāvamānyas*. The seers of the tenth *Maṇḍala* are designated as the *Kṣudrasūktas* and the *Mahāsūktas*. Out of the 191 *sūktas* the first 129 are conventionally called *Mahāsūktas* and the remaining are called *Kṣudra-sūktas*. But this division does not tally with the number of *ṛks* in the *sūktas*. In the *Tarpaṇa* the *Kṣudrasūktas* occur first and then the *Mahāsūktas*. Sāyana, however, in his commentary on the Aitareya *Āraṇyaka* says– जातवेदसे (ऋ. १.९९) इति सूक्तमेकर्चत्वात् क्षुद्रसूक्तरूपम् । अस्य वामस्य (ऋ.१.१६४.) इति एतत् सूक्तं द्विपंचाशदृचत्वात् महासूक्तम् । एवं उदाहरणानि द्रष्टव्यानि ।" and adds दशर्चताया अधिकं महासूक्तं विदुर्बुधाः (ऐ. ब्रा. २९. ९.४) The term शतर्चिनः and its significance has been explained by me in my thesis, 'The seers of the *ṚV*. recently published by the University of Poona.[14]

The MBh. gives the list of the *Saptarṣis* in two different ways. In the Śalyaparvan (42·52) we have Kaśyapa, Atri, Bharadvāja, Viśvāmitra, Gautama, Jamadagni, and Vasiṣṭha, while in the Śāntiparvan we have (1) Marīci (2) Atri, (3) Angiras (4) Pulastya (5) Pulaha (6) Kratu and (7) Vasiṣṭha. It is also conventionally held that in each Manvantra there are 'Seven *ṛṣis*'. The lists differ according to different *Purāṇas*. This shows that the 'Saptarṣis' must have been a professional or dynastic title.

The seven *ṛṣis*, as mentioned in the *ṚV*. are all composers or seers of hymns. e. g. (1) Gautama (I.74.93); (2) Viśvāmitra (III.1.12, 24.62); (3) Atri (V. 1.10,7.37, 77,83-86); (4) Bhardvāja (VI *Maṇḍala*). (5) Vasiṣṭha (VII *Maṇḍala*) (6) Jamadagni (IX *Maṇḍala* and VIII), and (7) Kaśyapa (IX *Maṇḍala*).

One thing that strikes us is the perpetuity in our memory of the seven *ṛṣis* and according to some scholars they represent the different aspects which conduce to the advancement of the society e. g. scientists and colonisers like Gautama, Agastya, Gṛtsamada, Viśvāmitra, Leaders of the people, fighting for their cause like Atri; the fighter Vasiṣṭha, the dictator Jamadagni; the catholicity of Bharadvāja and the organiser Kaśyapa.

But one doubts very much whether we can divide the work of the galaxy of these *ṛṣis* into water-tight compartments. All that we can say is that these *ṛṣis* must have performed deeds conducive to the well-being

of the society and as a consequence, must, naturally have been perpetuated in its memory for the last thousands of years.

The *Saptarṣis* are also said to be the joint authors of the ṚV IX.67; 107 and X.137.[15]

As regards IX.67 Sāyaṇa says that the *saptarṣis* are (1) Bharadvāja (2) Kaśayapa Marīca (3) Gotama Rāhūgaṇa (4) Atri Bhauma (5) Viśvāmitra, (6) Bhārgava Jamadagni and (7) Vasiṣṭha Maitrāvaruṇi. In his gloss on IX.107 Sāyaṇa says; 'त्वं सोमासि' इत्यग्रोक्ता भरद्वाजकश्यपाद्या सप्तर्षयः। and in X.137 he says "उत देवा इति सप्तर्चम् नवमं सूक्तमानुष्टुभं वैश्वदेवं भरद्वाजकश्यपगोतमात्रिविश्वामित्रजमदग्निवसिष्ठाः इति।"

Now, does this joint authorship of the *saptarṣis* suggest their contemporaneity ?

It is significant to note, however, that though Sāyaṇa names Kaśyapa Mārīca as one of the *saptarṣis*, Kātyāyana does not. The Sarvānukramaṇī On IX.67 says, "त्वं सोमासि द्वात्रिंशद्भरद्वाजः कश्यपो गोतमोऽत्रिर्विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठ इति।"

It will thus be seen that Kātyāyana does not name Kaśyapa as Kaśyapa Mārīca and Gotama Rāhūgaṇa. We know that apart from Mārīca Kaśyapa, there was another Kaśyapa, who was the father of Avatsāra Nārada and Arundhatī, the wife of Vasiṣṭha and, therefore, evidently it is he who is meant as one of the *saptarṣis*. It is probable, therefore, that all the *saptarṣis* are more or less contemporary.[16]

References

*Paper read th 23rd session o the A. I. O. C. at Aligarh.

1 अस्माकमत्र पितरस्त आसन् सप्त ऋषयो दौर्गहे बध्यमाने।
त आयजन्त त्रसदस्युमस्या इन्द्रं न वृत्रतुरमर्धदेवम्॥

2 देवा एतस्यामवदन्त पूर्वे सप्त ऋषयस्तपसे ये निषेदुः।

3 सहस्तोमा सहच्छदस आवृतः सहप्रमा ऋषयः सप्त दैव्याः।
पूर्वेषां पन्था अनुदृश्य धीरा अन्वालेभिरे रथ्यो न रश्मीन॥

4 VS XIV.24; AV.XI.1.1.24; XII. 1.39 etc.

5 Gotrarṣis are those sages with reference to whom all the known *gotras* or family-names were classified at a particular time.

6 विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजोऽथ गौतमः ।
अत्रिर्वसिष्ठ कश्यप इत्येते सप्त ऋषयः ॥
एतेषां सप्तानां ऋषीणामगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्रमित्याचक्षते ।

7 This fact is still traceable in the *sūtras*, which, though they describe *gotrarṣis* as 8 (*Saptarṣis* and Agastya), still begin with the Bhṛgu gaṇa. The Bhṛgugaṇa and the Angirasagaṇa are names not of the Saptarṣis but of the ancestors of some of them (cf. बोधायनोर्वितस्तु अनुवादत्वात् उपलक्षणं तेन भृग्वङ्गिरोगणेषु सप्तर्षिभिन्नत्वेऽपि अधिकाराद्गोत्रत्वम् ।)

8 AIHT Page 186

9 See PAIOC IX Dr. Ghurye's Precidential Address of the Vedic Section.

10 ABORI Vol. XVIII p. 176.

11 The RV. describes him as the seer of the five tribes (पाञ्चजन्य) The Brahmanic tradition looks upon him as the greatest of the sages who developed the sacrificial technique.

12 यो वेद अनडुहो दोहान् सप्तानुपदस्वतः ।
प्रजां च लोकं चाप्नोति तथा सप्त ऋषयो विदुः ॥

13 तद्ब्रह्म च तपश्च सप्त ऋषय उपजीवन्ति ।

14 *Rahurkar*—The seers of the Ṛgveda (1964), p. 117.

15 आद्यतृचस्य भरद्वाज ऋषिः, द्वितीयस्य मारीचकाश्यपः, तृतीयस्य राहूगणो गोतमः, चतुर्थस्य भौमोऽत्रिः, पञ्चमस्य गाधिनो विश्वामित्रः, षष्ठस्य भार्गवो जमदग्निः, सप्तमस्य मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः सूक्तशेषस्यांगिरसः पवित्रो वासिष्ठो वोभौ वा समुदितावृषी ।

16 Mankad, 'Date of Ṛgveda' p. 81.

शब्दार्थनिष्ठलिङ्गविमर्शः

रामनारायण त्रिपाठी
लखनऊ

लोके पुंस्त्वविशिष्टे धर्मिणि पुल्लिङ्गशब्दानां स्त्रीत्वविशिष्टे धर्मिणि स्त्रीलिङ्गशब्दानां नपुंसकत्वविशिष्टे धर्मिणि नपुंसकलिङ्गशब्दानां व्यवहारदर्शनादर्थनिष्ठमेव लिङ्गं प्रतिभाति। तद्विपरीतमेकस्मिन् स्त्रीरूपेऽर्थे स्त्रीदारकलत्रेति स्त्रीलिङ्गपुंल्लिङ्गनपुंसकलिङ्गशब्दाना-मेवमेकस्मिन्नात्मनि 'आत्मा चितिश्चैतन्यम्,' एकस्मिन्नेव पदार्थे 'अयं पदार्थः, इयं व्यक्तिः, इदं वस्तु' एकस्यां बुद्धौ 'बुद्धिः प्रत्ययो ज्ञानम्' एकस्मिन्तटे 'तटस्तटीतटम्' एकत्र देवे 'देवो देवता दैवतम्' इत्यादित्रिलिङ्गात्मकशब्दानां व्यवहारदर्शनाच्छब्दनिष्ठं लिङ्गमिति प्रतीयते। एवमुभयात्मकप्रतीतौ सत्यामर्थैक्ये शब्दभेदाल्लिङ्गान्यत्वस्य दर्शनाच्छब्दनिष्ठमेव लिङ्गं केचिदा[१]मनन्ति 'लिङ्गं शब्दवृत्त्येव शब्देन बोध्यते' इति। पदार्थनिष्ठे तु व्यक्त्यादिष्वपि पुंस्त्वेन परिच्छेदापत्तिः। तदपरे[२] न क्षमन्ते शब्दनिष्ठत्वे छागपदस्य निष्ठस्य लिङ्गस्य छागमात्रपरिच्छेदकत्वात् 'पशुना यजेत' इत्यछाग्यापि यागापत्तिः, घटशब्दनिष्ठस्य लिङ्गस्य घटमात्रपरिच्छेदकत्वाद् घटीतिरूपानापत्तिश्च अतोऽर्थनिष्ठं लिङ्गमिति।

एवं सति किञ्चिद् विचार्यते—सर्वजनसाधारणीयं कथा यल्लिङ्गमर्थनिष्ठमेव भवितु-मर्हति न तु शब्दनिष्ठं यतो हि स्त्रीपुरुषनपुंसकानां व्यक्तीनां द्योतकं यच्चिह्नं तत् तत्तद्-व्यक्तिषु परिलक्ष्यैव लोके इयं स्त्री, अयं पुरुषः, इदं नपुंसकम्, इति व्यवहारकथा प्रचलति। यद्यपि तच्चिह्नं तु स्त्रीपुंनपुंसकव्यक्तिवाचकेषु शब्देषु न संतिष्ठते तच्चिह्नधारायोग्यत्वा-च्छब्दानाम्, किन्तु तत्तल्लिङ्गवदर्थाभिधायित्वेन शब्देषु स्त्रीपुंनपुंसकताव्यवहारः।

अर्थवाचकत्वाभावेऽपि केवले शब्दे 'पुल्लिङ्गशब्दः' इत्यादिव्यवहारस्तु वाच्यवाचकयोर-भेदोपचारात् प्रवर्तते। ननु वाच्यवाचकयोरभेदाध्यवसायत्वेऽपि शशविषाणादेरत्यन्तासत्त्वेन तुच्छेऽलीके सति शशविषाणादिशब्देषु लिङ्गव्यवस्था न स्यादिति चेन्न बौद्धमर्थमादाय तद्वाचकत्वेन तत्र व्यवस्थापत्तेः। अथवा शास्त्रीयलिङ्गव्यवहारेण शब्दस्यापि त्रिगुणात्मका-हङ्कारपरिणामतया सत्त्वादीनामुपचयादिभिः केवले शब्देऽपि लिङ्गव्यवस्थापत्तेः, शशविषाणा-दावपि उत्तरपदार्थस्य सद्भावात् तद्द्वारकलिङ्गयोगाद् वा, अथवा यथा बौद्धविषयार्थवत्त्वेन यथा प्रातिपदिकत्वं तथा लिङ्गयोगोऽपि।

उक्तञ्चार्थनिष्ठत्वं लिङ्गस्य भाष्ये 'एकार्थे शब्दान्यत्वाद् दृष्टं लिङ्गान्यत्वम्', अवयवान्य-त्वाच्चेति........एकोऽयमर्थः स्त्रीत्वं नाम ४।१।३ तथा च कैयटः—

"अर्थधर्मत्वाल्लिङ्गस्य नपुंसकार्थाभिधायित्वादस्वास्थ्यादयो नपुंसकशब्देनाभिधीयन्त इत्यर्थग्रहणमेव भवति" ७।१।२३ शेखरकारादिभिरपि सर्वैः स्वस्वग्रन्थेषु समर्थितमेतद्।

नन्वेवं लिङ्गस्यार्थनिष्ठत्वे 'अलिङ्गे युष्मदस्मदी' ७।१।३३ युष्मदस्मच्छब्दरूपेऽलिङ्गे, इत्यर्थकं वार्तिककृतोक्तं कथं संगच्छेत युष्मदस्मदादेर्द्रव्यवाचित्वाद् द्रव्यस्य च लिङ्गसंख्यासंबन्धाल्लिङ्गयोग आवश्यकः ? अनयोर्हि योऽर्थः स लिङ्गरहितः शब्दशक्तिस्वाभाव्याल्लिङ्गरहित एवार्थस्ताभ्यामभिधीयते पश्चादर्थेन संबध्यते एवमभिधेयस्यालिङ्गत्वात् तद्वाचकशब्दयोरप्यलिङ्गत्वाद् 'अलिङ्गे युष्मदस्मदी' इत्युक्तम् ।

ननु लिङ्गस्यार्थनिष्ठत्वे स्त्रीरूपार्थवाचकदारकलत्रादिशब्देषु तदर्थवाचकत्वात्तल्लिङ्गत्वोपपत्तौ युक्तायां कथं पुंलिङ्गादिव्यवहार इति चेन्न सत्यप्यर्थे लौकिकस्त्रीलिङ्गे तद्भिन्नशास्त्रीयलिङ्गबोधकत्वात् तत्तद्व्यवहारोपपत्तेः एवं कस्यचिदर्थस्य लिङ्गत्रयबोधकत्वं कस्यचिच्च लिङ्गद्वयबोधकत्वं शास्त्रीयलिङ्गबोधकत्वादेवोपपद्यते । अर्थनिष्ठशास्त्रीयलिङ्गवैविध्यवाचकत्वात् तटादिशब्देषु लिङ्गानेकत्वं प्रवर्तते । एतच्च शास्त्रीयलिङ्गज्ञानं लिङ्गानुशासनात् कोशाल्लोकव्यवहाराच्च ज्ञायते ।

एतादृशलिङ्गबोधाय द्विधा हि व्यवस्था लौकिकी शास्त्रीया च । तत्राद्या—"स्तनकेशवती नारी लोमशः पुरुषः स्मृतः । उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम्" इति भा० ४।१।३ । अत्र स्तनकेशशब्दोऽन्येषां स्त्रीत्वद्योतकधर्माणां विशिष्टसंस्थानयोनिजातिप्रभृतीनामुपलक्षणं, तेन कुमार्यादीनां मुण्डितस्त्रीणाञ्च संग्रहः । एवं लोमशब्दोऽप्यन्येषां पुंस्त्वद्योतकधर्माणां विशिष्टसंस्थानलिङ्गजातिप्रभृतीनामुपलक्षणं तेन कुमारादीनामपि संग्रहः । यद्यपि लोमस्तनकेशाः सर्वप्राणिषूपलभ्यन्ते तथापि भूम्न्यतिशायने मतुपः शसश्च विधानाद् भूमातिशयलोमादिमन्तस्तत्तप्राणिन एव गृह्यन्ते । उभयोः स्त्रीपुंसयोरन्तरं सदृशं यत्रास्ति यत्र चोभयं नास्ति तन्नपुंसकम् । इयमेव लौकिकी लिङ्गव्यवस्था सा चेयं चेतनप्राणिष्वेव संघटते न त्वचेतनेषु । अतश्चेतनप्राणिषु प्रायो हि लिङ्गनिर्धारणायेयं व्यवस्थोपादीयतेऽनया व्यवस्थया व्यवस्थापितं लिङ्गं लौकिकलिङ्गं निगद्यते । भ्रूकुंसे स्तनकेशादिस्त्रीत्वद्योतकचिह्नानां सत्त्वात् स्त्रीत्वं खरकुट्यादौ लोमबाहुल्यात् पुंस्त्वं न स्यात् स्वाभाविकपरिणामशालिनां स्तनादीनां संबन्धस्य विवक्षितत्वात् । एतया लौकिकव्यवस्थयाऽचेतनानां घटपटवृक्षखट्वादधितोयादीनां लिङ्गद्योतकचिह्नाभावाल्लिङ्गव्यवस्था न स्यात् । न चात्र सौक्ष्म्यादिषड्विधकारणवशादेव स्थितमपि चिह्नं नोपलभ्यत इति वाक्यम्, तादृशहेतूनामत्राभावात्, बहुशः कृतप्रयत्नेप्यनुपलब्धत्वात्, प्रमाणान्तराबाधितत्वाच्च, तादृशशब्दानां लिङ्गत्वेऽन्योन्याश्रयापाताच्च । मात्रान्तरनिश्चितविषयाणामेवानुपलब्धौ इन्द्रियदौर्बल्यादिकमुन्नेयमन्यथा शशविषाणादावप्येवं स्यात् । तस्मात् सिद्धमेतद् यदियं लौकिकी व्यवस्था चेतनोपयोगिनोऽचेतनग्रहणासमर्था अर्थनिष्ठा अर्थनिष्ठमेव लौकिकं लिङ्गमावेदयति न तु शब्दनिष्ठमिति । तदर्थवाचकत्वाच्छब्दे व्यवहारः । अतोऽचेतने वस्तुनि नापि लौकिकं लिङ्गं किन्तु तद्विपरीतं शास्त्रीयं लिङ्गमेव तद्व्यवस्थापयितुमुक्तव्यवस्थातो भिन्ना व्यवस्था कार्या सा च शास्त्रीया, एषैव शास्त्रीयं लिङ्गं निर्धारयति । इदं लिङ्गं पारिभाषिकं शास्त्रोपयोगी सांख्यसिद्धान्तानुसारं व्याकरणशास्त्रानुमोदितं[२] च वर्तते । तच्चेत्थम्—सांख्यमते पुरुषातिरिक्तस्य निखिलस्य पदार्थस्य त्रिगुणात्मकप्रकृति-

परिणामरूपतया त्रिगुणात्मकत्वेन प्रकृतिमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रदशेन्द्रियमनांसि सत्त्वाद्यात्मक-शब्दादिसंघातानि पृथिव्यादिपञ्चभूतानि भौतिकानि सर्वाणि कार्याणि त्रिगुणात्मकानि। एवं त्रिगुणात्मकेषु पदार्थजातेषु त्रयाणां सत्त्वरजस्तमसां गुणानां प्रत्यक्षगोचराणां शब्दादि-प्रभृतीनाञ्च वृद्धिह्राससाम्यरूपोपचयापचयस्थितिपरिणामवशाल्लिङ्गव्यवस्था। सा चेत्थम्—त्रयो हि गुणास्तदात्मकाः सर्वे पदार्थाश्चाजस्रं परिणमन्ते "नहीह कश्चित् स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते, वर्द्धते वा यावदनेन न वर्द्धितव्यं, अपायेन वा युज्यते" भा० ४।१।३। तेषामविशेषात्मकः परिणामः प्रवृत्तिपदवाच्यो नित्यः केवलान्वयी च परिणामशालिनां गुणानां सर्वदा सर्वत्र सत्त्वात्। स चाविर्भावतिरोभावस्थितिभेदेन त्रिधा। उक्तञ्च हरिणा—

प्रवृत्तिरिति सामान्यं लक्षणं तस्य कथ्यते।
आविर्भावतिरोभावः स्थितिश्चेत्यथ भिद्यते॥
प्रवृत्तिमन्तः सर्वेऽर्थाः तिसृभिश्च प्रवृत्तिभिः।
सततं न वियुज्यन्ते वाचश्चैवात्र संभवः॥

एष एव भेद उपचयापचयस्थितिनाम्ना, उत्कर्षापकर्षसाम्यनाम्ना, वृद्धिह्रास-साम्यनाम्ना, प्रसवसंस्त्यानोभयेतिनाम्ना च व्यपदिश्यते।

एवं गुणानां परिणामे यत्रोपचयस्तत्र पुंस्त्वम्, यत्रापचयस्तत्र स्त्रीत्वं यत्र साम्यं तत्र क्लीबत्वम्। स चोपचयादिः स्वस्वेतरगुणापेक्षया, पूर्वपूर्वपरिणामाद्यपेक्षया, वस्त्वन्तरापेक्षया वा मतभेदेन गृह्यते। तत्रोपचयापचयसाम्येषु किं सर्वेषां गुणानामुपचयादिषु लिङ्गनिर्णय आहोस्विदेकैकस्य वेत्यत्र केचन वदन्ति सत्त्वस्योपचये इतरयोरपचये साम्ये वा पुंस्त्वम्, रजस उपचये इतरयोरपचये साम्ये वा स्त्रीत्वम्, तमस उपचये तदितरयोरपचये साम्ये वा क्लीबत्वमिति। केचित् पूर्वपूर्वपरिणामाद्यपेक्षता त्रयाणां गुणानामुपचयः पुंस्त्वमपचयः स्त्रीत्वं साम्यं नपुंसकत्वम् इति कथयन्ति। अपरे त्वेवमाहुः—पदार्थमात्रे अनेके त्रिगुणात्मकास्त्रिकूटाः सन्ति तेषु च कश्चित्त्रिकूटः स्वारम्भकत्रिकूटापेक्षया उपचितः, कश्चिदपचितः कश्चिच्च सम इति तादृशत्रिकूटरूपावयवादिवृत्त्युपचयादिकमादायैव पुंस्त्वस्त्रीत्वादिव्यवहार इति। अन्ये तु—अत्र वस्त्वन्तरापेक्षयोपचयादिर्ग्राह्यः, सर्वमपि वस्तु किञ्चिदपेक्ष्य उपचितं किञ्चिदपेक्ष्यापचितं किञ्चिदनपेक्ष्य सममिति—तादृशोपचयादिकमादाय पुंस्त्वादिव्यवहार इति वदन्ति। अहन्त्वत्रैवं विचारयामि—यत् त्रयाणां गुणानां परिणामे कदाचित् कस्यचिदेकस्योपचयो भवति, इतरयोरपचयः, अपचये च क्वचिद् द्वयोः साम्यं क्वचिद् वैषम्यं, कदाचिच्च द्वयोरुपचय एकस्यापचयः, उपचये च कदाचिद् द्वयोः साम्यं जातुचिद् वैषम्यम्, कदाचित् त्रयाणां समानमानेन परिणामाः। इत्थं सर्वत्र सर्वदा उपचयापचयसाम्यरूपाः परिणामाः सन्ति न तु कुत्रचिदपचय एव भवति नोपचयः, नापि कुत्रचित् साम्यमेव नोपचयापचयौ, इति वक्तुं शक्यम्। उपचयापचयसाम्येषु एकविधे परिणामविशेषे जाते सति त्रयाणामेकरुपेणोपस्थितौ

साम्यस्य सत्त्वेन सृष्टिविलोपापत्तेः। श्रूयते हि खलु विविधा सृष्टिर्गुणवैषम्यविमर्दाज्जायत इति। अतो यत्र सत्त्वस्योपचय इतरयोरपचयः सैवावस्था आविर्भावोपचयवृद्ध्युत्कर्षप्रसव-पदवाच्या तत्र पुंस्त्वम्, यत्र च सत्त्वस्यापचय इतरयोरुपचयः सैषावस्था तिरोभावापचय-ह्रासापकर्षसंस्त्यानपदवाच्या तत्र स्त्रीत्वम्; यत्र च सत्वस्य साम्यम् इतरयोरुपचयादि सैवावस्था स्थितिसाम्यान्तरालपदवाच्या तत्र नपुंसकत्वम् इति। लिङ्गं निर्णेतुम् एतत्परिणामविधौ सत्त्वस्य प्राधान्यमितरयोरप्राधान्यं वर्तते।

एवं हि क्षणे क्षणे गुणानां परिणामित्वात् सर्वत्रावस्थात्रयस्य सत्त्वात् पुंस्त्वस्त्रीत्वनपुंसकत्व-व्यवहारो भवति यथा अयं पदार्थः, इयं व्यक्तिः, इदं वस्तु इति। अन्यथा व्यक्तिपदवोध्ये देवदत्तरूपेऽर्थे लिङ्गत्रयाभावाद् व्यक्तिपादोपस्थितस्त्रीत्वस्यान्वयाभावः। अयं च क्षणभेदेन व्यवहारो भवति, क्षणभेदेनैव गुणानामुपचयादिपरिणामविशेषसत्त्वात् नन्वेकस्मिन् क्षणे कालस्यात्यन्तसूक्ष्मत्वात् क्षणभेदापरिज्ञानादेकत्र लिङ्गत्रयप्रतीतिर्भासते। अथवा व्यक्ति-भेदाद् एकस्यां नार्यां सुखःदुखमोहस्वरूपवत् एकत्रलिङ्गत्रयप्रतीतिरुपपद्यते। शास्त्रीयमपि लिङ्गमर्थनिष्ठमेव, अर्थेष्वेव गुणानामुपचयादिसत्त्वात्। अत्र त्रिगुणात्मकपदार्थेषु शव्दस्यापि सम्भवात् सोऽपि परिणामी लिङ्गात्मको भवितुमर्हति, इति सुधियो विभावयन्तु।

इयं शास्त्रीयलिङ्गव्यवस्था शास्त्रानुकूलकार्योपयोगिनी। चेतनेषु पदार्थेषु सत्यपि शास्त्रीयलिङ्गे लौकिकलिङ्गबोधकचिह्नैरेव व्यवहार उपयुज्यते। यथा ब्राह्मणे ब्राह्मणी-शव्दवाच्यस्य शास्त्रीयस्त्रीत्वस्य सत्त्वेऽपि लौकिकस्त्रीत्वस्याभावेन न ब्राह्मणीति व्यवहारः। एवं ब्राह्मण्यामपि न ब्राह्मण इति व्यवहारः। अचेतनेषु पदार्थेषु असति लौकिकलिङ्गे शास्त्रीयलिङ्गादेव व्यवहार उपयुज्यते। अथवा एवं हि वक्तव्यं यत् कश्चिच्छव्दः शास्त्रीय-लिङ्गस्य बोधकः, कश्चिल्लौकिकलिङ्गस्य कश्चिच्छास्त्रीयविशिष्टलौकिकस्य कश्चिदेकस्यैव द्विलिङ्गस्य त्रिलिङ्गस्य वा।

नन्वेकस्मिन् पदार्थे युगपत्सत्त्वादिगुणानामुपचयापचययोरसम्भवेन 'वह्निर्देवता' इत्यादौ युगपदेकपदार्थगतस्त्रीत्वपुंस्त्वबोधकदेवतावह्निशव्दप्रयोगानुपपत्तिरिति चेन्न सत्त्वादिगुणाना-मुपचय इत्यादीनां त्रयाणां गुणानामुपचयादिरिति नार्थोऽपितु तेषां मध्ये कस्यचिदेवेत्यर्थः। तथा चैकस्योपचयत्वादपरस्यापचयत्वादेकदैकत्र लिङ्गद्वयसत्त्वात्, अथवा क्षणभेदेन लिङ्गभेदस्योप-पाद्यमानत्त्वात्। सत्त्वादिगुणेषु उपचयादिगुणस्थितिः 'गुणे गुणानङ्गीकारः' इति न्यायेन न विरुद्ध्यते। सत्त्वादीनां वैशेषिकोक्तगुणत्वाभावाद् द्रव्यरूपत्वाच्च।

ननु पुरुषे गुणत्रयाभावेन तदुपचयादेरभावात् कथं पुरुष इति पुंल्लिङ्गव्यवहारः पुरुषः (आत्मा) चितिश्चैतन्यमिति त्रिलिङ्गव्यवहारश्चेति चेदुच्यते भोक्तृत्वावस्थायां भोग्यवस्तु-शबलितमेव चैतन्यं प्रतीयते, तदेव च शव्दगोचरम्, निर्धर्मकस्य पुरुषस्यानिर्वचनीयत्वात्। एवञ्च तत्र गुणत्रयप्रतीतौ 'गच्छति पुरुषः' इतिवत् पुरुषे लिङ्गत्रयोपपत्तिः। अथवाऽहङ्कारस्य

त्रिगुणात्मकतयाऽहङ्कारविशिष्टस्यात्मन अहङ्कारलिङ्गवत्त्वे बाधकाभावः। अथवा शुद्धेऽप्यात्मनि अहङ्कारादिगतस्य लिङ्गस्याध्यासेनैव लिङ्गव्यवहार उपपादनीयः। उक्तञ्च हरिणा—

यश्चाप्रवृत्तिधर्माऽर्थश्चितिरूपेण गृह्यते।
अनुयातीव सोऽन्येषां प्रवृत्तिर्विष्वगाश्रयः॥
तेनास्य चितिरूपं च चितिकालश्च भिद्यते।
तस्य स्वरूपभेदस्तु न कश्चिदपि विद्यते॥
अचेतनेषु संक्रान्तं चैतन्यमिव दृश्यते।
प्रतिबिम्बकधर्मेण यत्तद्वाच्ये निबन्धनम्॥ इति

एवं जात्यादिषु नित्यपदार्थेष्वपि व्यक्तिधर्मारोपात्तत्र लिङ्गादिव्यवहारः। उक्तञ्च—'सामान्यमपि गोत्वादिव्यक्तेरव्यतिरेकतः। प्रवृत्तिधर्मं तद्द्वारा शशशृङ्गादिवाक्षु तु।' तस्मादुक्तपदार्थस्य सम्भवाल्लिङ्गयोगिता इति।

यद्यपि उपचयादित्रयस्य सर्वत्र सत्त्वात् लिङ्गत्रयस्थितिः समाना तथापि विवक्षया विशेषस्य लिङ्गस्यैव भानम्, सा विवक्षा लोकव्यवहारानुकूला। अर्थाद् येषां शब्दानां पुल्लिङ्गमुपादाय शिष्टाः प्रयोगं कुर्वन्ति तेषां तदेव लिङ्गमिति नियमः तथा तक्षणच्छेदनाद्यनेकक्रियासन्निधानेऽपि तक्षणमाश्रित्य तक्षाऽयमिति व्यवहारः। तथा चोक्तं हरिणा—

सन्निधाने निमित्तानां किञ्चदेव प्रवर्तकम्।
यथा तक्षादिशब्दानां लिङ्गेषु नियमस्तथा॥
भावतत्त्वविदः शिष्टाः शब्दार्थेषु व्यवस्थिताः।
यद् यद् धर्मेऽङ्गतामेति लिङ्गं तत्तत् प्रवक्ष्यते॥

गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति यथा शुक्लः शुक्लं शुक्ला इति।

अस्मिन् हि शास्त्रीये लिङ्गव्यवस्थाप्रकारेपि 'उपचीयते कुमारी' इत्यत्र कुमारीशब्दः स्वसामर्थ्येन कस्यचिद्गुणस्यापचयं प्रकटयति, उपचीयत इति योगात् कस्यचिद्गुणस्योपचयम्। 'क्षीयते वृक्षः' इत्यत्रापि वृक्षशब्दः स्वमहिम्ना कस्यचिद् गुणस्योपचयम्। क्षीयत इति शब्दान्तरयोगादपचयं प्रकटयति, इत्यत उपचयापचयादिभिरपि लिङ्गसामानाधिकरण्यस्याद्युपपत्तिमालोक्य काशिकाकारा लिङ्गस्यापि गोत्वादिजातिवज्जातिविशेषत्वमङ्गीकुर्वन्ति। न चात्र शङ्क्यम् यल्लिङ्गस्य जातित्वस्वीकारे स्त्रीत्वादिजातौ लिङ्गस्य कथं भानं भवितुमर्हति जातौ जात्यन्तरस्याभावादिति, गोत्वादौ सत्ताजातेरिवात्रापि जात्यन्तराङ्गीकाराद् अथवा नैतन्मतमस्माकं किन्तु वैशेषिकाणां, मन्मते सामान्येऽपि सामान्यसत्त्वात्। तथा चोक्तं—"केयं स्त्री नाम? सामान्य[४]विशेषाः स्त्रीत्वादयो गोत्वादय इव बहुप्रकारा व्यक्तयः[५]। क्वचिदाश्रयविशेषाभावादुपदेशव्यङ्ग्या एव भवन्ति, यथा ब्राह्मणत्वादयः" ३।१।३ काशिका।

अस्यायं भावः—यथैव हि गोत्वादयो हि जातयस्तुल्यजातीयेषु गवादिषु सर्वेषु प्राणिषु वर्तन्ते, विजातीयेभ्यस्तु व्यावर्त्यन्ते, तथैव स्त्रीत्वादयोपि तुल्यजातीयेषु सर्वेषु वर्तन्ते, विजातीयेभ्यश्च व्यावर्त्यन्ते। तस्माद् गोत्वादिवदेव स्त्रीत्वादयोऽपि जातिविशेषा एव।
उक्तञ्च—

तिस्रो जातय एवैताः केषाञ्चित् समवस्थिताः।
अविरुद्धा विरुद्धाभिर्गोमहिष्यादिजातिभिः॥
हस्तिन्यां वडवायां च स्त्रीत्वबुद्धेः समन्वयः।
अतस्तां जातिमिच्छन्ति द्रव्यादिसमवायिनीम्॥

एष पक्षस्तु लोकज्ञानोपयोगी सरलतया प्रतीयते। नन्वेवमप्येकस्मिन्नर्थे भिन्नलिङ्गानां पदार्थव्यक्तिवस्त्वादीनां प्रयोगदर्शनादेकत्रैकस्यैव सत्त्वाभावेन सर्वत्र लिङ्गत्रयभानप्रसङ्गः स्यादिति चेन्न जात्याश्रयाणां विचित्रत्वात् केनचिदाश्रयेण काचिज्जातिर्व्यज्यते न तु सर्वैराश्रयैः सर्वा हि जातयः, प्रतिनियतविषयत्वात् पदार्थशक्तीनाम्। अतो येनाश्रयेण स्त्रीत्वमभिव्यज्यते न तेन पुंस्त्वं नापि क्लीबत्वम्, यथा बडवा, भार्या, वरटा, वधू, इति। एवं येन नपुंसकत्वमभिव्यज्यते न तेन पुंस्त्वं स्त्रीत्वं वा यथा दधि पुस्तकं जलमिति। एवं येन पुंस्त्वं न तेन स्त्रीत्वं नपुंसकत्वं वा, यथा पुरुषो नरो हस्तीति।

एष स्वभावस्तु बाहुल्येनोपलभ्यते पदार्थानां किन्तु स्वभाववैचित्र्यादितो भिन्नोऽपि स्वभावः। स चायम्—केचन पदार्थाः (आश्रयाः) एकजात्यतिरिक्ते द्वे जाती पुंस्त्वनपुंसकत्वे पुंस्त्वस्त्रीत्वे नपुंसकत्वस्त्रीत्वे च द्योतयन्ति यथा गृहः गृहम्, पद्मः पद्मम्, अर्धर्चः अर्धर्चम् इति वराटकः वराटिका, वर्णकः वर्णिकेति। पाठशालम् पाठशाला, यवसुरम् यवसुरा, त्रिखट्वं त्रिखट्वी, त्रितक्षं त्रितक्षी इति। केचन पदार्थाः (आश्रयाः) तिस्रो जातीः पुंस्त्वस्त्रीत्वनपुंसकत्वानि द्योतयन्ति यथा तटस्तटी तटम्, द्विजार्थः द्विजार्था द्विजार्थम्, प्राप्तजीविकः प्राप्तजीविका प्राप्तजीविकम् इति।

इदं हि स्त्रीत्वादिजात्यभिव्यञ्जकं चिह्नं चेतनेषु आश्रयभूतेषु पदार्थेषु प्रत्यक्षतयोपलभ्यते, यथा मनुष्यपशुप्रभृतिषु क्वचन चेतनेषु तथा सर्वेषु अचेतनेषु पदार्थेषु क्वचन आश्रयाणामतीन्द्रियत्वेन उपदेशादवगम्यते यथा अयमात्मा इयं दिक्, इदमाकाशम् इति। क्वचित् प्रत्यक्षोपलब्धेषु आश्रयेषु स्त्रीत्वाद्यभिव्यञ्जकचिह्नस्य प्रत्यक्षागोचरत्वेन उपदेशवलात् प्रतीयते यथा दधिघटखट्वादयः। अत्रेदं बोध्यम्—यथा ब्राह्मणादिषु ब्राह्मणत्वाद्यभिव्यञ्जकाश्रयानुपलब्धावपि उपदेशाद् ब्राह्मणत्वाद्यभिव्यक्तिस्तथैव दधिघटादिषु स्त्रीत्वाद्यभिव्यञ्जकाश्रयानुपलब्धौ उपदेशात् स्त्रीत्वाद्यभिव्यक्तिः। स चायमुपदेशो लिङ्गानुशासनकोशादिः। अयमेव दध्यादिषु क्लीबत्वादिकं पटपद्मतटादिषु एकलिङ्गतां द्विलिङ्गतां त्रिलिङ्गताञ्च बोधयति। एवं त्रिविधेऽपि विचारे लिङ्गस्यार्थनिष्ठत्वं सर्वत्रैव प्रतिभाति।

सन्दर्भ-सूत्राणि

१. नैयायिकाः

२. नागेशप्रभृतयो वैयाकरणाः 'अर्थनिष्ठं केवलान्वयि' स्त्रियामिति सूत्रस्य शेखरः ।

३. "तस्मान्न वैयाकरणैः शक्यं लौकिकं लिङ्गमास्थातुम् । अवश्यञ्च कश्चित् स्वकृतान्त आस्थेय .... अधिकरणसाधनालोके स्त्री, स्तायत्यस्यां गर्भ इति कर्तृसाधनश्च पुमान् सूते पुमानिति । इह पुनरुभयं भावसाधनं संस्त्यानं (तिरोभावः) स्त्री प्रवृत्तिश्च (आविर्भावः) पुमान्" भाष्यम् ४।१।३

४, कानिचित् सामान्यानीत्यर्थः । यद् वा—सत्ताव्यतिरिक्तेषु सामान्येषु सामान्यविशेष-रूढः । तिस्रोऽवान्तरजातय इत्यर्थः । पदमञ्जरी

सामान्यानि विशेषाश्चेति तथा सामान्यानि च तानि तुल्यजातीयपदार्थसाधारणत्वाद विशेषाश्च परस्परतो विजातीयेभ्यश्च विशिष्यन्ते=व्यावर्त्यन्त इति सामान्य-विशेषाः । न्यासः

५. व्यज्यन्ते सामान्यविशेषा आभिरिति व्यक्तय आश्रयाः । पदमञ्जरी

LOST AND LITTLE KNOWN NYĀYA WORKS[1].

Anant Lal Thakur

VAISHALI

The history of the Nyāya system of philosophy started since the days of Akṣapāda Gotama. It attracted the best brains of India, particularly of Mithila and Bengal and their contributions are vast and varied in character. But only a fraction of this literature is now current among the scholars. Some more works have recently been printed. But a great many are still buried in the dark corners of the manuscript libraries and many more have been lost and are known from references and quotations in subsequent philosophical literature. We propose here to say something about some of these lost and little known works, the study of which ceased long ago. It may be added that some of these works escaped the notice of modern scholars. We shall, of course, have to restrict ourselves to the works directly related with the Sūtras of Akṣapāda, leaving aside the parkaraṇas for future treatment.

The history of Indian Logic shows that the Nyāyabhāṣya of Vātsyāyana, the Nyāyavārtika of Uddyotakara, the Tātparyaṭīkā of Vācaspatimiśra and the Tātparyapariśuddhi of Udayana are the most important exegetical works on the Nyāyasūtras. They are technically called the Nyāyacaturgranthikā and along with the Sūtras they are again called the Pañcaprasthāna-nyāya-tarka. These, no doubt, represent the five peaks of development in the system. Each work is separated from the succeeding one by a long gap. A student of Nyāya cannot ignore the data, however small, that may be of help to fill up these gaps. We are quite in the dark about the pre-Akṣapāda Nyāya speculations. Vātsyāyana Pakṣilasvāmin shows that there were at least eight speculative schools whose views find brief treatment in the sūtras. He further refers to the logicians who postulated the ten-membered syllogism and accepted the enjoyment of eternal bliss in emancipation. The Mahābhārata informs us that there were different schools of logic each having a text of its own (न्यायतन्त्राण्यनेकानि तैस्तैरुक्तानि वादिभिः—MBh. XII. ccx. 22.) But the school of Akṣapāda alone survived.

At the earliest stage, the sūtras seem to have been expounded orally with the help of the *tantrayuktis*, a set of expository principles, versions of

which are now available in the Arthaśāstra of Kauṭilya, the medical treatises of Caraka, Suśruta and Vāgbhaṭa as well as in the Viṣṇudharmottarapurāṇa. The Yuktidīpikā on the Sāṅkhyakārikā uses and explains some of these principles. The Nyāya authors like Vātsyāyana, Uddyotakara, Vācaspati and Bhāsarvajña also show acquaintance with them. The first regular commentary on the Nyāyasūtras is the Bhāṣya of Vātsyāyana. Alternative explanations in the cases of some sūtras in the Bhāṣya led modern scholars to hold that the original import of the sūtras was partly forgotten at the time of Vātsyāyana who added imaginary explanations in these cases. Others hold that these alternative explanations are nothing but remnants of earlier commentaries on the Nyāyasūtras. We, on our part, have tried to show that most of these alternative explanations crop up where there is a difference of view between the Nyāya and the Vaiśeṣika systems. Vātsyāyana is always found to hold a balance between the two systems and seems to have given the Vaiśeṣika views side by side with the Nyāya ones wherever there is disagreement between the two systems[2].

A considerable number of sub-commentaries on the Nyāyabhāṣya were written and became current in course of time. Śāntarakṣita, Kamalaśīla, Durvekamiśra and others show that Aviddhakarṇa wrote the Tattvaṭīkā, Adhyayana wrote the Ruciṭīkā, Bhāvivikta wrote third Bhāṣyaṭīkā and Viśvarūpa had one more Bhāṣyaṭīkā to his credit. We learn from the Āgamaḍambaranāṭaka of Jayantabhaṭṭa of Kashmir that this Viśvarūpa was contemporary of Jayanta and the fragments from his Bhāṣyaṭīkā in the Pramāṇaviniścayavivaraṇa of Vādirāja when compared with the Nyāyamañjarī show that Jayanta and Viśvarūpa held similar views on many topics. Trilocana, the preceptor of Vācaspati wrote one Nyāyamañjarī on the Nyāyabhāṣya and is said to have written a Nyāyaprakīrṇaka also. The views of these authors, as far as available, have been collected and discussed by me in various journals. The Nyāyavārttika of Uddyotakara is alone available among the ancient sub-commentaries on the Nyāyabhāṣya. A comparison shows that some of the sub-commentators just mentioned preceded Uddyotakara who preserved the earlier views though anonymously. That Vācaspatimiśra should have preferred to write his Tātparyaṭīkā on the work of Uddyotakara has some special significance when his own preceptor's work was before him. The Tātparyaṭīkā served to popularise the Vārttika and the other works were gradually forgotten.

Vācaspati's immediate successors in the field of Buddhist logic are Jñānaśrimītra and Ratnakīrti. Their logical tracts were discovered in Tibet by Mahāpaṇḍita Rāhula Sāṅkrityāyana and published under the

auspices of the K. P. Jayaswal Research Institute, Patna. They have disclosed the fact that after Uddyotakara and before Jñānaśrī's own time there were several Nyāya authors whose contributions were regarded as highly important. Among them, Śaṅkara, the Naiyāyika, also mentioned by Jayantabhaṭṭa, probably had a commentary on the Nyāyabhāṣya to his credit. Bhāsarvajña is placed next. He wrote a saṅgraha named Nyāyasāra, which, as we learn from Guṇaratnasūri, had eighteen commentaries on it. Among them, the Nyāyabhūṣaṇa also called the Saṅgrahavārttika was most important but it was long lost. The Nyāyasāra was first published in the Bibliotheca Indica series along with the commentary of Jayasiṁhasūri. I had the opportunity to collect the views of the Nyāyabhūṣana from quotations in the pages of the journal of the Vaṅgīya Sāhitya Pariṣat.. And this led Svāmi Satyasvarūpānanda to discover a manuscript of the work after painstaking searches. The Nyāyabhūṣana has just been edited by Svāmi Yogīndrānanda and published from Varanasi. I had again the opportunity to consult an incomplete manuscript of the Nyāyasāravicāra by Bhaṭṭa Rāghava in Varanasi. The commentary is highly important and deserves to be edited with the help of other manuscripts which, fortunately, are available.

Jñānaśrīmitra preserves some passages from Trilocana's work also. Besides, we learn from Jñānaśrī and Ratnakīrti that there were some more Naiyāyikas viz; Vittoka, Śatānanda and Narasiṁha. They might have written Nyāya-commentaries or independent tracts. But their views on problems like Kṣaṇabhaṅga, Apoha and Īśvaravāda were seriously considered by their opponents in the Buddhist camp. It may be added in this connection that many of the arguments of Udayana in favour of the existence of God and against Kṣaṇabhaṅga and Apoha in the Nyāyakusumāñjali and the Ātmattvaviveka have really been borrowed from his predecessors.

A Jaina Bhandara presented the last four chapters of the long forgotten Nyāyabhāṣyavārttikatātparyavivaraṇapañjikā of Aniruddha offering short notes, both exegetical and historical on select topics from the Bhāṣya, Vārtika and Tātparyaṭīkā. It served as the prototype of a class of such sub-commentaries in the Nyāya school each covering a number of works. Again, it shows that some innovations introduced by Vācaspati in the Nyāya system are some times due to his partiality to the views of Trilocana and Viśvarūpa. Udayana is found to have utilised the work of

Aniruddha which was known to Rudra Tarkavāgīśa of Navadvīpa also. The Anumānadīdhitiṭīkā of this Rudra, extant in a single manuscript at Ulwar quotes passages from Anirudha's Pañjikā.

The Nyāyavārttikatātparyapariśuddhi also called Nyāyanibandha by Udayana is the last unit and the most important work in the Caturgranthikā. It began to be published in the Bibliothica Indica Series along with the Nyāyanibandhaprakāśa of Vardhamāna Upādhyāya. But it was discontinued before the fifth sūtra could be completed, presumably for want of dependable manuscripts. I had the privilege of consulting four complete and untapped manuscripts of the Pariśuddhi. The first chapter of the work has been published in the Mithila Institute edition of the Nyāyacaturgranthikā while the rest is ready for the press. Udayana is found to mention Trilocana and Aniruddha as important Nyāya authors.

Another commentator on the Nyāyasūtras, Śānātani by name, whom Udayana quotes and designates as prauḍhagauḍanaiyāyika—the veteran Nyāya scholar from Gauḍadeśa, deserves mention here. He seems to be older than Vācaspatimiśra and we find Vardhamāna, Śaṅkaramiśra and Vācaspati II to refer to him. Very little information about Śānātani's contributions is preserved. But the reference in the Pariśuddhi shows the important fact that Bengal produced a Nyāya commentary even before the days of Vācaspatimiśra.

Udayana at the beginning of the second chapter of the Pariśuddhi refers to one Śrīvatsa.

संशोध्य दर्शितरसा मरुकूपरूपा-
ष्टीकाकृतः प्रथम एव गिरो गभीराः ।
तात्पर्यंतो यदधुना पुनरुद्यमो नः
श्रीवत्सवत्सलतयैव तया तथापि ॥

Prof. D. C. Bhattacharya took Śrīvatsa as the preceptor of Udayana. Abhayatilaka makes him a student of the latter. But Udayāna is found to quote and criticise the views of Śrīvatsa which become incongruous with either of the capacities and we hold that the expression *vatsalatā* has here been used sarcastically. Śrīvatsa must have completed his Nyāyasūtraṭīkā before Udayana began his Pariśuddhi. The latter seems to have been undertaken, among other things, to defend the position of Vācaspati from whom Śrīvatsa is said to differ at least in some points.

Besides, the Lakṣanāvalī defining the Vaiśeṣika categories, Udayana wrote one Lakṣaṇamālā with a view to giving scientific definitions of the Nyāya categories. First published from Madras, it was attributed to Śivāditya Miśra. Prof. D. C. Bhattacharya identified it with the work of Udayana. I had to re-examine the question of this identity in the introduction to the Mithila Institute edition of the Lakṣaṇamālā and could find some more materials to support Prof. Bhattacharya's identification.

Śrīkaṇṭha, another little known Nyāya author, took up the ambitious scheme of simultaneously commenting upon the five major Nyāya works, referred to above. His commentary remained unfinished and the extant portion covers only the first few sūtras. Abhayatilaka Upādhhyāya took up the cue from Śrīkaṇṭha and his Nyāyālaṅkāra, otherwise called the Pañcaprasthānanyāyatarkaṭīkā is preserved in manuscripts. These are the two very important contributions to the old school of Logic after Udayana. The latter author was a Jaina by faith. But his treatment of the Nyāya views is astonishingly impartial. It explains passages when tradition offers no help. I may be permitted to cite an example. Vācaspati in the Tātparyaṭīkā (V. ii. II) quotes a verse foot kṛ tṛ rā sa divā da ra bhūta divā from some Śāstric work. The source being lost, it became a Babilonish jargon to the successors of Vācaspati. Many reputed scholars quoted it, but none added an explanation. Even in the last century there were vain attempts to explain this passage. We find Abhayatilaka quoting the full verse and adding an explanation. The verse gives the definition of the viṣṭikaraṇa and fully agrees with other definitions of it in astronomical works. The Nyāyanibandha was further commented upon by Divākara, Vaṭeśvara and Śaṅkaramiśra in Nyāyanibandhodyota, Nyāyanibandha-darpaṇa and Trisūtrīnibandhavyākhyā respectively.

A small portion of the Nyāyanibandhprakāśa of Vardhamāna Upādhyāya has been published in the Bibliotheca Indica series along with the Tātaparyapariśuddhi. The rest of this Prakāśa can be reconstituted from fragmentary manuscripts available in different manuscript libraries. A considerable portion of the Anvīkṣātattvabodha, an indepedent commentary on the Nyāyasūtras by Vardhamāna can also be rescued. I have consulted the Varanasi Ms giving the fifth chapter of the work. The Allahabad Ms gives the first chapter and a portion of the second. I learn that there is a third manuscript at the Santiniketan.

Kaṇāda Tarkavāgīśa refers to one Pre-Gaṅgeśa Nyāyasūtra commentary, Nyayabhāskara by name. Vācaspati II also refers to it as a very important work. No manuscript of it seems to exist.

The above will suffice to show that the Nyāya literature assumed a huge extent. And it was almost impossible for an individual scholar to have a thorough knowledge of it. Hence arose the necessity of digests and smaller commentaries. Jayantabhaṭṭa explained select Nyāyasūtras in his Nyāyamañjarī and wrote a Nyāya digest, Nyāyakalikā by name. But quotations from the Nyāyapallava of Jayanta in the Syādvādaratnākara of Vādi Devesūri suggest that he had a third Nyāya work to his credit. We have already mentioned the Nyāyasāra which disregarded many traditional views, denied any relation between the Nyāya and the Vaiśeṣika, omitted Upamāna as a means of knowledge and accepted the enjoyment of bliss in emancipation. Its author, Bhāsarvajña was regarded as a sectarian (ekadeśī) though he was a Saṅgrahakāra. But along the Saṅgraha works the Tārkikarakṣā of Varadarāja along with his own commentary, the Sārasaṅgraha is the best of all as it faithfully presents the views of the traditional Nyāya authors. This work, though published long ago, unfortunately did not receive the attention of scholars, which it richly deserves. I have consulted a manuscript of a commentary on it by Cannibhaṭṭa and Rāmeśvara of the Vijayanagara court. It shows that the Sarvadarśanasaṅgraha, so far attributed to Mādhavācārya is really the contribution of Cannibhaṭṭa himself, This has been confirmed by a comparison of the Savadarśanasaṇgraha with the commentary in question as well as with his Tarkabhāṣāprakāśikā[3].

Vṛttis on the Nyāyasūtras began to be written very early. Here also many important works are lost. We learn from the Vyomavatī, a commentary on the Padārthadharmasaṅgraha of Praśastapāda that the preceptor of Vyomaśiva, its author, had a Nyāyavṛtti to his credit. Similarly Śivadāsasena refers to another Nyāyavṛtti by Cakrapānidatta, the celebrated commentator on the Carakasamhitā[4] who belonged to the court of the Pāla kings. We have come across references to a third lost work of this category in a Vaiśeṣika work written under Vallālasena of Bengal. It shows that Śrīmān, the preceptor of the author of this Vaiśeṣika work revived the Nyāya studies that became weak due to the onslaughts of the antagonists. These antagonists seem to be the Buddhist scholars. Thus we heạr—

दुर्वारासमदृप्तदुर्जनवचोवज्रानलेनाहृता:
श्रीमद्गोतमनिर्मिता रसयुतास्ता भारतीवल्लय: ।
येन प्रौढविकल्पजालसलिलैरुज्जीविता: सन्ततं
जीयादद्भुतकीर्तिरुज्ज्वलगुण: श्रीमानसौ मे गुरु: ।।
तत्प्रसादं समाश्रित्य मयैतत् किंचिदीरितम् ।
पाषण्डिपण्डितव्रातखण्डनाहुतकौतुकान् ।।[5]

Unfortunately we possess on more information about Śrīmān or his work.

Prof. D. C. Bhattacharya has shown that Śūlapāṇi wrote a Nyāyasūtarvṛtti. No manuscript of the work also is preserved.

The Śāṇḍilyasūtrabhāṣya of Svapneśvara mentions another Nyāyavṛtti by the same author. Here also no other information is available.

The number of available Nyāyavṛttis is also not small. In connection with the editing of the work Nyāyacaturgranthikā we had to consult some of them and informations about a few more were collected. The Nyāyasūtratātparyadīpikā of Bhaṭṭa Vāgīśvara of the South was found to follow the traditional works which the author also admits in his initial verse :—

अन्वीक्ष्यानुपदं भाष्यमप्यनुक्रम्य वार्त्तिकम् ।
न्यायसूत्रार्थतात्पर्यंदीपिकेयं विधास्यते ॥

The Nyāyatattvāloka of Vācaspatimiśra II is undoubtedly the most elaborate and learned among the Vṛttis.

Jānakīnātha Bhaṭṭāchārya Cūḍāmaṇi, the author of the Nyāyasiddhāntamañjarī, also wrote a Vṛtti called Ānvīkṣikītattvavivaraṇa on chapter V of the Nyāyadarśana. Rāmbhadra, son of Jānakīnātha commented upon the other chapters of his Vṛtti called Nyāyarahasya.

Keśavamiśra Tarkācārya of the court of king Kaṁsanārayana of Mithila wrote the Gautamīyasūtraprakāśa. Mathurānātha Tarkavāgīśa also wrote a Nyāyasūtravyākhyā, a manuscript of which is preserved in the Asiatic Society. Manuscripts of the Anvīkṣātattvaparīkṣā of Vaṁśadhara are available in Mithila.

Besides, we hear of the Nyāyāloka of Viśvanātha Pañcānana, whose Nyāyasūtravṛtti is well known. Candranārāyana, the famous Professor of the Sanskrit College, Varanasi, also is said to have written a Gautamīyasūtravṛtti.

The available Nyāyavṛttis have much to offer to us. Some of them are store-houses of brilliant discussions while others help us to check the current sūtra text. We have seen elsewhere that *anekdravyasamavāyād rūapvīśeṣācca rūpopalabdhih* : mentioned as Ns III. i. 38 and accepted as such by Vācaspatimiśra's Nyāyasūcīnibandha is really a Vaiśeṣikasūtra

quoted by Vātsyāyana in the Bhāṣya on Ns III. i. 37. It is there in the current Vaiśeṣikadarśana (IV. i. 8). Our contention has been supported by the Vṛittis by Keśavamiśra, Rādhāmohana, Viśvanātha and others.

References

1. Lecture delivered to the Asiatic Society, Calcutta, on June 12, 1968.
2. Vātsyāyana and the Vaiśeṣika System, J.V.V.I., Hoshiarpur, 1963.
3. Cannibhaṭṭa and the Authorship of the Sarvadarśanasaṅgraha—The Adyar Library Bulletin, xxv.
4. *Bhāratakoṣa*, III, p. 264.
5. Studies in a Fragmentary Vaiśeṣikasūtravṛti-J.O.I. xiv.

PHILOSOPHICAL CONCEPTS IN THE HYMN OF CREATION

Satya Prakash Singh

ALIGARH

The Ṛgvedic hymn of creation is the first decisive philosophical disquisition in Indian thought. It does not only recapitulate the basic postulates of the earlier hymns but also advances certain new ideas which come to form the cornerstone of the whole edifice of the Vedānta.

I. *Idea of Transcendence.*

In that portion of the *Ṛgveda* which is supposed to be anterior to the hymn of creation, the concepts of *Sat* and *Asat* make their frequent appearance. In the first place, *Sat* is what exists and *Asat* is just the opposite of it. There seems to be a host of agnostics who are prepared to recognize existence only of the perceptible. What is imperceptible, they assert, is also non-existent. But, beside them there are other thinkers who have come upon the idea of causal relation and maintain that it is not always necessary that the cause be visible. Existence of a particular cause can be inferred from its tangible results. Indra is apparently imperceptible. But, it does not mean that he is non-existent. Effects produced by him are quite tangible and hence an infallible evidence to his existence.

In the second place, and in corollary to the above, *Sat* is something welcome whereas *Asat* is repulsive. Gods are, therefore, requested to turn *Asat* into *Sat*. Thus, *Asat* is conceived as the womb of *Sat* from which the latter is being manifested through the agency of gods. *Asat* is the horrible reservoir of possibilities which, when manifested, become Sat. It is, therefore, maintained in the Ṛgveda X.72.2 that through the iron-welding activities of Brahmaṇaspati, as it were, *Sat* was born of *Asat*. As a logical corollary to it Ṛgveda X.5.7 observes that *Asat* and *Sat* subsist together in the highest heaven which is the birth-place of Dakṣa and the lap of Aditi.

Having the above background in view, the author of the hymn of creation jumps upon a concept as yet absolutely new to the human thought. According to him, prior to the beginning of creation there was

neither Existent nor Non-Existent.[1] Thus he shows the possibility of an order of reality which is beyond the reach of *Sat* and *Asat* both. After all, *Sat* and *Asat* are relative terms. The realities signified by them are, therefore, bound to be only relative. It will be a contradiction in terms to maintain that relativity is the finality of the order of being. It is a logical necessity for the latter to culminate in the Absolute. The hymn of creation ushers in the idea of Absolute *via negation* and thus sows the seed of the famous Upaniṣadic doctrine of negation, '*neti neti*'.

II. Negation of Space and Time

The common-sense view of existence is invariably connected with the concepts of time and space. We commonly believe that if anything exists it cannot but exist at a certain place and at a certain time. Conversely, time and space can find subsistence only in substantial existence. But, when, in the hymn of creation, there is an unmistakable denial of existence, logically there must also be a denial of time and space. The hymn of creation does so in unequivocable terms. As a matter of fact space is invisible to us and is inferred from earthly objects and heavenly bodies. Through the latter we also infer the existence of space beyond the bodies. The hymn of creation, therefore, asserts that in the beginning there was neither the atmosphere along with heavenly bodies enveloped in it nor even the ethereal existence beyond it.

Since, while thinking of space we commonly think in terms of the content of space, the denial of the content brings to our mind the idea of an abysmal vacuum, a resortless covering as the hymn puts it and impliedly denies.[3] Then it refers to the probability of an all-envolping extension of water.[4] Probably this reference is directed towards the deluge-theory of creation which is found with a certain variations in the scriptures of several nations and is supposed to be reminiscent of that state of earthly existence when, millions of years ago, the earth was covered with water from which the first shoots of life were sprouting as biology has brought the fact home to us. The hymn of creation refutes this theory also and rightly, because the theory mistakenly confuses the creation of the universe with such an insignificant event as emergence of life on our earth, a petty speck in the universal context.

Similar is the fate of time. We scale time either through the succession of day and night or through the endurance of life and bodies. We also conceive of a time which is affected neither by the diurnal course nor by

the passing away of lives and bodies. This is called the state of immortality. Mortality and immortality both are mutually relative and, therefore, short of absoluteness. Hence the conclusion that time in any form, whatsoever, did not exist in the primordial state.[5]

III. Implicit Immanence of the Divine in the Apparently Non-Existent

Negation of time, space and substance is a crucial challenge to the human mind. It is likely to leave man with no other choice except steep fall into nihilism, since it is extremely difficult to conceive anything absolutely bereft of time, space and substance. But the seer of the hymn of creation rises up to the situation and describes that primordial state of being as 'darkness enveloped in darkness' or 'an inconscient expanse of water'[6]. Here, Darkness and Water are used evidently in the symbolical sense, for, otherwise, they have already been refused a place in the framework of reality : *Tamas* as *Asat* and *Salila* as *Ambha*.

Darkness is something uncompromisingly detestable to the Vedic seer. Demons and Rakṣas are supposed to move in darkness and utilize it as a veil for their all sorts of hideous workings. Gods, on the other hand, are luminous beings whose main function is to illumine dark places. This function is ascribed not only to such apparent luminaries as Sūrya, Uṣas and Agni but also to Vāta, Indra, Soma and Varuṇa. Thus, the Ṛgveda primarily depicts a perpetual war between the forces of darkness and light. This suggests that darkness and light are intertwined in the very texture of creation and that the process of evolution consists in the victory of light over darkness. Hence it follows that at the lower extremity of the process of creation darkness envolped light. But hymn of creation goes a step still further and refers to a stage prior to creation when darkness had to envelop nothing but darkness. But still the question remains what this darkness is. We can reach a precise conclusion if we consider the nature of the darkness in conjunction with that of the water.

As we have already observed, this expanse of water can by no means be any sort of inundation or ocean, for these are very late products in the process of creation. The same difficulty prevails over the atmospheric theory also. It is an indubitable fact that the Ṛgveda uses the image of ocean not only for the earthly collection of water but also for the universal atmosphere. But the existence of the atmosphere also is denied at the state anterior to creation in the very first mantra of the hymn. Here, to

our last resort, we find in the Ṛgveda a pretty large number of mantras describing ocean which admits more of a spiritual than physical connotation.

For instance, Vāk, the deity of the hymn of Vāgāmbhṛṇī, who claims to move with all the gods and support them and empower the prophet and, thus, evidently represents the universal of speech, herself points out her origin in the interior of the sea.[7]

Similarly, the Ṛgveda IV.58. 5 refers to a sea from which secret streams of Ghṛta are rushing forth and in the midst of which there lies a golden cane and which is significantly a sea of the inner being.[8] Hence, it is evident that the Ṛgveda is aware of a spiritual state of being which probably due to its immeasurable vastness, mysteriousness and inexhaustible richness in possibilities is best to be described symbolically by the image of sea. In the present hymn the spiritual character of the sea is also evident from the fact that the first thing to emerge from it in the process of creation is said to be Kāma or desire which is by no means anything physical.

From the above analysis we can form some such picture of the state of being prior to creation as one of abysmal ignorance being at the same time rich in immense possibilities.

But it is not the whole of the picture. It is rather mere background which has a significance only in relation to the real Being indwelling it. This Being is described in the hymn as a person in the neuter gender breathing by its own self-power without being necessitated to depend upon any breath from outside, for there is nothing beside Itself.[9] This conception of a primordial person in the neuter gender who indwells an abysmal darkness which is entirely different from both existence and non-existence, is as a matter of fact, a perfect prototype of the Upaniṣadic Brahman.

Strange is the manner in which the sole reality of the universe could be involved and concealed, paradoxically enough, in a thing which so to say, was nothing. The sense of paradox is considerably enhanced by the further characterization of the covering as infinitesimally small (*Tuccha*) and the entity covered as infinitely vast (Ābhu).[10] This account appears to pose the basic metaphysical difficulty under which the Vedāntic *māyāvāda* remained the only way out.

IV. Desire as the First Evolute of the Cosmic Mind

The first thing to emanate from the Creator is Kāma or desire, which is said to be the first product of the mind.[11] As to the validity of the seer's claim that desire is the first offshoot of mind, it is needless to say that desire is the combination of the conative and affective aspects of mind which, to be sure, have precedence over the cognitive side. However, this idea is the precursor of the famous Upaniṣadic doctrine of the desire of the Ātman, according to which in the beginning only the Ātman was there, who desired that he might be many and hence came the multiplicity. Buddha also recognized the primacy of Tanhā or desire over all other evolutes.

V. The Intuitive Method of Metaphysical Knowledge

Coming to this extent, the author of the hymn proceeds to solve the epistemological problem regarding the above postulates. What was the source of the seer's knowledge of these metaphysical status of being ? It is significant to note that the seer does not put forward sense-perception or inference which are our main sources of knowledge of the physical world. On the contrary, he puts the peculiar source of knowledge in the following cryptic manner : 'The seers found out the associate of the existent in the non-existent through super intellection accompained by an intense craving in the heart.'[12] According to this statement, the Ekam, which underlies the whole creation, was immediately found out by seers as lying implicit in an inexplicable manner in the bosom of the non-existent, through aspiration and super intellection.

This method of metaphysical knowledge is pretty common with the Ṛgvedic seers. They phrase it sometime also as *Hṛdā Manasā* or *Hṛdā Manīṣā*. Several gods too are claimed to be realized through this method. There is always attached to it a sense of mystery and holiness. It is supposed to be known only to a chosen few from whom others seek initiation. But, at the same time, it is equally difficult to determine the exact connotation of these phrases. It is true that the word *manīṣā* is used in the Ṛgveda also for the Vedic Mantras. But this usage is just secondary implying only this much that the mantras were so called because they were supposed to emanate from a deeper psychic seeing. However, with regard to the phrases, at least this much is clear that *hṛt* stands for the inner being, while *manīṣā* denotes some sort of super

intellect. Putting of the two together may very well be taken to suggest a combination of psychic and higher mental powers. Thus, after all, the method indicated here is some sort of an intuitive one.

VII. Antagonism between two Orders of Cosmic Constituents.

The implicit Divinity makes itself explicit through some sort of brooding called *tapas* and then projects itself through desire. But how does the desire get materialized into the cosmos ? The hymn puts the whole thing in an exclusively symbolical form which has been sought to be explained in several ways depending on the different presuppositions of the different interpreters and hence mostly in vain. Behind all the net-work of controversies surrounding the mantra, which reads : 'Their string was stretching horizontally, it was below it, it was above it. There were the reservoirs of seed, there were the principles of expansion; below was self-containment and above exertion.'[13] What is certain is that the seer here visualized an antagonism between two orders of forces constituting the universe. Consequently the universe consists of two strata, the lower and the upper. The lower stratum is inert and a reservoir of possibilities. The upper stratum consists of the principle of exertion and expansion. We can find an approximation of the view intended here in the Sāṅkhya theory of Guṇas.

VIII. The Final Scepticism.

But, with all the above deliberations, the seer ultimately strikes, an agnostic note with regard to the finality of his knowledge and that is in the spirit of a true metaphysician. What to say of men, observes the seer, even gods are incapable of tracing the origin of the world to its root, since they too are a pretty late evolute in the process of creation.[14] Nay, the seer in his scepticism goes a step still further and doubts even the Supreme Divinity's knowledge of the ultimate cause of the world : 'That from which this multiple creation has emerged exists or not, is known to its presiding divinity in the higher heaven or is not known to him even '[15]

This scepticism has been sought to be explained in several ways. For instance, Griffith translates '*Devāh*' as 'sages' and thus tries to escape to admit the ignorance of gods. But in spite of this twisting he could not cross over the hurdle presented by the last mantra. So far as the ordinary gods are concerned, it is quite understandable that they might not know

the ultimate source of the creation, since they too, as the seer most convincingly observes, fall within the purview of the creation. But it becomes quite difficult to make out why doubt is put in the knowledge of the supreme presiding divinity about the same.

Professor Jung has incidentally happened to offer a very ingenious interpretation to the world-creating Deity's ignorance of the process of creation in this hymn. The world-creating Deity, according to him, remains dreaming while creating and is, therefore, not in a position to narrate the process of creation.[16] But, against this view the fact is that there in the Ṛgveda sleep and dream are looked down upon as something detestable and are never ascribed to gods. The latter are supposed to be ever awake and observant. The presiding Deity is said in this very mantra to be observant.

Some scholars have found a glimpse of the theory of illusion in this apparently agnostic note of the seer. In their opinion, what the seer means to say is that the relation between the creator and the creation is ultimately inexplicable not because of the presiding Deity's any inability but because of it being of the nature of māyā. But since Māyāvāda is a late concept, it will be historically unjustifiable to read it in the Ṛgveda hymn to the extent of reducing the reality of the world to the state of sheer illusion.

As a matter of fact while the majority of the Vedic people and seers were busy praying gods, the more philosophical minds amongst them were gradually realizing the limitations of the role of gods in the cosmos. The penultimate mantra of the hymn is a bold expression of that realization. So far as the Supreme Deity is concerned, he is presented as the intermediary between the Absolute and the world. He is, thus, as much detached fram the Absolute as from man. Hence, his position is one of suspense. It is not very certain if he knows the Absolute as the source of the world. And even if he knows it, man is not in a position to verify his knowledge. With regard to men, the seer appears to maintain that he may endeavour to any extent to explore reality and may sometimes even approximate it, but due to the insufficiency of the means of knowledge at his disposal, he is almost incapable of reaching the final root of all things which bereft of all attributes remains only itself.

References

१. नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम् ।
RV. X. 129.1.

२. नासीद्रजो नो व्योमा परो यत् ।
RV. X. 129.1.

३. किमावरीवः कुह कस्य शर्मन्
RV. X. 129.1.

४. अम्भः किमासीद्गहनं गभीरम् ॥
RV. X. 129.1.

५. न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अह्न आसीत्प्रकेतः ।
RV. X. 129.2.

६ तम आसीत्तमसा गूळ्हमग्रेऽप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम् ।
RV. X. 129.3.

७. मम योनिरप्स्वन्तः समुद्रे ।
RV. X. 125.7.

८. एता अर्षन्ति हृद्यात्समुद्राच्छतव्रजा रिपुणा नावचक्षे ।
घृतस्य धारा अभि चाकशीमि हिरण्ययो वेतसो मध्य आसाम् ॥
RV. IV. 58.5.

९. आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किं चनास ॥
RV. X. 129.2.

१०. तुच्छ्येनाभ्वपिहितं यदासीत्तपसस्तन्महिनाजायतैकम् ॥
RV. X. 129.3.

११. कामस्तदग्रे समवर्तताधि मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् ।
RV. X. 129.4.

१२. सतो बन्धुमसति निरविन्दन् हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषा ॥
RV. X. 129.4.

१३. तिरश्चीनो विततो रश्मिरेषामधः स्विदासी३दुपरि स्विदासी३त् ।
रेतोधा आसन्महिमान आसन्त्स्वधा अवस्तात्प्रयतिः परस्तात् ॥
RV. X. 129 5.

१४. को अद्धा वेद क इह प्र वोचत्कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः ।
अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आबभूव ॥
RV. X. 129.6.

१५. इयं विसृष्टिर्यत आबभूव यदि वा दधे यदि वा न ।
यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्त्सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद ॥
RV. X. 129.7.

16. C. G. Jung: Aion, p. 192.

THE ĪŚVARA DOCTRINE OF THE VAIŚEṢIKA COMMENTATOR CANDRĀNANDA

George Chemparathy,

UTRECHT

The publication of the Vaiśeṣikasūtra of Kaṇāda with the Commentary of Candrānanda, edited by Muni Śrī Jambuvijayaji in 1961[1] fills a major gap in our knowledge of the early Vaiśeṣikam. The special importance of this work lies not so much in the quantity of new material on the Vaiśeṣika system that it offers us as in the fact that it is the earliest commentary on the Vaiśeṣikasūtras that we possess and that it contains the earlier version of the Vaiśeṣikasūtras known to us. Until the publication of this work the only version of the Vaiśeṣikasūtras that we possessed was the one handed down to us by Śaṅkaramiśra in his Vaiśeṣikasūtropaskāra[2] in the fifteenth century[3]. Candrānanda gives us an older and more faithful version of the original Sūtras. A. Thakur in his Introduction to the edition of this Vṛtti of Candrānanda has shown that "Candrānanda's Sūtra-tradition is closer to the ancient Vaiśeṣikasūtrapāṭha"[4]. Thus the importance of this work of Candrānanda for the study of the early Vaiśeṣikam in general cannot be over-estimated.

But in this paper we shall restrict ourselves only to one aspect of the doctrines found in this Vṛtti of Candrānanda, namely the doctrine of Īśvara. We have, indeed, other Vaiśeṣika works of the early period such as the Padārthadharmasaṅgraha of Praśastapāda and the commentaries on it; yet there is a special reason why Candrānanda's Vṛtti is of great interest in studying the Īśvara doctrine of the early Vaiśeṣikam. For, although we know that the early Vaiśeṣikam, which in the Sūtra-period had no theistic doctrine[5], had introduced the Īśvara doctrine into the system and had modified the explanation of some of its Sūtras in the light of the newly introduced doctrine, anterior to the publication of the Vṛtti of Candrānanda we had only the late commentary of Śaṅkaramiśra to verify such a modification. The doctrine of Īśvara as found in the Vṛtti of Candrānada, it is true, is rather meagre compared to what we know of Praśastapāda's Īśvara-doctrine; yet as it fills a gap, presumably between the Padārthadharmasaṅgraha and its commentaries, it can help us a great

deal in understanding and reconstructing from the available scanty materials the history of the development of the Īśvara doctrine in the early Vaiśeṣikam.

The Author and his Date

What the text offers us as information on the person of its author is very little. From the concluding verse of the work we know that his name was Candrānanda. No direct indication, whatever, is given as to the place of his birth and activity or the time in which he lived. Nor have we—as far as I know—any reference by other authors, Vaiśeṣika or other wise, concerning Candrānanda, a fact which might suggest that he was not a famous thinker or teacher. Although Candrānanda refers in his work to Vṛttikāra[6], the Vaiśeṣika literature available to us at present does not enable us to identify this Vṛttikāra. There is, however, one indication in his work which allows us to fix for him at least a *terminus post quem*; for in one place Candrānanda refers to Uddyotakara by name and quotes from his Nyāyavārttikam[7]. Uddyotakara must have lived between ca. 550–610 A.D.[8] In his Foreword to this edition B.J. Sandesara observes that the Vṛtti of Candrānanda must have been written sometime after the sixth century, very probably during the seventh century[9]. My own study of the text has not yet enabled me to make a definitive statement about the date of the author except that he cannot be placed earlier than Uddyotakara. However, judging from the contents and the style of his work I feel strongly inclined to place this commentary before the tenth century, probably in the seventh or eighth century, this latter precision being hypothetical.

Candrānanda's Doctrine of Īśvara

As this Vṛtti to the Vaiśeṣikasūtras is the sole work of Candrānanda that is known to us, our study of his Īśvara doctrine is based only on this work. Candrānanda does not begin his work with a verse of salutation to his favourite deity as was often, though not always, the custom[10]. The terms which he uses for Īśvara are Maheśvara[11] and Parameśvara[12], while in two places he uses the term Īśvara[13]. His doctrine of Īśvara can be traced in his commentary to the Sūtras I. 1. 3; II. 1. 18-19; VI. 1. 1-5 and X. 21[14].

In his brief commentaries to these Sūtras Candrānanda ascribes to Īśvara three main functions :

Firstly, Īśvara is the cause of the origin of the universe. This function is the most important function ascribed to Īśvara by all theistic systems, excepting the Yoga.

Secondly. Īśvara is the author of the Vedas. The validity or authoritativeness of the Vedas, on which are based the performances of sacrifices etc. that conduce to merit (dharma), is established on the ground that Īśvara is trustworthy (*āpta*).

The third function of Īśvara is connected with the giving of names *(saṃjñāpraṇayanam)*

Candrānanda gives two proofs for the existence of Īśvara based on these functions :

The first proof, which is very brief, is not formulated in the usual syllogistic form, although all the elements required for a syllogistic formulation are contained in it ;

"And (the existence of) Īśvara has been established by means of the inference of (His) being an intelligent agent through the fact that body, earth etc. are effects, just like the jar etc."[15]

This proof, which is repeated in his commentary to the Sūtra X. 21, cannot be said to be Candrānanda's own contribution, since it is found, so far as its content is concerned, already in Uddyotakara.[16]

The second proof is mentioned by Candrānanda in two passages.

In the first passage it is mentioned in connection with the problem of the number of substances *(dravyam)*. Thus Candrānanda says :

"Indeed, it is (only) after apprehending an object through direct perception that (people) give names. And this is observed in the case of the naming of a child. And these names have, indeed, been given (to the nine substances). Hence we assume that there is an Adorable One *(bhagavān)* superior to people like us, who is able to perceive directly even things that are imperceptible to people like us, by whom this name etc. have been given".[17]

The second passage contains the same idea, but it is expressed in another context, namely in connection with the authority of the Vedas :

"Without instruction there does not arise in us, while apprehending through direct perception an object such as a Brāhmaṇa, the cognition 'This is a Brāhmaṇa'. And it has been observed that the giving of names in the case of child etc. takes place after the object has been apprehended through direct perception. And there are these names such as Brāhmaṇa etc. (He) who has given these (names) after having apprehended their objects through direct perception (is Īśvara)".[18]

In one of the fragments ascribed by Kamalaśīla to Praśastamati, who is to be placed before Candrānanda, we have an argument for the existence of Īśvara based on His being the teacher of usage *(vyavahāra)* at the beginning of creation.[19] Candrānanda's second proof for the existence of Īśvara might be said to be an application of this argument of Praśastamati. That the last mentioned proof is not Candrānanda's original contribution seems to be suggested by his remark at the end of the proof, namely : "Thus *they explain* the meaning of the Sūtra".[20]

As regards the attributes of Īśvara, Candrānanda nowhere makes an enumeration of them. This is easily understandable since in the passages, where the Īśvara doctrine is dealt with, he speaks only of such attributes as are necessary in the context of his commentary. In connection with the functions of Īśvara, to which reference has been made above, the knowledge *(vijñānam)* of Īśvara plays an important role and Candrānanda refers to this attribute of Īśvara. He emphasises that Īśvara possesses a knowledge that is far beyond that of men. Īśvara is said to be different from people like us through His knowledge etc. *(vijñānādi)*.[21] With the word "etc." *(ādi)* is most probably meant the other attributes usually ascribed to Īśvara, especially desire *(icchā)* and will *(prayatna)*. The knowledge of Īśvara is unlike our knowledge; for while our knowledge is restricted to objects that are actually present, the knowledge of Īśvara is not restricted by conditions of time or place and extends itself even to objects that are beyond senses[22]. Further, not only has He a knowledge of all objects, including even those that are imperceptible to men, but also His knowledge of them is defined as direct perception *(pratyakṣadarśī)*[23].

A glance at the Īśvara doctrine of Candrānanda, as we have essayed to depict here, shows us that, although he has not given us a complete doctrine of Īśvara, he has indicated the main aspects of it. Naturally in estimating his Īśvara doctrine we should bear in mind that Candrānanda does not deal with the doctrine of Īśvara as a topic for itself in his Vṛtti,

but that it is introduced in the commentary to certain Sūtras and hence it cannot be considered to represent his doctrine of Īśvara in its entirety.

Secondly, although his proof for the existence of Īśvara based on the names given to objects may be deduced from an earlier proof of Praśastamati, — and Candrānanda himself seems to ascribe it to others before him[24], yet so far I have not come across another author who has formulated a direct argument for the existence of Īśvara from the naming of objects.

Last but not least, although in this article, due to lack of space, I have not gone into the problem of the interpretation given by Candrānanda to the Vaiśeṣikasūtras, his commentary to the Sūtras, wherein the doctrine of Īśvara has been introduced, can help us to understand how the commentator has given a positive theistic interpretation to some Sūtras which originally had, for all I can see, no theistic significance.[25]

References

1. Vaiśeṣikasūtra of Kaṇāda with the commentary of Candrānanda. Critically edited by Muni Śrī Jambuvijayaji. Baroda 1961 (=Gaekwad's Oriental Series No. 136). Besides the Introduction in Sanskrit by Muni Śrī Jambuvijayaji the edition contains a foreword by B.J. Sandesara and an Introduction in English by A. Thakur to both of which reference is made in this paper.

2. The Vaiśeṣika Darśana. With the commentaries of Śaṅkara Miśra and Jayanarayana Tarkapanchanana. Edited by Pt. Jayanarayana Tarkapanchanana. Calcutta 1861 (=Bibliotheca Indica, 34)

3. Cf. D. H. H. Ingalls: Materials for the Study of Navya-Nyāya Logic. Cambridge/Mass. 1951 (=Harvard Oriental Series, Vol. 40) p. 7: G. Kaviraj : Gleanings from the History and Bibliography of the Nyāya-Vaiśeṣika Literature. Calcutta 1961, p. 45.

4. Cf. Introduction of A. Thakur to the edition of the Vṛtti of Candrānanda pp. 17-19.

5. Cf. G. Chemparathy : Theism and Early Vaiśeṣika System. In : Kavirāja Abhinandana Grantha, Lucknow 1967, pp. 109ff.

6. Cf. Vṛtti of Candrānanda pp. 69, 18: 70, 8. (The first number indicates the page and the second number the line on that page). Interesting to note is the fact that Śaṅkaramisra too quotes in his Vaiśeṣikasūtropaskāra a Vṛttikāra. I have noted no less than twelve fragments ascribed by Śaṅkaramiśra to a Vṛttikāra in that work of his. But there is no means to verify whether Candrānanda and Śaṅkaramiśra refer to one and the same author.

7. Cf. p. 29, 4. The passage quoted corresponds to the passage in Nyāyavārttikam (Bibliotheca Indica edition, Calcutta 1907) p. 70, 14-16.
8. Cf. E. Steinkellner : Die Literatur des alteren Nyāya. In : Wiener Zeitschrift für die Kunde Süd-und Ostasiens, Vol. V (1961) p. 153.
9. Cf. Vṛtti of Candrānanda. Foreword p. viii.
10. For example the Padārthadharmasaṅgraha of Praśastapāda opens with a salutation to Īśvara and Kaṇāda, while neither Nyāyabhāṣyam of Pakṣilasvāmin nor the Nyāyavārttikam of Uddyotakara has such a salutation to the deity.
11. Cf. Vṛtti to Sūtras I, 1, 3; II, 1, 18; VI, 1, 1.
12. Cf. Vṛtti to Sūtra VI, 1, 4.
13. Cf. Vṛtti to Sūtras I, 1, 3; X, 21.
14. I follow the enumeration of the Sūtras as given in this edition with Candrānanda's Vṛtti.
15. Cf. p. 2, 9-10: *Īśvaraś ca sādhitas tanubhuvanādīnāṁ kāryatayā ghaṭādivad buddhimatkartṛkatvānumānena.*
16. Cf. Nyāyavārttikam, p. 461, 10-14; 463, 11-14.
17. Cf. p. 14, 4-6: *pratyakṣeṇa hi padārtham ālocayantaḥ saṁjñāḥ praṇayanti, dṛṣṭam ca dārakasya nāmakaraṇe, pranītaś cemāḥ khalu saṁjñāḥ, tasmān manyāmahe asti bhagavān asmadviśiṣṭo yo' smadādiparokṣāṇām api bhāvānām pratyakṣadarśī, yenedam saṁjñādi praṇītam iti.* In Yuktidīpikā (ed. by P. Chakravarti, Calcutta 1938) p. 87, 24-28 we have the view of a Vaiśeṣika opponent who gives a theistic interpretation to the Sūtras II, 1, 18-19.
18. Cf. p. 45, 14-16: *vinopadeśena brāhmaṇādikam artham asmākam ālocayatām pratyakṣeṇa na 'brāhmaṇo' yam' iti jñānam utpadyate. pratyakṣeṇa cārtham ālocya saṁjñāpraṇayanam dṛṣṭam putrādiṣu. santi caitā brāhmaṇādisaṁjñās tā yena pratyakṣam artham ālocya praṇītā (sa Īśvara),*
19. Cf. Tattvasaṅgrahapañjikā of Kamalaśīla (Gaekwad's Oriental Series, No. XXX, Baroda 1926) Vol. I, p. 43, 1-5.
20. Cf. p. 45, 16 : *iti sūtrārthāṁ varṇayanti.*
21. p. 13, 23 : *asmadādīnām sakāśād yo bhvgavān Vijñānādibhir viśiṣṭo maheśvaraḥ*; Cf. also p. 14, 5-6.
22. p. 45, 9-11 : *'na hi yādṛśam asmadvijñānam vartamānāvyavahitasambadhārthaviṣayam tādṛśam eva bhagavato vijñānam. ataḥ sambhagavati bhagavato 'tīndriyārthaviṣoyam vijñānam'.*
23. p. 14. 5-6 and 45, 16.
24. p. 45, 16.
25. Let me here draw the attention of the reader to just one case, namely the interpretation given to the term *asmadviśiṣṭānām* of Sūtra II, 1, 18, whose plural form is said to be merely honorific : *'asmadviśiṣṭānām' iti pujāyām bahuvacanam.*

BIRTH-PLACE OF BĀṆABHAṬṬA

K. D. Bajpai
SAGAR

In the first chapter of his famous work Harṣacarita[1], Bāṇabhaṭṭa describes, in some detail, the river Śoṇa (ancient name of Son) and the region watered by it. During the time of Bāṇabhaṭṭa (first half of 7th Cent. A.D.) this river was also known as Hiraṇyavāha[2]. The name 'Hiraṇyavāhā' for the river Son was known during the Gupta period also. It indicates that in ancient times gold was obtained from the bed of river Son as from several other rivers flowing through ancient Madhya Pradesh and Panjab[3].

Bāṇa refers to the *āśrama* of Cyavana Ṛṣi located on the right bank of the river Son. He also says that on the left bank of the river there was a small *āśrama* of Sarasvatī. Reference to a village called Prītikūṭa is also found in the Harṣacarita. According to Bāṇa, it was founded by Sārasvata, the son of Sarasvatī and Dadhīcha for his cousin brother Vatsa[4]. This village is said to have been located close to the Cyavana *āśrama*. Bāṇabhaṭṭa seems to have been born in the very village. During his time it was inhabited mostly by Brāhmaṇas.

From the Harṣacarita it is known that the worship of Śiva was quite popular during Bāṇa's time on both the banks of the Son in this region. Even centuries before Bāṇa was born, Śiva was regarded as the deity *par excellence* of this region. The extant ancient temple of Śiva near village Chandreh on river Son in the Sīdhī district of Madhya Pradesh seems to represent the site of the ancient temple of Śiva which was in existence in the time of Bāṇabhaṭṭa. It was probably built on the spot where the *āśrama* of the celebrated Ṛṣi Cyavana once stood. The present temple, along with the Śaiva monastery, belongs to the early 9th century A.D. The structures, as they exist today, represent the developed Nāgara architecture of the most elegant shape. The inscriptions, sculptures and symbolic representations discovered here are of great religious significance. Bāṇa was a devout Śaiva. His staunch devotion to Śiva might have, to a great extent, been due to his native place having

been quite close to the old Śiva temple and to the popularity in that region of the worship of that deity. It is, therefore, not improbable that Bāṇabhaṭṭa should have lived somewhere in the vicinity of this temple.

Bāṇa's patron Harṣa had to move about in the Vindhyā forest, known as Vindhyāṭavī, in search of his sister, Rājyaśrī. While describing these wanderings Bāṇa has been able to give almost an eyewitness account of the said forest. His account of a forest-village, of the daily routine of the people living there and of hunting by the Śabara's of the region is so vivid and graphic that it eloquently proves Bāṇa's intimate knowledge of this part of the country. In this connection it is interesting to note that the description in the Harṣacarita of the Vindhyā forest and of village-life in that region tallies a good deal with the aforesaid part of the Sīdhī district and with the life of the people living in the villages forming part thereof.

It may be added here that there is a strong tradition among the people of Chandreh and the neighbouring villages that Bāṇabhaṭṭa belonged to this region of the Sīdhī district. It seems very probable that Bāṇabhaṭṭa was born here and he spent the early days of his life in this region of the Son valley. The loctaion of village Prītikūṭa may be sought for not too distant from the Śiva temple at Chandreh.

Efforts have been made to locate the birth-place of Bāṇabhaṭṭa in the Gayā district of Bihar[5]. Recently Ācārya Kamalākānta Upādhyāya has tried to locate it in the Shāhābād district of Bihar[6]. These identifications do not appear to be convincing in view of the internal evidence contained in the Harṣacarita.

References

1. *Harṣacarita* (Nirṇaysāgara edition), pp. 19 ff.
2. "*Hiraṇyavāhanāmānaṁ Mahānadaṁ yaṁ janāh Śoṇa iti Kathayanti.*" *Ibid.*, p. 19.
3. *Cf. Mc Crindle, Ancient India as described in Classical Literature*, p. 1.
4. *Cakāra ca tasminneva pradeśe prīlyā Prītikuṭanāmānaṁ Nivāsaṁ, Harṣacarita*, p. 38.
5. *Mādhurī* (Lucknow), Saṁ 1987, pages 722-27; V. S. Agrawala, *Harṣacarita, Eka Sāṁskṛtika Adhyayana, pp. 18—19*
6. Kamalākānta Upādhyāya Bāṇabhaṭṭasya grāmaḥ Prītikūṭaḥ, Māgadham (Arrah 1969) pp. 60—65.

ŚAṄKARA'S DOCTRINE OF NESCIENCE IN THE CONTEXT OF PRESENT-DAY SCIENCE

Ajit Kumar Sinha

KURUKSHETRĀ

Nature is extremely complex in its structure. Empirical knowledge which a human observer has of Nature or of an aspect thereof is equally complex. The complexity of empirical knowledge is due to the fact that it is in his brain that a human observer processes the information which he receives from his external environment. When a human observer makes use of instruments for recording and processing such an information, the complexity of Nature assumes a colossal magnitude which varies according to the measuring range of the instruments used. In any case, there is an inseparable relationship between the complexity of Nature and the complexity of empirical knowledge. It is obvious, then, that empirical knowledge invariably involves certain limitations. The baffling complexity of Nature obliterates human claim on the certainty of his empirical knowledge. Nature has been eluding human observer from comprehending it fully from the very dawn of man's intellectual history and is likely to do so for ever. That is why Nature remains an everlasting mystery to a human observer.

Nature being most bafflingly complex in its structure, empirical knowledge concerning it is necessarily incomplete. The possibility of error always lurks in empirical knowledge concerning the external world. Even the most precise instruments devised by human observers cannot completely rule out the possibility of error in the structure of human knowledge. In other words, error is *necessarily* involved in empirical knowledge.

Śaṅkara's doctrine of nescience will be discussed in the light of present-day developments in science with this brief introduction. A few terms which will be frequently used in this paper have been defined below for avoiding ambiguity and misunderstanding :

Empirical Knowledge may be defined as awareness of the *sense data* which may be of various degrees and which a human observer (i.e., a *jīva*)

receives via his sense-oragns and instruments and interprets them through his brain processes with the purpose of understanding and explaining processes in Nature or the world.

Nescience may be defined as necessary and unavoidable error which is involved in the very structure of empirical knowledge.

Science may be defined as a body of empirical knowledge which corroborates within a certain range of approximation with a given constellation of interrelated constructs (i.e., concepts) in a specified region of Nature and which is ultimately aimed at synthesis and order in experience.

The main purpose of this paper is to show that empirical knowledge necessarily involves a certain degree of error. Consequently, a human observer cannot possibly avoid certain forms of errors which invariably creep into empirical knowledge howsoever precise his recording and/or information-processing instruments may be and howsoever cautious he may be in following the exact procedures of scientific method. In other words, valid knowledge through commonsense and exact knowledge through science are both only approximate in their character. A scientist believes 'as if' he is able to isolate a phenomenon of Nature and study it with the maximum possible exactness. However, the actual situation is that it is never possible to completely isolate one aspect of a particular phenomenon of Nature from its other aspects. A scientist 'imagines' that he studies a closed system with the utmost accuracy but, in fact, it is only an integral aspect of a cosmic open-system. Recent developments in the field of scientific research have revealed that the so-called exactness and absolute validity of a scientific theory is nothing but a form of intellectual make-belief, a myth. The recent admission of present-day scientists regarding the approximate character of knowledge, which they have been able to ascertain through scientific methods, was anticipated centuries ago by Śaṅkara through metaphysical intuition and logical analysis.

Śaṅkara's Doctrine of Māyā (nescience) :

Śaṅkara maintained that the world is a creation of human experience. In his view, the world-appearance owes its origin to *māyā* or cosmic nescience. An aspect of *māyā* is present in human personality which is known as '*avidyā*'. *Avidyā* or individual nescience produces the world-appearance.

R.W. Frazer interprets Śaṅkara's doctrine of *māyā* as the all-pervading principle of ignorance.[1] Śaṅkara maintained that *māyā* or nescience exists not only in the structure of human experience, but that it also somehow pervades the entire universe. The existence of *māyā* is positive, though it cannot be defined. It is inexplicable *(anirvacanīya)*. It is something mysterious *(avyakta)*[2].

Māyā, according to Śaṅkara, is not emptiness, void or non-entity. It can be described provisionally through the four-cornered negation, viz., it is neither real, nor unreal, nor both, nor neither. It is, however, something more than the four-cornered negation: and this something more is positive though mysterious. Diversity in the various phenomena of Nature is the manifestation of *māyā*. George Thibaut observed that *māyā* was the principle of illusion[3]. *Māyā* contains certain inexplicable potentialities which create the plurality of objects in the universe.

According to Śaṅkara, *māyā* is the matrix of names and forms. Names and forms are sources of individuality and the causes of illusory differentiations in the universe[4]. Physical objects are, therefore, nothing but the modifications of the indescribable *māyā*-stuff.[5] The diversity in the universe is the function of *māyā*-stuff. *Māyā* is the source of the manifoldness of the universe.

Māyā, in Śaṅkara's view, is the principle of dynamism. It is the unconscious creative principle. It is like the *elan vital* of Bergson's metaphysical doctrine. It is the limiting principle of the objects of empirical experience. The dynamism and diversity of the empirical reality is due to the working of *māyā*-stuff.

According to Śaṅkara, the commonsense world is empirically real. The physical objects have significance from the empirical point of view. They have pragmatic significance. Śaṅkara designated the common-sense world as the empirical or pragmatic reality *(vyāvahārika-sattā, pāramārthika sattā)*.

Śaṅkara was a realist so far as his explanation of the empirical reality is concerned.[6] The physical world is real so far as human experience is concerned. It is not purely a product of human thought or experience. It is not ego-dependent. Śaṅkara was not an advocate of subjective idealism.

According to Śaṅkara, *māyā* is the source of contradictions. The empirical categories, such as space, time, causality and the like involve contradictions. Hence, knowledge which is obtained through these categories is partial, fragmentary and self-discrepant. The empirical categories give us knowledge of the seeming reality only and not of the ultimate reality underlying the empirical reality.

It has been already pointed out that Śaṅkara was not a subjective idealist. He does not believe that the external objects are ego-dependent. The external objects have an independent existence, no matter whether they are perceived or not. The physical objects are directly perceived by the mind. They are inferred from their reflections in the cognitions as their archetypes, just as a face is inferred from its reflection in the mirror. The direct perception of physical objects cannot be denied from the empirical point of view. Nevertheless, the diversified and structured physical reality is not ultimately real but only empirically real.

It is obvious from the preceding discussion that *māyā* is the cause of world-appearance. It is necessary now to examine the locus of *māyā* or *avidyā*. Śaṅkara nowhere explicitly says anything about the locus of *avidyā* or 'ignorance'. Sometimes he uses the term '*aprabodha*' (unenlightenment) in place of the term '*avidyā*'.

Śaṅkara's Doctrine of Error :

According to Śaṅkara, error is due to *avidyā*. It is want of adequate knowledge It has an objective aspect which is rooted in the physical reality. Śaṅkara was a realist so far as his theory of error is concerned.

According to Śaṅkara, ignorance has a positive and beginningless existence. It is beginningless because if it were otherwise, it would get involved into the process of cause and effect, and thus get entangled into infinite regress. The existence of beginningless ignorance has to be accepted even though it is inexplicable by its very nature. It is something positive, though we do not know what it exactly is. It produces a semblance of knowledge. There is lack of real knowledge due to the presence of ignorance in the structure of empirical knowledge.

The nature of error is explained by Śaṅkara in the following way. First of all, there is the sense-contact with the object that is in front of an individual. But the sense-organ that comes into contact with the object is

associated with some defect or limitation; and hence, the mental process that is generated by the function of the sense-organ gives merely the knowledge of 'this-ness' of the content of the object, but it does not give an insight into the real nature of the object. The nescience which is present in intelligence is agitated due to the defect or limitation in the operation of the sense-organ. Thereafter, owing to defective stimulation of the sense-organs intelligence transforms the 'this-ness' of the object into something else which bears a resemblance to the former; for instance, rope is perceived as snake or shell is perceived as silver. Error is therefore, perceived due to the apprehension of the 'this-ness' alone of an object.

It is evident, then, that in Śaṅkara's view, error is the result of the limitation of our understanding. It is the manifestation of nescience which is inherently present in human intelligence. The ultimate truth cannot be apprehended through empirical knowledge or intelligence. Error is the result of empirical experience. All empirical experience is basically erroneous. *Avidyā* is the focus of erroneous experience. So long as knowledge is inferential, perceptual, relative and finite, it is bound to be erroneous due to the presence of *avidyā* in experience. In short, error is necessarily involved in the very structure of empirical knowledge due to certain inherent limitations in the psychophysical apparatus of human personality.

Quantum Mechanics and Approximate Character of Knowledge :

The structure of human knowledge has undergone radical change in the light of recent developments which have taken place in the field of microphysics. The classical Physics of Newton has been replaced by Quantum Mechanics. In classical Physics the particles of matter were macro-entities or large-scale material bodies. According to classical physics, it was possible to know the exact position and velocity of a particle at any given time. It was also possible to calculate all the past and future states of a particle with precision. The calculations about the past and the future states of a particle can be made with the help of the laws of motion.

The conceptual scheme of Newtonian physics is relatively simple. The behaviour of macrophenomena can be satisfactorily explained with reference to the Newtonian laws. There has been a radical departure of Quantum Mechanics from the age-old position of Classical physics. It is

now recognized by present-day physicists that a particle of Classical physics is not strictly speaking a particle in the modern sense of the term, but a macro object which is reduced in size or scale. In classical physics a particle is a relatively slow-moving macro-object which strictly obeys the Newtonian laws of motion. Classical physics satisfies two important criteria of science, viz., completeness and consistency. It is no wonder, therefore, that Classical physics is regarded as perfect. The perfect systemicity of Classical physics makes it finalistic. Obviously, the finalistic nature of Classical physics lacked openness and there was no room for further intellectual advancement and construction of a new conceptual scheme.

It has been discovered through vigorous research by present-day physicists that matter is composed of innumerable micro-particles. Even the mass of an atom is fantastically small. A layman may get some idea of the same with the help of the following example :

The number of molecules in one gram of hydrogen is 303,000,000,000, 000,000,000,000. The mass of each hydrogen molecule is 0.000,000,000, 000,000,000,000,0033 grams. A hydrogen molecule can be broken up into two parts : that is, it is composed of two hydrogen atoms. The mass of a hydrogen atom is 0.000,0000,000,000,000,000.000,0017 grams. An atom has many particles within its system. In a hydrogen atom the proton is in the nucleus and its electron revolves round it. Besides this, two more constituents of an atom have been found viz., positron and neutron. Apart from these particles, there are certain particles known as mesotrons or mesons. During recent years approximately 103 elementary particles have been found within an atom. Each electron creates an electromagnetic field around itself. It emits photons or energy quanta while jumping from one orbit to another. A photon is not a material particle in the sense that it cannot be identified with any particle at rest.[8]

The exact nature of the micro or the subatomic world is not completely known to the physicists. With the progress of research in physics more and more particles are found, and they are adding to the amazing complexity of the physical reality. Some of the particles are not stable; but they last for an extremely small fraction of a second. For instance, the mean lifetime (in seconds) of a sigma $\Sigma\pm$ particle is 10^{-10}, i.e., 0.1000000000010 seconds. It shows that subatomic particles are not merely extremely minute but also that the mean life-time of some of them may be extremely small.

Extreme complexity of Nature has made it impossible for an observer to have exact knowledge of a particle at any given time. Heisenberg found that both the position and velocity of an electron cannot be accurately known at any given time. If the position of an electron is very accurately known, its velocity can be known with relatively lesser certainty. This anomalous position in the behaviour of a particle is known as the 'Uncertainty Principle'. According to the Uncertainty Principle, the greater is the accuracy in determining the position of a particle, the greater is the error in measuring its velocity and *vice versa*. It is, therefore, impossible in principle to know the exact position and the velocity of a particle at a given time.

Complexity and Haziness of Nature :

The experimental physicists have lost intellectual bliss ever since the foundations of Classical physics were shattered due to the epoch-making discoveries in the field of microphysics. The physical reality now seems to present an astoundingly complex and extremely hazy picture. The more advanced are the research techniques of the present-day physicists the greater is the elusive nature of the physical reality. As knowledge advances in the domain of microphysics, Nature recedes farther from the observer. Physicists no longer see simplicity and order in microphenomena, they only see a baffling complexity and haziness. Formerly, it was believed that completeness in knowledge could be attained through empirical approach and consistency could be attained by following the rules of logic and mathematics. But now it appears that empiricism has its own limitations and that neither logic nor mathematics is capable of constructing a theory of physical reality. The Principle of Indeterminacy implies that every experiment destroys some aspect of the knowledge which was previously obtained through experiments. Heisenberg maintains that it is impossible in principle to have clear and complete comprehension of subatomic phenomena. He writes, "The new mathematical formula no longer describes Nature itself but *our Knowledge* of Nature."[9]

During recent years the faith of the scientists in the simplicity of Nature has been shaken because through the techniques of recent researches Nature has been found to be astoundingly complex. Peter Caws suggests that complexity of Nature is so perplexingly great that it seems to stretch to infinity. The effort of the scientist, however, is to comprehend

Nature in a simplified manner by making the theory regarding its complex. Peter Caws writes, "The development of science may be regarded as progressing in two ways : on the one hand, there is an increase in logical complexity, and on the other, there is decrease in the complexity of the world which the theory is trying to explain .. ... The optimum will occur when these two processess, the increase in the complexity of theory and the decrease in the complexity of the world, meet each other, and the logical complexity is of the same order as the physical complexity it is to explain. This physical complexity is, of course, relative to the units into which the world is analysed."[10]

Scientists have reached such a stage in the development of scientific research that they are able to analyse phenomena into extremely minute units, but they are unable to recombine and interrelate them successfully so as to give an intelligible theory. There is an upper limit to the complexity of concepts and their inter-relations which can be grasped manipulated by human intellect. Likewise there is an upper limit to the phenomenological units which can be intelligibly grasped by human intellect. In other words, perhaps beyond a certain range the complexity of Nature cannot be apprehended even with the aid of the most complex juxtaposition of concepts and methodological tools and procedures. The upper limit of human intellect to construct an utmost complex theory is analogous to Śaṅkara's conception of *avidyā*, and the upper limit of complexity of Nature beyond which it remains a mystery is analogous to *māyā*.

Nature forever eludes human comprehension and, therefore, a theory concerning Nature keeps on changing as human knowledge advances. To quote K.R. Popper, "Theories are nets, as it were, with which we try to catch the world". The world is, however, too complex to be caught by nets devised by human beings. Theories, therefore, have to be modified or discarded when they are found to be inadequate for comprehending Nature. Consequently, theories have to be flexible in their nature and their scope has to be altered in the light of new information which is available to us through research. No theory of Nature can be regarded as final and valid for all times. A scientific theory is always open to correction and modification. Imprecision and error are there in every theory in science.

It was the aim of the earlier scientists to get absolutely certain knowledge regarding the various phenomena of Nature. They were never satisfied with half-truths. But curiously enough the nature of microphe-

nomena is so elusive in its character that truths are only half found or partially discovered. The very structure of subatomic phenomena is such that physicists cannot but have only partial and incomplete knowledge of microphenomena. The present-day scientists, therefore, maintain that empirical knowledge is only approximate in its character. Experimental imprecision and error must be taken into account in the construction of every theory in science. Every theory in science involves an element of vagueness because it cannot adequately explain certain mysterious aspects of Nature. If this situation is equated with Śaṅkara's metaphysical terminology it may be stated thus :

Śaṅkara : Jīva : Avidyā Error in Empirical knowledge	Empi- rical know- ledge	Māyā Jagat Prapañca
Contemporary Scientists : Observer : Instrumental imprecision and theoretical vagueness.	"	Nature Unknown and indeterminate aspects of phenomena.

Cybernetics : *Thinking Machines* :

In the mid-twentieth century Thinkng Machines were invented which are capable of solving problems at a fantastically high speed. The IBM Computer which was built in 1961 can carry out 229,000 additions or substractions in one second.[11] Thinking machines are given instructions to solve certain problems and at the end of the operations these machines print the results in ordinary letters and figures or in graphs and diagrams. These machines are fed with certain types of information which they may keep in store for use at a later stage. This storage of information in a Computer or Thinking Machine is analogous to memory in human personality. Once the instructions are given to a computing Machine, which is technically known as 'programming', it can carry out the calculations at a very high speed without human interference. Computers themselves are used to make up the programmes. Extensive use of algebra, set theory and mathematical logic is made for making the programmes.

It is true that an electronic Computer is a type of machine; but it is different from an ordinary machine in the sense that it is a functional or behaviouristic machine analogous to human brain. It carries out operations itself with the aid of flux of electrons. Computers have considerably increased human capacity for thinking, analysing, planning and controlling. They have introduced a new phase in the development of human civilization. They have considerably economized human energy by performing tasks at incredibly short time. They may be told to perform certain operations by means of instructions given to them. They are machines which are analogous to nervous system. Albert Ducrocy writes, "What (Cybernetics) offers us is a new, generalized physics capable of embracing not merely standard physics but also the physics of life, the realm of a power of servo-control which from minute potentials indeed has itself expanded into a power which is tremendous."[12]

An electronic computer is something like an 'artificial organism' which is capable of learning from human operator in order to assist him in carrying out certain tasks. Nevertheless, since the instructions are given to the machine by a human operator, it shares the errors which even the most intelligent person is capable of committing. Consequently, even though a computer carries out a programme at a very high speed, it always leaves a certain margin of errors in the results of its computations.

Errors in Computation :

There are various possible sources of error in the results of computation. I. S. Berezin and N. P. Zhidkov maintain that the initial data for calculation are obtained from certain experiments which have merely limited accuracy. Furthermore, a digital computer has a limited number of digits which are used for computation; hence, the results which are obtained with the help of these limited number of digits can only give a limited range of accuracy. Over and above this, "the original errors will continue one after the other from operation to operation changing in the process and originating fresh errors."[13]

There may be certain errors in the instrument with which measurements are taken. For instance, divisions on a scale or a ruler may not be drawn accurately which is usually very difficult in smaller and smaller divisions. It may be relatively easier to find the mid-point of an inch, but it is very difficult to find the thousandth division of a centimeter. In this way if an error occurs in an instrument it is called an *instrumental error.*[14]

Certain errors in computation are due to limitations in human measuring ability. "The persons taking the measurement have definite habits and definite physical characteristics. Even under the same conditions different persons, therefore, usually produce different results in precision instruments. Every such result has a certain degree of error called the *human error*."[15]

The operator of a computing machine is always concerned about the fact that he may commit errors in computations. Therefore. he devises certain methods for safeguarding his computations against possible errors. The results of computer programmes are checked by comparing them with previously hand-computed values. However, even such safeguards and checks are "no guarantee that all the results computed will be equally correct. Rarely is every difficulty fully anticipated. Automatic programming routines aggravate this situation, increasing the possibility of overlooking pitfalls."[16]

The purpose of introducing the theory and fundamental concepts of cybernetics in this paper is to show that even the most complicated instrument like Thinking Machine cannot possibly avoid committing certain types of errors despite all sorts of cares which are taken by the operator. Leon Brillouin maintains that it is impossible to avoid error in the results which are obtained through computations. He writes, "We now have to realize that experimental errors are inevitable, a discovery that makes strict determinism impossible. Errors are essential parts of the world's picture and must be included in theory."[17]

It has been shown in the earlier section of this paper that Newtonian picture of simplicity of Nature has been replaced by Quantum Mechanical picture of complexity of Nature. Consequently, in contemporary theoretical as well as applied science rigid determinism has been replaced by statistical probabilities. The notion of absolute certainty receded into the background as the theory of probability assumed prominance in the contemporary period. In the mid-twentieth century both pure and applied scientists have been compelled to admit that empirical knowledge is relative and that it includes a certain degree of error and/or indeterminate elements within it. Leon Brillouin aptly writes, "Let us candidly admit that we know nothing with certainty, that all our theories are open to discussion and revision and wlll be modified over and over again."[18]

Doctrine and Theory :

An attempt has been made in this paper to show that both Śaṅkara and the present-day scientists have arrived at the similar position concerning the complexity and haziness in Nature and error and imprecision in the very structure of empirical knowledge. Yet there is a fundamental difference between the standpoint of Śaṅkara and that of the present-day scientists. The basic difference between the standpoints of Śaṅkara and the present-day scientists consists in the fact that whereas the former was a doctrinaire and a system-builder the latter are creators of theories. A doctrine is an inter-related system of concepts which may be logically consistent within itself and yet far-removed from actuality or Nature. A theory, on the other hand, is not merely a logically inter-related system of constructs (i.e., a scientific name for concepts), but it is also tied down to Nature through empirical confirmation. The difference between a doctrine and a theory may be stated in a Margenau pattern diagram as follows :
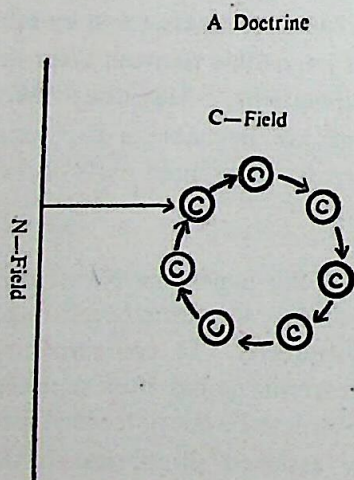
Figure 1
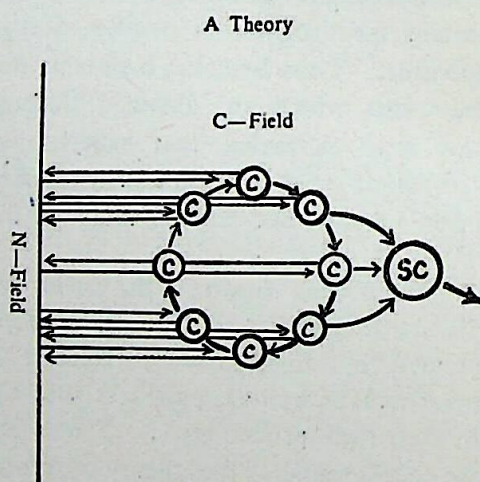
Figure 2

A metaphysician who constructs a doctrine may not be sure that his metaphysical system corresponds with actuality or Nature. But a scientist is sure that his theory tallies with Nature through empirical verification. In figure No. 1, the single arrow proceeding from N-Field (Nature) to C-Field (Concept-Field) indicates that it is just an idea conceived by a metaphysician, but which may not tally with Nature. In Figure No. 2, arrows proceeding from N-Field to C-Field and the arrows proceeding from C-Field to N-Field indicate that the theory is verified by scientific method. The symbol '*SC*' (Superjected construct) in figure 2 indicates that a theory is capable of further growth. Absence of '*SC*' in a doctrine indicates that it is incapable of further development. It is a logically consistent and a closed system. In the field of knowledge, therefore, scientific theory is on a superior plane than a metaphysical doctrine.

Conclusion :

It is not the purpose of this paper to decry a metaphysical doctrine altogether and emphasise on the importance of a scientific theory. A metaphysical doctrine may show the way to a scientist to carry on scientific research and thereafter construct a theory but in some cases it may not do so and be, therefore, discarded. When a metaphysical doctrine shows the way to a scientist for constructing a theory the former gets transformed into philosophy. When a scientific theory gets struck up at a stage of research, philosophy or speculative intuition shows the way. In this sense, philosophy precedes as well as follows a scientific theory.

What Śaṅkara guessed through intuition as a metaphysician was later partially confirmed by scientists through empirical confirmation. Both philosophical system-building and a scientific construction of a theory are intellectual games. Both are intellectual games played for gaining approximate knowledge of the World. However, of the two, a scientific theory-construction is a better intellectual game than a pure metaphysical speculation. There is room for error both in a scientific theory and a metaphysical doctrine. But today a scientific theory is intellectually more satisfying.

References

1. Fraser, R.W., *Indian Thought: Past and Present*, p. 90.

2. *Sacred Books of the East*, Vol. XXXIV, 7, 4, 3.

3. Thibaut, G., *Sacred Books of the East*, Ibid. p. xxv.

4. Bhattacharya, K.C., *Studies in Vedantism*, p. 22.

5. Das Gupta, S.N., *Indian Idealism*, p. 181.

6. Das Gupta, S.N., *A History of Indian Philosophy*, Vol. II, p. 2.

7. Sinha, J., *Indian Realism*, p. 252.

8. Anderson, C.D., '*The Elementary Particles in Physics*', *Science in Progress*, Ed. Baitsell, p. 246.

9. Heisenberg, W., *The Physicist's Conception of Nature*, p. 25.

10. Caws, P., '*Science, Computers, and the Complexity of Nature*,' *Philosophy of Science*, Vol. 30. No. 2, 1963, p. 161.

11. Froger. D.J., '*The Electronic Machines at the Service of Humanistic Studies*' *Diogenes*, 52, 1965, p. 114.

12. Ducroeq, A., *The Origin of Life*, p. 109.

13. Berezin, I. S. and Zhidkov, N. P., *Computing Methods*, Vol. I, p. 1.

14. *Ibid*, p. 30.

15. *Ibid.*, p. 30.

16. Ledley, R. S., *Programming and Utilizing Digital Computers*, p. 428.

17. Brillouin, L., *Scientific Uncertainty*, p. 99.

18. *Ibid.*, p. viii.

परम्परागत संस्कृत-समीक्षा और भारवि

नवजीवन रस्तोगी

लखनऊ

काव्य-मीमांसा में राजशेखर ने अपने युग में प्रचलित एक कवि-परम्परा का उल्लेख किया है।[१] उज्जयिनी में एक बार कवियों की परीक्षा हुई थी। उस परीक्षा में उत्तीर्ण कालिदास आदि के साथ ही भारवि का भी नाम आया है। इस परम्परा के ऐतिहासिक तथ्य में हमारा सहज विश्वास जाग्रत नहीं होता, पर उसका एक लाक्षणिक अर्थ भी है; और वही अर्थ प्रासंगिक है। भारवि एक मनस्वी एवं मनीषी कवि थे। लोक और शास्त्र में उनका महाकवि के रूप में स्थान सुरक्षित है। यह ख्याति उन्होंने कृतित्व की निकष-परीक्षा से पाई है, यह निर्विवाद है।

भारवि के आलोचकों की मुख्यतः दो कोटियां हैं। पहली में परम्परा, परवर्ती कवि और टीकाकार लिए जा सकते हैं। दूसरे में लक्षणग्रन्थों के प्रणेता प्रतिष्ठित आचार्यों की गिनती होती है। पहली कोटि विशुद्ध समीक्षा के अन्तर्गत नहीं आती। दूसरी, जो विशुद्ध समालोचना की कोटि है, के दो अवान्तर वर्ग हैं। एक वर्ग में वे आलोचक आते हैं जिन्होंने भारवि की उक्तियों को साधारण तौर पर उद्धृत किया है, और उन उद्धरण-प्रसंग-गत विवेचनों की प्रकृति से उनकी दृष्टि के सम्बन्ध में कुछ धारणा बनती है। इन दोनों श्रेणियों के अतिरिक्त एक तीसरा वर्ग भी है, जो भारवि की उक्ति को बिना किसी टिप्पणी के उद्धृत करता है, पर सामग्री के अभाव में भारवि-विषयक इनकी दृष्टि पर कुछ नहीं कहा जा सकता।

हम सबसे पहले परम्परा को लें। पुलकेशिन द्वितीय के समय तक भारवि को कालिदास की कोटि में रखा जाने लगा था और वह कीर्ति उन्होंने कविता के आधार पर पाई थी। ऐहोल के शिलालेख में इसका उल्लेख हुआ है और भारवि को श्लेष के सहारे "अर्थविधि में स्थिर योजना के कर्ता" और "विवेकी कवि" के रूप में प्रस्तुत किया गया है।[२] यह परम्परा काफी आगे बढ़ी है। भारवि का अर्थगौरव अत्यन्त प्रसिद्ध है। इस परम्परा का सबसे पहला उल्लेख हमें उद्भट के 'अलंकारसारसंग्रह' में मिलता है।[३] परम्परा में भारवि के सम्बन्ध में हमें कतिपय उक्तियां मिलती हैं जिनका उद्गम अज्ञात है। एक ऐसी ही उक्ति भारवि की प्रतिभा की तुलना सूर्य की प्रभा से करती है।[४] उस प्रतिभा के दो गुण हैं—सहृदय की प्रसन्नता के लिए सर्वतोमुखी दिव्य प्रकाश का विधान, और हृदयता एवं प्रबोधनपरता। हरिकवि (सत्रहवीं शती का उत्तरार्द्ध) की सुभाषित-तारावलि के एक

पद्य में भारवि की वाणी को "कृत्स्नप्रबोधकृत्" कहा गया है और उनकी प्रतिभा को रवि-प्रभा के तुल्य बताया गया हैं।[५] श्रीधरदासरचित 'सदुक्तिकरणामृत' (१२०५ ई०) में भारवि की[६] सहजमधुर वाणी की प्रशंसा की गयी है। 'सुभाषितरत्नभाण्डागार' के एक पद्य में माघ को चोर और भारवि को सारवित् कहा गया है और अपनी कृतियों से विश्व-आह्लादन में समर्थ कवियों के बीच उनकी गिनती की गयी है। यह पद्य भी परम्परागत ही है।[७] इसी प्रकार एक अनुश्रुति भारवि के विपुल शब्दज्ञान पर संकेत करती है कि माघ, नैषध और किरात के नव सर्ग को समझ लेने पर संस्कृत में नया शब्द नहीं बचता।[८] शाङ्‌र्गधर (१३६३ ई०) की 'शार्ङ्गधर-पद्धति' में उद्धृत एक श्लोक भारवि और कालिदास का तरल कवि के रूप में एक साथ स्मरण किया गया है। वहीं उन्हें सिद्धसरस्वतीक विश्वकवियों में से माना गया है।[९] परम्परागत सूक्तियों में ऐसा नहीं कि भारवि का सिर्फ स्तुतिगान ही हुआ हो। एक आध उक्तियों में उन्हें माघ[१०] और श्रीहर्ष से हीन[११] बताया गया है।

भारवि के सम्बन्ध में दूसरी दृष्टि हमें मिलती है उन कवियों में, जिन्होंने भारवि की नीराजना की हैं। इस क्षेत्र में कालिदास जैसा विपुल अर्घ्य उनके पैरों पर नहीं चढ़ा है। संस्कृत के विराट् काव्य-साहित्य में केवल चार-छः कवियों ने ही भारवि का स्तवन किया है। उनकी दृष्टि पूरी तौर पर समीक्षात्मक भी नहीं है। फिर भी भारवि के कृतित्व के कुछ पहलू उनमें छुए गए हैं। 'अवन्तिसुन्दरी-कथासार' में भारवि को मेधावी, कवि, विद्वान् और वाणी का उद्भावक (गिरां प्रभवः) कहा गया है।[१२] दण्डी की 'अवन्तिसुन्दरी-कथा' में एक पद्य[१३] आया है जो पुस्तक के सम्पादक श्री रामनाथशास्त्री के अनुसार भारवि के कृतित्व को लक्षित करके कहा गया है।[१४] उस श्लोक में भारवि की स्तुति कवि-चक्रवर्ती के रूप में की गयी है। अपने 'भरत-चरित' में कृष्णकवि ने भारवि की रम्य कृति के तीन गुणों का स्मरण किया है—एक देश में रहकर भी शब्द से महान् अर्थ का प्रत्यायन, रस-विधान, और सत्पथ का प्रकाशन। भारवि की सुन्दर कृति को उन्होंने सबका उपजीव्य माना है।[१५] इसी प्रकार धनपाल की 'तिलकमञ्जरी' के प्रारम्भिक श्लोकों में भारवि को आदर मिला है। भारवि की तुलना में अन्य कवि बड़े ही हीन हैं। परन्तु माघ और भारवि में एक अन्तर है। जहां माघ से डर कर कवि पद-रचना में प्रवृत्त नहीं होते, वहीं जाड़े में सूर्य-किरण जैसे भारवि से साधारण कवि को प्रेरणा मिलती है।[१६] 'शान्तिनाथ-चरित' में भारवि को कालिदास के बाद रखा गया है और उन्हें तथा माघ को पण्डित और उनकी कृति को महाकाव्य माना गया है। इसके लेखक मेघविजयगणि ने इन महाकाव्यों को पीछे छोड़ देने का दावा किया है।[१७]

पहली श्रेणी में भारवि के कृतित्व के सम्बन्ध में उनके टीकाकारों द्वारा कही गयी उक्तियां भी आती हैं। श्री कृष्णमाचारियर ने अपने इतिहास में 'किरातार्जुनीयम्' की जिन चौंतीस टीकाओं का उल्लेख किया है,[१८] उनमें से केवल चार प्रकाशित हैं। उनमें कलकत्ता

और बनारस से प्रकाशित क्रमशः जीवानन्द विद्यासागर और गंगाधर मिश्र कनकलालशर्मा की बिल्कुल नई है, अतः हमारे विवेचन के लिए अप्रासंगिक हैं। केवल दो टीकायें ही पुरानी हैं—मल्लिनाथ की 'घण्टापथ' और चित्रभानु की 'शब्दार्थप्रकाशिका'। इन दोनों ही ने भारवि के सम्बन्ध में हमें विदग्ध आलोचना दी है। किरात १.१० की व्याख्या में मल्लिनाथ ने अपने पूर्ववर्ती टीकाकारों से अपने मतभेद का उल्लेख किया है; पर उन टीकाकारों के बारे में इतिहास मौन है। मल्लिनाथ ने भारवि के वचन की तुलना नारियल के फल से की हैं। नारियल का फल यदि एक बार टूट जाए तो रसिक के लिए रसगर्भ स्वाद का मन भर आस्वादन सुकर हो उठता है।[१६] किरातुर्जुनीयम् को लेकर एक दो बातें भी उन्होंने कही हैं।[२०] इस महाकाव्य में उन्होंने लक्षण-सम्पत्ति के दर्शन किए हैं। भारवि के चरित्रांकन-शिल्प की उन्होंने सादर मीमांसा की है। अर्जुन काव्य के मुख्य पात्र हैं। किरात की प्रसंग-कल्पना अर्जुन के चरित्रोत्कर्ष के लिए की गई है। दण्डी ने भी इस प्रकार की योजना की प्रशंसा की है।[२१] इस प्रकार की योजना पाठक के मन में अपेक्षित प्रभाव उत्पन्न करने में सहायक होती है। मल्लिनाथ कृति या कृतिकार के विषय में इससे आगे कुछ नहीं कहते। परन्तु 'नारिकेलफलसम्मित' कहकर मल्लिनाथ ने एक नितान्त मौलिक प्रशंसा की है। भारवि के काव्य को नारिकेलपाक की प्रशस्ति देने वाली परम्परा का मूल सम्भवतः यही है। राजशेखर ने 'काव्यमीमांसा' में नौ प्रकार के पाक बताएँ हैं। ग्राह्य तीन ही हैं, उनमें नारिकेल-पाक अन्यतम है। उसकी विशेषता है कि वह आदि और अन्त दोनों में स्वादु रहता है।[२२] अवन्तिसुन्दरी ने पाक को रसोचितशब्दार्थमयीसूक्ति का निबन्धन माना है।[२३] आदि और अन्त दोनों छोरों पर यदि यह स्वाद सम्पन्न हो सका है तो वह भारवि के काव्य में ही।

चित्रभानु ने भी भारवि को कृतार्थभाव से श्रद्धाञ्जलि भेंट की है। भारवि की भारती की अन्तर्गत मनोरम, गंभीर और अद्भुत वस्तु का थोड़ा स्फुरण भी टीकाकार को अधिक वाचाल बना देता है। भारवि की वाणी की गंभीरता और प्रसादगुण की अनुपद प्रतीति से विवश हो उसके अर्थबोध के लिए उद्यत चित्रभानु को उस अमृतसिन्धु का तल बार बार दिखाई पड़ता है।[२४] पूरी टीका के स्वर से लगता है कि चित्रभानु ने वस्तुतः भारवि को अधिक समझा है और उनसे वह बहुत प्रभावित भी हैं।

भारवि के सम्बन्ध में राजशेखर (१०वीं शताब्दी का पूर्वार्द्ध) के द्वारा उल्लिखित परम्परा का संकेत प्रारम्भ में ही किया जा चुका है।[२५] राजशेखर भारवि को काव्यकारों की परीक्षा में उत्तीर्ण अर्थात् समर्थ कवि मानते हैं। भारवि की एक उक्ति[२६] को उद्धृत करते हुए उन्होंने उसे 'उल्लेखवान् पदसन्दर्भ' विशेषण दिया है।[२७] 'उल्लेखवान्' का अर्थ टीकाकरों ने किया है—"प्रतिभानवान्," प्रतिभा से युक्त। राजशेखर ने भारवि के 'काकु'[२८] की प्रशंसा की है। भारवि की उक्तियों[२९] में उन्होंने चार काकु-उक्तियों तक का समावेश पाया है।[३०] राजशेखर ने काकुयुक्त काव्य को बड़ा महत्त्व दिया है।[३१] काव्य के उत्कर्ष-

निर्णय का यह प्रतिमान स्वयं बहुत अंशों में भारवि से प्रभावित हुआ लगता है।[३२] कवि के दूसरे आलोचक हैं १२ वीं शताब्दी के शारदातनय—'भावप्रकाशन' के प्रणेता आचार्य। काव्यबन्ध में शारदातनय ने भाव और रस के तादात्म्य को आवश्यक माना है। भाव के अंतर्गत स्थायी, अनुभाव (सात्त्विक समेत) और सञ्चारी आते हैं। उनके अनुसार काव्य में केवल रस रूप ही वाक्यार्थ हो, ऐसा नहीं है। भाव-रूप वाक्यार्थ भी हो सकता है।[३३] इन दोनों का तादात्म्य कवि की जिस सामर्थ्य का परिचायक है वह भारवि में प्रकृष्ट रूप से है। उन्होंने भारवि की एक उक्ति की ओर[३४] दिङ्‌मात्र निर्देश करते हुए वहां स्तम्भ, सम्भ्रम आदि भावों से सम्भोगशृङ्गार का प्रकाशन माना है। भावों से रस का प्रकाशन—यही तादात्म्य है।[३५] सात्त्विक-भाव भी वाक्यार्थ बन सकता है। इसके लिए भी उदाहरण उन्हें भारवि में ही मिला है।[३६] इस प्रकार हम देखते हैं कि भाव और रस के तादात्म्य को भारवि ने जिस सहज स्पष्टता से मुखरित किया है, शारदातनय उसके बड़े प्रशंसक हैं।[३७] 'सुवृत्तलिक' के यशस्वी लेखक क्षेमेन्द्र ने वंशस्थवृत्त को छः गुणों वाली नीति के वर्णन की दृष्टि से बड़ी महिमा दी है। वंशस्थवृत से नीति-निबन्धन मे कुछ अनिर्वचनीय वैशिष्ट्य आ जाता है, और नीति-सन्दर्भ का सौन्दर्य उन्हें भारवि में मिला है।[३८] भारवि के वंशस्थ वृत्त के प्रयोग की उन्होंने उन्मुक्त प्रशंसा की है। वंशस्थ की सुन्दर छाया में भारवि की प्रतिभा और भी उभर आई है।[३९] क्षेमेन्द्र की यह निरी प्रशंसामूलक उक्ति नहीं है। उन्होंने काव्यशास्त्र और छन्दोरचना के क्षेत्र में एक बड़ा मौलिक अनुसन्धान किया था। कौन सा छन्द किस कवि के लिए अधिक उपयुक्त है, किस विषय में कौन सा छन्द निखरता है, किस कवि ने छन्दोविशेष के प्रयोग में उत्कर्ष पाया है—क्षेमेन्द्र का सुवृत्ततिलक इसी अनुसंधान का परिणाम है। दूसरे शब्दों में कवि-प्रतिभा, काव्य-वस्तु और छन्द की सहज प्रकृति तथा संगीत के सम्बन्ध और सम्भव समन्वय के प्रसंग में उनका यह निरीक्षण भारवि के कृतित्व की उपलब्धि का परिचायक है। यह विशेष तौर पर देखने की बात है कि क्लासिकल संस्कृत महाकाव्य का सबसे प्रचलित छन्द है वंशस्थ और उसके प्रयोग में भारवि की पटुता सर्वविदित है।

भूदेव शुक्ल (१७वीं शती) ने अपने 'रसविलास' में एक लेखक द्वारा किए गए महाकाव्यों की प्रकृति के अनुसार एक श्रेणी-विभाग का उल्लेख किया है। उसमें भारवि का काव्यपुरुष प्रधानकाव्य के अन्तर्गत आता है।[४०] इस वर्गनिर्धारण से केवल एक बात का स्पष्टीकरण होता है कि भारवि-काव्य का जोर किस पक्ष पर है। भारवि के काव्य-दर्शन में, कृतित्व की पृष्ठभूमि में स्थित व्यक्तित्व में यदि हम पैठें तो हम देखेंगे कि वह पुरुष कवि हैं, पौरुष के ओजस्वी गीतिकार हैं। इसीलिए उनके काव्य में जिस सहज उदात्त भाव और आभिजात्य के दर्शन होते हैं वह संस्कृत में अन्यत्र दुर्लभ हैं।[४१] 'रस-विलास' में उद्धृत लेखक के कथन की ध्वनि भी यही है, यह कठिन है। संभवतः नहीं ही है। पर श्रेणी निर्धारण का प्रयास भारवि के कृतित्व के दूसरे पक्ष की ओर हमें ले जाता हैं, इसका यह महत्त्व कम नहीं हैं।

अब हम समीक्षकों के अन्तिम और सबसे महत्त्वपूर्ण वर्ग की ओर आते हैं। इस वर्ग में वामन, मम्मट, हेमचन्द्र, रुय्यक, जयरथ, विश्वनाथ, महिमभट्ट और कुन्तक जैसे दिग्गज मनीषी आते हैं। इन सब आलोचकों की भारवि के प्रति एक ही दृष्टि नहीं है, यह निश्चित है। पर एक आध आचार्यों को छोड़कर किसी एक के भी बारे में निश्चित हो सकना कठिन बात है। फिर भी कुछ बातें सामान्य रूप से कही जा सकती हैं। सभी ग्रन्थों में कुल मिलाकर भारवि के पचास के लगभग श्लोक उद्धृत किए गए हैं। उनमें से वक्रोक्ति-जीवितकार कुन्तक, 'काव्यप्रकाशखण्डन' के प्रणेता सिद्धिदेवगणि, 'दशरूपक' पर अवलोक टीका के लेखक धनिक और 'साहित्यदर्पणकार' विश्वनाथ ने 'भारवि' या 'किरात' की ओर संकेत किया है, अन्य पद्य मात्र उद्धरणों या उदाहरणों के रूप में आए हैं। भारवि ने आलोचना के क्षेत्र में विशेषतः अर्थान्तरन्यास, सन्देह, सहोक्ति, परिकर आदि अलङ्कारों और अपने व्यञ्जन-चित्रों के लिए विशेष ख्याति पाई है। भारवि के कुछ श्लोक[४२] अधिकतर आचार्यों ने उद्धृत किए हैं। उद्धृत पद्यों की संख्या की दृष्टि से किरात का प्रथम और आठवां सर्ग विद्वानों का अधिक प्रिय रहा है, जिनमें प्रत्येक से ८-८ पद्य उद्धृत किए गए हैं। उसके बाद दूसरा नम्बर है दूसरे, तीसरे और पन्द्रहवें सर्ग का। यहां हर एक से सात श्लोक उद्धृत मिलते हैं। नवें सर्ग से पांच और ग्यारहवें तथा तेरहवें सर्ग से दो-दो पद्य उद्धृत हुए हैं। ६, १०, १२, १६ और १८—इन पांच सर्गों से एक भी उद्धरण नहीं मिलता। शेष ४, ५, ७,१४ और १७ से एक एक उद्धरण प्राप्त है।

सच पूछा जाए तो भारवि के कृतित्व को वाञ्छनीय समादर संस्कृत आचार्यों से प्राप्त नहीं हुआ है। आचार्य कुन्तक को छोड़कर भारवि के काव्य के उचित मूल्याङ्कन का शायद अभाव रहा है। विषयपरक समीक्षा के बीज संस्कृत आलोचना में सिर्फ कुन्तक में मिलते हैं। कुन्तक के मन्तव्यों का उल्लेख हम अन्त में करेंगे। शेष आलोचकों में मम्मट के अतिरिक्त भारवि का दोष-दर्शन भी हुआ है और गुणाङ्कन भी। मम्मट ने सिर्फ दोष-दर्शन किया है। फिर भी एक स्थल में मम्मट को भारवि से अभिभूत होना ही पड़ा है। यथावसर हम सङ्केत करेंगे। दृष्टि-भेद वस्तु-मूल्याङ्कनगत भेद का किस प्रकार कारण बनता है, इसके भी अनेक उदाहरण हमारे सामने आएंगे।

दण्डी का 'काव्यादर्श' और आनन्दवर्धन का 'ध्वन्यालोक' भारवि के सम्बन्ध में पूर्णतः मौन है। पर लगभग उसी युग के दूसरे आचार्य वामन ने भारवि की एक उक्ति[४३] में अर्थान्तरन्यास की अलंकारविच्छित्ति को पाया है।[४४] इसी उक्ति में मम्मट[४५] और काव्यानुशासनकार[४६] हेमचन्द्र को वाक्यगत-अस्थानपदत्व दोष के दर्शन हुए हैं। मम्मट के अनुसार इस दोष से काम्य अर्थ के विरोधी अर्थ की प्रतिपत्ति हुई है। परन्तु भारवि के अर्थान्तरन्यास के महत्व में इससे कमी नहीं आई है। अलङ्कारसर्वस्वकार ने भारवि की एक दूसरी उक्ति[४७] को अर्थान्तरन्यास का अच्छा उदाहरण माना है।[४८] इस उक्ति में भी दोष देखे गए हैं, जिन्हें हम आगे लेंगे। यहां पर इतना कहना सम्भवतः प्रासङ्गिक होगा कि

संवेदना और परिमाण दोनों ही दृष्टियों से अर्थान्तरन्यास में भारवि को कोई नहीं पाता। अर्थ-गरिमा का आदर्श जितना इस अलङ्कार से पल्लवित हुआ है उतना अन्य किसी अलङ्कार से नहीं।[४६] संस्कृत के किसी एक महाकाव्य में अर्थान्तरन्यास उतना प्रिय नहीं रहा है जितना किरात में भारवि को। भारवि ने स्वयं भी स्वप्रयुक्त अन्य अलङ्कारों की तुलना में इसका सर्वाधिक प्रयोग किया है।

मम्मट और हेमचन्द्र की प्रायः दोषैकदृष्टि रही है। मम्मट ने भारवि की उद्धृत उक्तियों में अवाचक (पददोष), अस्थानपदत्व (वाक्यदोष), प्रत्यय-उपसर्ग-पर्यायगत भग्नप्रक्रमदोष पाया है। भारवि की उक्ति 'अवन्ध्यकोपस्य न विद्विषादरः'[५०] में जन्तु पद में अवाचकत्व दोष मम्मट ने बताया है।[५१] अवाचक-दोष विवक्षित अर्थ में शब्द का सङ्केत न होने पर होता है। परन्तु स्वयं उन्हीं के विद्वान् टीकाकारों में प्रदीप और उद्योत-कार ने मम्मट के मत का खण्डन किया है।[५२] मल्लिनाथ की व्याख्या कहीं अधिक प्रासङ्गिक और स्वाभाविक है और उसमें यह दोष नहीं मिलता। सिद्धिदेवगणि ने मम्मट के मत की आलोचना करते हुए कहा है कि जन्तुपद का मम्मट कृत 'अदाता' (न देने वाला) अर्थ स्वीकार करने पर भी अवाचकदोष का यहां प्रसङ्ग नहीं उठता। लक्षणा से वह अर्थ प्राप्त हो सकता है।[५३] सच कहा जाए तो आपद्धनन तो पौरुष से होता है, दान से नहीं—यही भारवि का अर्थ है। सम्भवतः मम्मट उसे ग्रहण नहीं कर सके।

मम्मट द्वारा भारवि में देखे गए अस्थानपदत्व दोष की ओर हम सङ्केत कर आए हैं। हेमचन्द्र मम्मट के अनुयायी हैं और मौलिक निरीक्षण का उनमें अभाव है।[५४] भारवि की एक अन्य प्रसिद्ध उक्ति में[५५] प्रत्ययगत भग्नप्रक्रम दोष माना गया है। मम्मट ने उस दोष को शुद्ध भी किया है।[५६] अर्थ की एकरूपता की प्रतीति इससे टूट जाती है। हेमचन्द्र,[५७] महिमभट्ट[५८] और विश्वनाथ[५९] ने मम्मट के निरीक्षण की पुष्टि की हैं। उपसर्ग और पर्यायगत प्रक्रमभेद भी भारवि में पाया गया है।[६०] मम्मट ने इसमें भी एक संशोधन किया है।[६१] हेमचन्द्र की समान दृष्टि रही है।[६२] संशोधन मम्मटवाला ही रखा है, अन्तिम चरण में थोड़े से अन्तर के साथ। व्यक्तिविवेककार ने इसमें उपसर्ग, प्रकृति और प्रत्यय तीनों का प्रक्रमभङ्ग देखा है। उन्होंने भी इसे शुद्ध किया है।[६३] इनका शोधन सबसे अधिक ठीक है। स्वयं मम्मट का संशोधन वचन, परस्मैपद और अन्वयगत प्रक्रमभेद से बचा नहीं है। वस्तुतः इस प्रकार की आलोचना कवि की अन्तरात्मा से अधिक सम्बन्ध नहीं रखती, न उसका उन्मीलन ही करती है। व्यक्ति-विवेककार ने एक स्थान पर प्रक्रमभेद से कविता की अधिक क्षति नहीं मानी है।[६४] यही नहीं, हेमचन्द्र ने अपने 'अलङ्कारचूडामणि' में अपने पहले मन्तव्य से बिल्कुल भिन्न बात कही है। वह कहते हैं कि प्रत्यय-भेद आदि के होने पर भी कवि द्वारा उपक्रान्त अर्थ पूर्णतः स्पष्ट हैं। अतः यह प्रत्ययक्रमभेद दोष का विषय नहीं समझना चाहिए।[६५] इतनी दोषदृष्टि के होते हुए भी मम्मट ने[६६] भारवि के परिकर अलङ्कार[६७] की प्रशंसा की

है। साभिप्रायविशेषणों से विशेष्य के अतिशय का बोधन होता है। मम्मट की यहां पर वृत्ति महत्वपूर्ण है। उनका मत है कि यद्यपि इस उक्ति में अपुष्टार्थ दोष है, फिर भी एक पदार्थ के लिए उपन्यस्त विशेषणों में एक वैचित्र्य है। इसीलिए इसे अलङ्कार के अन्तर्गत रखा गया है। टीकाकारों की दृष्टि में यहां गुणीभूतव्यङ्ग्य का चमत्कार है। सिद्धिदेवगणि ने भारवि के इस पद्य में अपुष्टार्थ-दोष नही माना है और इस प्रकार निर्मल अर्थचमत्कृति को स्वीकार किया है।[६८] यही परिकर अलङ्कार वक्रोक्ति के क्षेत्र में पर्याय-वक्रता का रूप धारण करता है।

भारवि के विषय में हेमचन्द्र का भी दृष्टिकोण उदार नहीं है। मम्मट के बताए गए दोषों को उन्होंने अधिकतर स्वीकार कर लिया है। उन्होंने अपने दो ग्रन्थों—'काव्यानुशासन' और उस पर अपनी ही स्वतन्त्रवृत्ति 'अलङ्कारचूडामणि'—में भारवि से उद्धृत किया है। उन्होंने कुछ और भी दोष देखे हैं। शब्द-शास्त्र अर्थात् व्याकरण से असम्मत प्रयोग भी भारवि में है।[६९] प्रत्ययक्रम-भङ्ग का एक अन्य उदाहरण भी उनको भारवि में मिला है।[७०] इसको दोष उन्होंने इसलिए माना है क्योंकि एक-रस में लगी हुई प्रतीति टूटती है। प्रतीति-क्रम रस-भङ्ग का कारण बनता है। भारवि के अर्थान्तरन्यास की कम से कम एक उक्ति[७१] उन्हें अवाचकत्व या असमर्थता-दोष से ग्रस्त मिली है।[७२] इस दोष-दर्शन में हेमचन्द्र महिमभट्ट के विवेक से प्रभावित है। उनके लिए भी इस पद्य में वाच्यावाचन (वाच्य अर्थ का न कहना) दोष है।[७३] परन्तु इन दोषों के बावजूद भी हेमचन्द्र को मम्मट से अधिक काव्य-विच्छित्ति तो भारवि में मिली ही है। एक स्थान पर वह कहते हैं कि यदि विधेय प्रधान है और कवि उस प्राधान्य को अभिव्यक्ति कर सके तो समासगत अनुपपत्तिदोष आदि का अपने आप परिहार हो जाता है।[७४]यह कहकर वह भारवि की एक उक्ति की ओर सङ्केत करते हैं।[७५] यहां पर व्यक्तिविवेककार पर्यायप्रक्रमभेद दोष मानते हैं।[७६] विश्लेषण करने पर वह भी हेमचन्द्र द्वारा निर्दिष्ट दोष से भिन्न नहीं प्रतीत होगा। परन्तु हेमचन्द्र ने अपनी दृष्टि को विवेककार के निर्णय से प्रभावित नहीं होने दिया है। उन्होंने भारवि के व्यञ्जन-चित्र,[७७] छन्दोवैदग्ध्य और वृत्त-योजना[७८] में उनकी प्रयोग-प्रवृत्ति की ओर ध्यान खींचा है।[७९] श्लोकगत-प्रत्यागत, अर्धभ्रम, पादगूढ़वृत्त-प्रयोग और एकाक्षर-योजना इन उक्तियों में मिलती है। विशुद्ध काव्य की संवेदनात्मक दृष्टि से इनका महत्त्व भले ही निःसन्दिग्ध न हो, पर काव्य-चमत्कार की दष्टि से तो इनका महत्व है। यहां इतना अवश्य कहा जा सकता हैं कि भारवि की जिन उक्तियों को चाहे दोष के उदाहरण-रूप में चाहे चमत्कार के—हेमचन्द्र ने उद्धृत किया है उनमें भारवि के आन्तरिक सौन्दर्य की छवि कहीं नहीं झलकती। या तो हेमचन्द्र भारवि कीं संवेदन-भूमि से परिचित न थे, और या प्रभावित नही हुए—निश्चयपूर्वक नहीं कहा जा सकता है। हाँ, भारवि के सन्देह अलङ्कार की उन्होंने अवश्य प्रशंसा की है। इस प्रसङ्ग में उन्होंने भारवि की तीन उक्तियों की ओर सङ्केत किया है।[८०] सन्देह के निर्णयान्त और अनिर्णयान्त दोनों ही भेदों में उद्धरण भारवि के ही लिए है। न केवल इतना ही, अपितु उन्होंने उनमें रूपक और अतिशयोक्ति से उत्पन्न

सौन्दर्य की विस्तृत समीक्षा 'अलङ्कारचूडामणि' में की है।[८१] और यह लगता है कि वह भारवि के सन्देह-प्रयोग से वस्तुतः प्रभावित है।

भारवि की दूसरी उक्तियों को भी अन्य आलङ्कारिकों ने सन्देह के प्रसङ्ग में ही उद्धृत किया है। वक्रोक्तिजीवितकार कुन्तक ने भारवि के सन्देह आलङ्कार की प्रशंसा की हैं। काव्य विच्छित्ति के लिए कवि-प्रतिभालिखित दो उत्प्रेक्षाओं की उपस्थिति ने कुन्तक के लिए भारवि की उक्तियों में सन्देहालङ्कार की परिस्थिति उत्पन्न कर दी है।[८२] उन्होंने दो स्थल चुने हैं।[८३] इन दोनों में से दूसरी उक्ति (कि० ६-१५) को रुय्यक ने भी सन्देह के उदाहरण रूप में उद्धृत किया है।[८४] रुय्यक ने यहां पर इस उक्ति में आलङ्कारिकों के मत-भेद का उल्लेख किया है। कुछ लोग इस उक्ति में उत्प्रेक्षा मानते हैं।[८५] इस दूसरे मत-भेद का पल्लवन हमें परवर्ती आलोचकों में कविराज विश्वनाथ में दिखाई देता है जो इस उक्ति उत्प्रेक्षा में का अस्तित्व मानते हैं और सन्देह-स्वीकृति का निराकरण करते हैं।[८६] रुय्यक के टीकाकार १३वीं शताब्दी के उत्कट विद्वान्, जयरथ ने भी भारवि की एक उक्ति को उद्धृत करते हुए 'दूसरों' के मत—इस उक्ति में अनन्वयरूपक है—का खण्डन किया हैं।[८७] आलङ्कारिकों का यह क्षेप-प्रतिक्षेप वस्तु को भले ही खण्डित करे या न करे, उसके महत्व को तो स्थापित करता ही है। ये 'दूसरे' कौन हैं, इसका पता नहीं। पर स्पष्ट है कि भारवि की उक्तियां प्रस्तुत निवन्ध में अधीत ग्रन्थों के बाहर फैल चुकी थीं।

परवर्ती आलोचकों में साहित्य-दर्पणकार विश्वनाथ के दृष्टिकोण का हमें थोड़ा सा परिचय ऊपर मिल चुका है। अस्थानपदत्व-दोष[८८] उन्हें भी भारवि की उक्ति-भङ्गिमा में कहीं कहीं[८९] मिला है। एक श्लोक[९०] त्रास व्यभिचारी भाव के उदाहरण रूप में बिना किसी टिप्पणी के उद्धृत किया गया है।[९१] एक उक्ति में[९२] वाक्यार्थ-गत पुनरुक्ति मिलती है।[९३] इस उक्ति में वाक्यार्थगत पुनरुक्ति की बात उन्होंने व्यक्ति-विवेकार महिमभट्ट से ली है। अन्वय-वाक्य से ही जिसका वोध हो जाता है, दूसरी पंक्ति उसे केवल व्यतिरेक पद्धति से कहती है।[९४] परन्तु व्यक्तिविवेककार की दृष्टि ने जो सौन्दर्य यहां देखा हैं, विश्वनाथ उसे देख पाने में असमर्थ रहे हैं। उनके अनुसार अन्वय-व्यतिरेक वाक्यों में हेतुहेतुमद्भाव का सौन्दर्य नहीं है। सौन्दर्य है सम्पदाओं को गुणलोभ रूप धर्भ-विशेष के कारण नायिका बना कर समासोक्ति-वैचित्र्य को उत्पन्न कर सकने के कारण।[९५] विश्वनाथ का भारवि के सम्वन्ध में सबसे महत्त्वपूर्ण निरीक्षण रस-दोष के प्रसंग में है। किरात के सात से लेकर दस सर्गों तक श्रृंगार, सुराङ्गनाविलास आदि का विपुल वर्णन हुआ है। इस वर्णन में भारवि के कवित्त्व-स्फुरण या उसकी सामर्थ्य को लेकर विश्वनाथ को आपत्ति नहीं है; आपत्ति है किरात के प्रधान रस—वीर—की दृष्टि से अंग—श्रृंगार—को अत्यन्त विस्तार देने पर, जिससे काव्यात्मक सन्तुलन बिगड़ जाता है।[९६]

उद्धरणों की संख्या की दृष्टि से व्यक्ति-विवेककार महिमभट्ट सबको पीछे छोड़ देते हैं। उन्होंने कुल मिलाकर भारवि की सत्रह उक्तियों को उद्धृत किया है। इनमें से कुछ उक्तियों के सम्बन्ध में महिमभट्ट के निरीक्षणों का उल्लेख हो चुका है। तदितर की ओर ही हम यहां निर्देश करेंगे। प्रक्रमभेदों के प्रसङ्ग में विभक्तिप्रक्रमभेद और समुच्चयार्थक 'च' के प्रयोग[९७] की अनुपपन्नता भारवि में उन्होंने पाई है।[९८] प्रक्रमभेद के प्रसङ्ग में उन्होंने एक बड़ा महत्त्वपूर्ण सिद्धान्त प्रतिपादित किया है। भारवि की एक उक्ति[९९] की ओर सङ्केत करते हुए वह कहते हैं कि यहां प्रक्रमभेद[१००] होने पर एकरसा प्रतीति में स्खलनरूप अनौचित्य जन्म नहीं लेता। शब्दव्यापारविषयक अर्थ एवं अर्थव्यापारविषयक अर्थ में भेद होता है। इस उक्ति में जिस भूषण-भूष्यभाव का प्रधानतया कथन किया गया है वह शब्दव्यापार का विषय हो सकता है, अर्थव्यापार का नहीं। अर्थ-सम्बन्धी अन्वय-विधान से भूष्य ओर आभूषक में अन्तर कर दिया गया है। महिमभट्ट कहते हैं कि यदि प्रक्रमभेद को दूर कर पाठ-शोधन भी कर दिया जाए तो प्रतीति के औचित्य की दृष्टि से दोनों ही स्थितियों में अन्तर नहीं रहता। अपितु इसके द्वारा भूषण-भूष्यभावशृङ्खला में कवि का एक भणितिवैचित्र्य अभीप्सित है और सहृदयों को उस उक्तिविच्छित्ति के ग्रहण में खेद नहीं होता।[१०१]

महिमभट्ट ने भारवि-काव्य के पुनरुक्ति-दोषों का भी आकलन किया है। भारवि की एक सुन्दर उक्ति,[१०२] जिसमें उपमा का बड़ा पुष्ट सौन्दर्य हैं, में आवश्यक 'इव' (समान) के अतिरिक्त एक 'इव' के प्रयोग को उन्होंने पुनरुक्ति माना है।[१०३] यह मनोरञ्जक बात है कि कुन्तक को इसी उक्ति में गुणश्लेष का सौन्दर्य मिला है।[१०४] अर्थ से स्वतः प्राप्त को शब्द से कहना भी पुनरुक्ति है। भारवि की कृति[१०५] में कर्मकारक की ऐसी ही पुनरुक्ति का संकेतन किया गया है।[१०६] आधुनिक टीकाकारों ने महिमभट्ट के इस मन्तव्य को स्वीकार करने में संकोच प्रकट किया है। अर्थ से स्वयं आई हुई बात का शब्दतः उपादान यदि उस वस्तु का प्रकर्ष बताने के लिये किया जाए तो वह दोष नहीं, गुण ही है।[१०७] प्रस्तुत अवसर ऐसा ही है। एक वस्तु का धर्म जहां दूसरे पर आरोपित किया जाए वहां उपमानोपमेय को शब्द बना देना अभीष्ट नहीं है।[१०८] भारवि इसके विपरीत आचरण के दोषी बने हैं।[१०९] यह भी एक प्रकार की पुनरुक्ति है। पुनरुक्ति का दूसरा उदाहरण भी भारवि से ही लिया गया है।[११०] आँसू पानी होते हैं, बिना प्रयोजन के उन्हें 'आंसुओं का जल' कहा जाए तो फिर यह भी पुनरुक्ति ही है। प्रयोजनवशात् ऐसी बात कही जाए तो दोष नहीं है।[१११] वैसा ही एक उदाहरण भारवि में और मिलता है।[११२] मूढ़ता स्वयं बुद्धिधर्म है, किसी को मूढ़ भी कहना पुनरुक्ति नहीं तो और क्या है।[११३] किन्तु इन्हीं के साथ व्यक्तिविवेककार का निर्भ्रान्त निर्णय है कि कवियों के लिए केवल उस दोष से बचना अनिवार्य है जो प्रस्तुत रस की अभिव्यक्ति में व्यवधान उत्पन्न करते हैं।[११४] काव्य के लिए अन्य दोषों का साधारण से अधिक महत्व नहीं है।

महिमभट्ट ने भारवि की उक्तियों को दूसरे प्रसङ्ग में भी उद्धृत किया है। प्रश्न है कि 'क्त्वा' प्रत्यय का विषय क्या है—प्रयुज्यमानक्रियासापेक्षपूर्वकालता या प्रतीयमानक्रियासापेक्षपूर्वकालता। उनके मत में 'क्त्वा' का सम्बन्ध प्रयोग की जाती हुई क्रिया से सम्बन्धित पूर्वकालता से है। भारवि की उक्ति[११५] से उत्तरभूत 'क्त्वा' का विषय निरीक्षण क्रिया का पौर्वकाल्य है और 'बिभेति' और 'पतति' (डरती है, गिरती है) परस्पर विषयविषयिभाव अर्थात् विशेषणविशेष्य भाव से बंधी हैं। इसमें पतनक्रिया विशेष्य या विषयी है और भयक्रिया विशेषण या विषय है।[११६] इसी तरह दूसरा प्रसंग है शब्दगत और अर्थगत साध्यसाधनभाव का। महिमभट्ट का विश्वास न तो ध्वनि-प्रक्रिया में है और न प्रतीयमान अर्थ में। व्यञ्जानवृत्ति का कार्य उनके यहां साध्यसाधनभाव करता है। वह साध्यसाधनभाव पदार्थरूप भी हो सकता है, वाक्यार्थरूप भी। पदार्थरूप साध्यसाधनभाव धर्मिगत भी हो सकता है, धर्मगत भी। धर्मगत साध्यसाधनभाव समानाधिकरण और व्यधिकरण भेद से भिन्न हो जाता है। भारवि की विवेच्य उक्ति में[११७] धर्मगत समानाधिकरण का कथन हुआ है ओर आर्थ साध्यसाधनभाव का प्रतिपादन हुआ है।[११८] इन दोनों अवसरों पर पहली उक्ति के काव्यात्मक गुणों पर विवेककार की दृष्टि का पता नहीं चलता, यद्यपि टीकाकारों में अतिशयोक्तिमूलक सौन्दर्य के कारण इस श्लोक का आदर हुआ है।[११९] दूसरे में आर्थिक साध्यसाधनभाव को स्वीकार करने का अर्थ है पदार्थ को वही स्थान देना जो ध्वनिवादी प्रतीयमान अर्थ को देते हैं। यह इस उक्ति की महिमा-स्वीकृति है। उन्होंने भारवि की अन्य उक्ति[१२०] में तद्धितगत पुनरुक्ति दोष को भी स्वीकार नहीं किया है।[१२१] विवेककार श्लेषगत उपमानोपमेय के सम सादृश्य में विश्वास करते हैं। इस सादृश्य के कम या अधिक होने से प्रधान विशेषण की दोनों जगहों पर बराबर प्रतिपत्ति नहीं होती। किन्तु शब्दश्लेष में कर्ता या कर्मरूप प्रधान-परक अर्थ के वाचक पदों का श्लेषघटक के रूप में प्रयोग होने से शब्दसादृश्य की कल्पना नही कर लेनी चाहिए। क्योंकि वहां कर्ता या कर्म का स्वरूप छिप जाता है—प्रधान अर्थ प्रच्छन्न हो जाता है।[१२२] यह कमजोरी उन्हें भारवि की उक्ति में[१२३] मिली है और उसका परिमार्जित रूप भी उन्होंने प्रस्तुत किया है।[१२४] व्यक्तिविवेककार के इन भारविगत उद्धरणों से इतना स्पष्ट है कि भारवि के काव्य से उन्होंने प्रायः वे उक्तियां ली हैं जिनमें उन्हें निर्बलता दिखाई दी है, यद्यपि कवि की प्रशंसा का नितान्त अभाव उनमें नहीं है।

संस्कृत आलङ्कारिकों की इस लम्बी शृङ्खला में 'वक्रोक्तिजीवित'कार कुन्तक ही ऐसे हैं जिन्होंने भारवि के हृदय को समझा है। यही नहीं, भारवि उनके प्रिय कवियों में से हैं—यह उनकी विस्तृत समीक्षाओं से स्पष्ट है। पहली बार भारवि की कृति का एक भी निर्बल स्वर सुनाई नहीं पड़ता है। कुन्तक की षड्विध वक्रोक्ति में तीन वक्रताएँ—वर्णविन्यासवक्रता, प्रकरणवक्रता और प्रबन्धवक्रता प्रभूत मात्रा में भारवि में मिलती है। इतना ही नहीं वहां काव्यात्मक औचित्य और प्रचुर अलङ्कार-विच्छित्ति का भी अभाव नहीं है। भारवि की

कृति का सर्वत्र उल्लेख उन्होने 'किरातार्जुनीय सर्गबन्ध' कहकर किया है। यह प्रयोग 'सर्गबन्धो महाकाव्यम्' की तर्ज पर नहीं हैं। बन्ध की उनकी बड़ी भव्य धारणा है।[१२५] और भारवि सम्बन्धी उनका सारा विवेचन इस धारणा से समञ्जस है। 'वक्रोक्तिजीवित' के प्रारम्भ में ही, काव्यलक्षण के अवसर पर, उन्होंने भारवि को 'अवहित' (सावधान) कवि कहा है। वस्तु से अधिक महत्त्व कवि-प्रतिभा का है। विदग्ध कवि की वक्र वचन-भङ्गिमा पत्थर के टुकड़े को भी रत्नकार की भांति मणि में बदल देती है। एक ही विषय को लेकर "अवहित कवि" और "अनवहित कवि" के वाक्यों में बड़ा अन्तर होता हैं और वह अन्तर सहृदय की संवेदनशील बुद्धि ही ग्रहण कर पाती हैं। एक ही विषय को लेकर "अवहित"[१२६] और "अनवहित" कवि दोनों से उन्होंने उद्धृत करके इस अन्तर को रखा है। और यह "अवहित कवि" हैं भारवि।[१२७] सबसे पहले कुन्तक ने कवि के महत्त्व को पहचाना है, इसका कारण उनकी यह मान्यता है कि काव्य कविकर्म है, कविव्यापार है।[१२८]

भारवि में दूसरा गुण है औचित्य। सुकुमार, विचित्र और मध्यम मार्ग में दो समान गुण कुन्तक ने स्वीकार किए हैं—औचित्य और सौभाग्य। औचित्य वहां होता है जहां कवि या पाठक के वस्तुशोभा को अतिक्रान्त कर लेने वाले रमणीय स्वभाव से वाच्य छिप सा जाता है। भारवि की उक्ति में[१२९] इस औचित्य का परिपाक हुआ है।[१३०]

सत्कवि के कौशल को उसकी समग्रता में कोई भी नहीं कह सकता, यह कुन्तक का विश्वास है;[१३१] फिर भी उन महाकवियों की कृतियों में वक्रता-विच्छित्ति अवश्य पाई जाती है, जो नूतन उपायों से निष्पन्न अनाकुल नीतिमार्ग का उपदेश करते हैं।[१३२] लगता है किरात और मुद्राराक्षस को सामने रख कर ही कुन्तक के मुख से यह बात निकली है। इस वक्रता-सौन्दर्य को उन्होंने हमारे कवि के कृतित्व में बार बार लक्षित किया है। वर्णविन्यास-वक्रता के अन्तर्गत संवृतिवक्रता और पर्याय-वक्रता उन्हें भारवि में मिली है। पर्याय-वक्रता पर्यायजन्य होती हैं। पर्याय वह है जो वर्णनीय अर्थ के अन्तरङ्ग भाव का स्पर्श करता है, उसके अतिशय वैचित्र्य का पोषक हैं, अन्य रम्यछाया से अभिधेय को छूकर उसे अधिक कमनीय बनाता है और अलङ्कार के उपसंस्कार से जिसका विन्यास मनोहर है। यह पर्याय काव्य को अपने छायोत्कर्ष से सुन्दर बना देता हैं।[१३३] भारवि की उदाहृत उक्ति में[१३४] इन्द्र के तमाम पर्यायों में "वज्रिणः" (वज्रधारी) का प्रयोग अर्जुन के सायको में एक लोकोत्तर भाव को व्यक्त करता हुआ पर्यायवक्रता का पोषण करता है। इसी तरह तपस्वी शब्द तो अत्यन्त रमणीय है—"निरीह तपस्वी के वेचारे (अकिञ्चित्कर) बाणों में किसी की आस्था कैसी"।[१३५] कवि वैचित्र्य की उद्भावना करने के लिए जहाँ वस्तु को छिपाता है, वहां संवृतिवक्रता का सौन्दर्य उभरता है। उसके तमाम प्रकारों में से एक प्रकार यह भी है जहां किसी बात का स्वभाव अथवा कवि की विवक्षा से किसी कमी या दोष से युक्त महा-पातक की भाँति अकथनीयता को बताने के लिए संवरण होता है।[१३६] जंगली सुअर के द्वारा

अर्जुन की सम्भाव्य दुर्दशा को अकथनीयवत् छिपाकर भारवि ने निश्चय ही विलक्षण वचन-भङ्गिमा सामने रखी हैं।[१३७]

प्रकरणवक्रता भी भारवि-काव्य में पर्याप्त हैं। सारा रचना-विधान प्रबन्ध कहलाता है और उसका एक देश, एक प्रसंग प्रकरण कहलाता है। प्रकरण-आश्रित काव्य-चमत्कार प्रकरणवक्रता का नाम पाता है। जहां प्रबन्ध के एक देश के उत्कर्ष से सारी रचना उज्ज्वल और दीप्त हो उठती है वहां प्रकरणवक्रता आकार ग्रहण करती हैं। सहृदयों की आह्लादकारिता ही वक्रता है।[१३८] 'किरातार्जुनीयम्' के १४वें सर्ग में किरात की उक्ति में[१३९] अपने वाण की खोज की ही बात वाच्यरूप से कही गयी है, परन्तु तात्पर्यार्थ की मीमांसा से पता चलता है कि शिव और अर्जुन के युद्ध की भूमिका बाँधी गयी है। शिवार्जुन (किरातार्जुन) का विग्रह ही वाक्यार्थ है, यही इस प्रकरण का वक्रभाव है।[१४०] मल्लिनाथ ने संकेत किया है कि किस तरह से इसका एक एक शब्द पिछले सर्ग के स्थल विशेषों से बंधा है और आगे की घटनाओं को कैसे प्रभावित करता है।

भारवि में प्राप्त प्रकरण-वक्रता की एक और विधा की ओर कुन्तक ने संकेत किया हैं। जिस प्रकरण में प्रधान-रस के प्रवाह की ऐसी कसौटी, ऐसा उत्कर्ष मिलता है जिसका सम्पादन पिछले या अगले प्रकरणों में नहीं हुआ है उसमें किसी अलौकिक रमणीयता का स्वाद मिलता है।[१४१] किरातार्जुनीय के बाहुयुद्ध प्रकरण में कुन्तक ने ऐसी ही स्थिति का आस्वादन किया है।[१४२] किरात के प्रधान रस वीर का बाहुयुद्ध वाले प्रकरण (अन्तिम सर्ग) में असाधारण उत्कर्ष हुआ है जो किरात में अन्यत्र अप्राप्य है। प्रकरणवक्रता के उदाहरण कुन्तक ने भारविकाव्य से इतने ही दिए हैं। परन्तु प्रकरणवक्रता के प्रसंग में प्रतिपादित उनके दो विचार भारवि की कृति के विषय में भी पूर्णतः ठीक बैठते हैं। एक तो सर्गबन्ध या महाकाव्य आदि में प्रस्तुत संविधान से बंधा हुआ जलक्रीडा आदि का प्रकरण महाकाव्य की कमनीय सम्पत्ति का वर्धन करता है।[१४३] किरात में यक्षकृत शरद् एवं हिमालय वर्णन, गन्धर्व और अप्सराओं की जलकेलि को उदाहरण के रूप में देखा जा सकता है। कुन्तक ने अपना दूसरा विचार देते हूए कहा है कि एक ही प्रबन्ध के अङ्गभूत सारे प्रकरण पौर्वापर्यग्रथित सुन्दर संविधान से चरम सौन्दर्य को पा लेते हैं। वहीं पर कुन्तक यह भी कहते हैं कि उनके द्वारा यहां पर समीक्षित महाकवियों के अलावा अन्य महाकवियों के प्रबन्धों में प्रकरणवक्रता का वैचित्र्य रहता है और हमें उसका अनुसन्धान करना चाहिए।[१४४] वनेचर दूत से कथा का प्रारम्भ, द्रौपदी और भीम के अमर्षभरे प्रेरणा-वचन, व्यास का परामर्श, अर्जुन का तप-अनुष्ठान, वराह के आगमन का प्रसङ्ग, किरात-अर्जुन-संवाद, शिवार्जुनयुद्ध—ये सारे प्रकरण पूर्वापर परम्परा में अनुस्यूत होकर काव्य के घटनाव्यापार को नियन्त्रित कर उसका सौन्दर्य बढ़ाते हैं। इनकी पूर्वापर-अनुस्यूति "सर्गबन्ध" में सर्गों के पारस्परिक बन्ध का वैचित्र्य उत्पन्न करती है।

भारवि की लेखनी ने प्रवन्ध-काव्य का सर्जन किया। अतः प्रवन्ध-वक्रता के बिना भारवि समर्थ कवित्व के स्वामी नहीं हो सकते। कुन्तक ने प्रबन्धवक्रता के प्रकारविशेष समापन-वक्रना को भारवि में दिखाया है और उसमें उनका मन रमा है। कोई सुकवि ही इसप्रकार की रचना कर सकता है। कुन्तक के लिए सुकवि का अर्थ है औचित्य-मार्ग के भेदों को जानने वाला।[१४५] समापन-वक्रता को कुन्तक ने इस प्रकार समझाया है। इतिहास-प्रसिद्ध कथा के बीच जहां पर प्रवन्ध काव्य, नाटक आदि को कवि ने समाप्त किया है, उससे आगे की कथा में होने वाली नीरसता से बचाने के लिए सारी कथा का वर्णन न करके नायक के उत्कर्ष को चरम सीमा पर पहुंचाने वाले भाग पर बीच में ही जब कथा की समाप्ति कवि कर देता है (वहां) इस प्रवन्ध की अद्भुत आनन्ददायक वक्रता होती हे।[१४६] वस्तुतः इस प्रकार समापनीय प्रबन्ध में कवि विच्छित्ति की प्राणभूत वक्रता का आधान कर देता है। कुन्तक ने भारवि काव्य की इस विशेषता को विस्तार से लिया है। 'किरातार्जुनीय' की अनेक उक्तियों से[१४७] स्पष्ट है कि कवि दुर्योधन की मृत्यु और युधिष्ठिर के अभ्युदय तक कथा को लेजाना चाहता है। परन्तु समाप्त बीच में ही कर देता है शिव—अर्जुन-युद्ध के फलस्वरूप पाशुपत अस्त्र की प्राप्ति पर ही। कथा के प्रमुख प्रकरण—राज्यसम्पदा से च्युत, द्रौपदी के अपमान से अत्यन्त उद्दीप्त, व्यासोपदिष्ट विद्या से सम्पन्न, पाशुपत आदि दिव्य अस्त्रों की प्राप्ति के लिए तप-निरत गाण्डीवधारी अर्जुन का किरातराज के साथ युद्ध, अर्जुन के अनुपम पराक्रम का उन्मीलन—कवि के किसी अभिप्राय को ही प्रकाशित करता है।[१४८] यह कथा-मध्य में ही काव्य का समापन कृति की रसात्मकता की रक्षा करता है, साथ ही अन्तगामी कथा-सूत्रों का बोधग्रह भी पाठक को करा देता है; यही वक्रोक्ति की विचित्र उपलब्धि है।

इस प्रवुद्ध समीक्षात्मक सृष्टि के साथ कुन्तक ने भारवि में सहोक्ति, सन्देह, दीपक, उपमा, श्लेष आदि अलङ्कार-प्रयोग की चारुता का भी उल्लेख किया है, जिसका यथावसर निर्देश किया जा चुका है।

भारवि के सम्बन्ध में कुछ आलङ्कारिकों का तीसरा वर्ग भी है, जिन्होंने भारवि की उक्तियों को लक्षणविशेष को समझाने के लिए उद्धृत मात्र किया है, परन्तु उस पर आगे मौन रह गए हैं। जैसे 'दशरूपक' की 'अवलोक' टीका के प्रणेता धनिक ने मति व्यभिचारी भाव का उदाहरण[१४९] 'किरात' ने उसका नामोल्लेख करते हुए लिया है।[१५०] सत्रहवीं शती के उत्तरार्द्ध के लक्षणकार शिवराम त्रिपाठी ने अपने "रसरत्नहार" की स्वकृत 'लक्ष्मी-विहार' टीका में अवलोक का यह अंश ज्यों का त्यों ग्रहण कर लिया है; अन्तर इतना है कि धनिक के "किराते" (किरात में) को उन्होंने हटा दिया है।[१५१] इसके अतिरिक्त कुछ ग्रन्थों में भारवि या किरात का उल्लेख हुआ है, पर प्रसंग या पद्य दोनों के सम्बन्ध में अभी हम अन्धकार में है। गंगादास ने छन्दोमञ्जरी' में भारवि का चार बार उल्लेख किया है।[१५२] रघुनाथ मनोहर (१६७५—१७०० ई०) के कविकौस्तुभ में "किरातार्जुनीय" छह बार आया है।[१५३]

लक्ष्मणपण्डित की 'अद्वैतसुधा' में भी किरातार्जुनीय का उल्लेख हुआ है।[१५४] नेपाल के राजा श्रीनिवासमल्ल के आश्रित देवज्ञ दामोदर (१७५७—१६८५ ई०) ने 'सभा-विनोद' में "भारवि-कवि" का नाम लिया है।[१५५] गोविन्दजित् (१६५६ ई० के बाद) के 'सभ्यालङ्करण' में भी भारवि का नाम आया है।[१५६] शिवदत्त (१६२५—१७०० ई०) ने 'शिवकोश' की अपनी टीका में भारवि का नामोल्लेख किया है।[१५७] परन्तु इतनी थोड़ी सी सामग्री—नाम मात्रके परिचय—से कवि के मूल्याङ्कन के सम्बन्ध में कोई भी निर्णय असम्भव है। ऊपर के इन ग्रन्थों में केवल "कवि-कौस्तुभ" ही अलंकार-शास्त्र से सम्बन्धित जान पड़ता है, शेष के विषय में जान लेने से भी भारवि सम्बन्धी वर्तमान स्थिति में अन्तर नही पड़ सकता है।

इस अध्ययन से इतना तो स्पष्ट है कि कवि के सम्बन्ध में आलङ्कारिकों की कोई निश्चित राय नही है। एक बात अवश्य कही जा सकती है कि भारवि-सम्बन्धी समस्त साहित्य को दो भागों में बाँटा जा सकता है। जहां कहीं भी भारवि—कवि या उनके कृतित्व—के सम्बन्ध में कुछ कहा गया है, वहां उनकी महत्ता की निरपवाद स्वीकृति हुई है, प्रशस्तिगान भी हुआ है। इस वर्ग में कुन्तक, शारदातनय, राजशेखर, क्षेमेन्द्र, चित्रभानु, और मल्लिनाथ आते हैं। ये सब भारवि के कृतित्व के किसी न किसी पक्ष से प्रभावित हैं। दूसरे हिस्से से भारवि या उनके काव्य के विषय में कुछ भी नहीं कहा गया हैं, अपितु तमाम ग्रन्थों के समान स्तर पर रखकर उससे लक्षण-विशेषों के उदाहरण ले लिए गए हैं। यह मनोरञ्जक बात है कि भारवि की अधिकतर उक्तियां दोषनिरूपण के लिए उद्धृत की गयी है। पर अलङ्कार, गुण, और रस-गत लक्षणों को समझाने में भी इन उक्तियों का उल्लेख हुआ है। इन उद्धरणों पर आलङ्कारिकों की वृत्ति से भी कवि का पूरा चित्र ग्रहण करने में अनिश्चय का ही सामना होता है। जैसा कि कहा जा चुका है, इसका एक बड़ा कारण यह है कि आलङ्कारिकों की दृष्टि में कवि या कवि-कर्म से अधिक महत्व लक्षणों का रहा है। फल यह हुआ है कि लक्षणों का निर्भ्रान्त उदाहरण उन्हें जहां से भी मिला है उन्होंने ले लिया है। हमने देखा है कि भारवि में रस-दोष के उदाहरण हमें नहीं के बराबर मिले हैं (साहित्यदर्पणकार के निरीक्षण के अतिरिक्त)। पद, शब्द, प्रत्यय, उपसर्ग, समास, पर्याय—इन्हीं के दोष अधिकतर मिले हैं; इनका काव्य की रसप्राणता और संवेदना से कितना सम्बन्ध है यह शायद विवादास्पद नही है। इन उद्धरणों में उत्तम काव्य के अनेक उदाहरण हैं। उदाहरण के लिए हेमचन्द्र ने कि० १७ ६२ में असाधुत्व दोष बताया है, पर आधुनिक आलोचक की दृष्टि में भारवि का यह पद्य ध्वनिसंगीत और वर्णसौन्दर्य की दृष्टि से बेजोड़ है। और फिर एक एक दोष को दिखाने के लिए कई आलङ्कारिकों ने एक ही उक्ति को चुना है। इसका कारण सम्भवतः भारवि के प्रति वितृष्णा न होकर ऐतिहासिक है। पूर्ववर्ती आलङ्कारिक ने एक उद्धरण लिया, बाद वाले उसी पर चल पड़े। भग्नप्रक्रम-दोष को लेकर हमने ऐसी कई उक्तियां देखी हैं। इसी तरह विशिष्ट अलङ्कार-सौन्दर्य को दिखाने के लिए एक ही उक्ति को अनेक आचार्यों ने उद्धृत किया है। उसके पीछे भी वही ऐतिहासिक बात है। बात वहीं सिर्फ बदली है जहां एक ही उक्ति को लेकर आलङ्कारिकों में मतभेद है और वह गुणदोष का

भिन्न रूप धारण कर उमगता है, वहां पर सम्भवतः एक अंश तक आलोचक की अपनी दृष्टि रही है और उससे हमें कवि के सम्बन्ध में उसके मन्तव्य को निश्चित करने में थोड़ी सी सहायता मिली है। संस्कृत का आलङ्कारिक यदि लक्षण और उदाहरण से तटस्थ रह कर कवि की काव्यात्मक उपलब्धि के सम्बन्ध में अपना मत देता तो शायद आज स्थिति दूसरी होती। इसका अप्रतिम उदाहरण हमें विशेषकर कुन्तक में मिला है। प्रश्न यह नहीं है कि कवि में दोष हैं या नहीं, प्रश्न दूसरा है कि कवि के दोष और उसके काव्य के असामान्य सौन्दर्य-संसार का क्या सम्बन्ध है। कवि की समर्थ उपलब्धि यदि उन दोषों को चन्द्र का कलंक बना दे तो कवित्व की पुष्टि इससे और भी स्थापित होती है, कम नहीं। भारवि के सम्बन्ध में विविध और विरोधी सम्मतियां सहज ही भारवि के महत्व को प्रतिष्ठित करती हैं। कालिदास के शब्दों हम कह सकते हैं—

"एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः।"

सन्दर्भ-सूत्राणि

१ "श्रूयते चोज्जयिन्यां काव्यकारपरीक्षा—
इह कालिदासमेण्ठावत्रामररूपसूरभारवयः।
हरिचन्द्रगुप्तौ परीक्षिताविह विशालायाम्॥" का० मी० पृ० १७७

२ पुलकेशिन् द्वितीय का शिलालेख, ५५६ शक वर्ष (६२४ ई०), इण्डियन ऐण्टिक्वेरी भाग ५, पृ० ६७—७१।

3 Apte's The Practical Sanskrit-English Dictionary; edited by Gcde and Karve, Part I. p. 225 पर उद्धृत।

४ प्रकाशं सर्वतो दिव्यं विदधाना सतां मुदे। प्रबोधनपरा हृद्या भारवेरिव भारवेः॥

५ कृत्स्नप्रबोधकृद्वाणी भारवेरिव भारवेः। माघेनेव च माघेन कम्पः कस्य न जायते॥

६ सुबन्धौ भक्तिर्नः क इह रघुकारे न रमते,
धृतिर्दाक्षीपुत्रे हरति हरिचन्द्रोऽपि हृदयम्।
विशुद्धोक्तिः सूरः प्रकृतिमधुरा भारविगिरः,
तथाप्यन्तर्मोदं कमपि भवभूतिर्वितनुते॥

७ माघश्चोरो मयूरो मुररिपुरपरो भारविः सारवित् यः…इह कृतिभिर्विश्वमाह्लादयन्ति॥

८ नवसर्गगते माघे नवसर्गे च नैषधे ।
नवसर्गे किराते च नवशब्दो न विद्यते ॥

९ मेण्ठो भारविकालिदासतरलाः स्कन्धः सुबन्धुश्च यः ।
सिद्धा यस्य सरस्वती भगवती के तस्य सर्वेऽपि ते ॥

१० तावद्भा भारवेर्भाति यावन्माघस्य नोदयः ।
उदिते च पुनर्माघे भारवेर्भा रवेरिव ॥

११ उदिते च नैषधे काव्ये क्व माघः क्व च भारविः ॥

१२ स मेधावीकविर्विद्वान्भारविः प्रभ (व) वो गिराम् अनुरुन्ध्याकरोन्मैत्रीं नरेन्द्रे विष्णुवर्धनी (ने) ॥" कथासार १.२३, पृ० ३ (दक्षिण-भारती सीरीज़)

१३ सर्वतोमुखमप्याद्य कविमद्य———।
कस्तं न स्तौत्यनुन्मत्तः कवीनां चक्रवर्तिनम् ॥ १८ ॥ अवतिन्तसुन्दरीकथा, पृ० २, (दक्षिणभारती-संस्करण)

14 "The Dandin praises in very glorious terms some 'Emperor of poets' The verse obtained is incomplete and may in all probability point to the celebrated Bhāravi, his great-grand-father or Mahendra. "वही, भूमिका, पृ० १० ।"

१५ प्रदेशवृत्त्यापि महान्तमर्थं प्रदर्शयन्ती रसमादधाना ।
सा भारवेः सत्पथदीपिकेव रम्याकृतिः कैरिव नोपजीव्या ॥ भरतचरित, (त्रिवेन्द्रम संस्कृत सीरीज)

१६ माघेन विघ्नितोत्साहा नोत्सहन्ते पदक्रमे ।
स्मरन्तो भारवेरेव कवयो कपयो यथा ॥ धनपाल, तिलकमञ्जरी (काव्यमाला), प्रारम्भिक श्लोक ।
सुभाषितरत्नभाण्डागार में इसे अज्ञात लेखक के सुभाषित रूप में सङ्कलित किया गया है ।

१७ ये दोषान् प्रतिपादयन्ति सुधियः श्रीकालिदासोक्तिषु
श्रीमद्भारविमाघपण्डितमहाकाव्यद्वयेऽप्यन्वहम् ।
श्रीहर्षामृतसूक्तिनैषधमहाकाव्येऽपि ते केवलं
यावद्वृत्तविवर्णनेन भगवच्छान्तेश्चरित्रे गुणान् ॥ १३ ॥
शान्तिनाथचरित्र, (श्रीयशोविजयजैनग्रन्थमाला), पृ० ३५४ ।

१८ हिस्ट्री आफ क्लासिकल संस्कृत लिट्रेरेचर, पृ० १५३ ।

१९ नारिकेलफलम्मितं वचो भारवेः सपदि तद्विभज्यते ।
स्वादयन्तु रसगर्भनिर्भरं सारमस्य रसिका यथेप्सितम् ।।
नानानिबन्धविषमैकपदैर्नितान्तं सशङ्कचङ्क्रमणखिन्नधियामशङ्कम् ।
कर्तुं प्रवेशमिह भारविकाव्यबन्धे घण्टापथं कमपि नूतनमातनिष्ये ।।

२० किरात० १.४६ पर मल्लिनाथकृतव्याख्या ।

२१ वंशवीर्यप्रतापादि वर्णयित्वा रिपोरपि ।
तज्जयान्नायकोत्कर्षकथनं च धिनोति नः ।।

२२ आद्यन्तयोः स्वादु नारिकेलपाकम् । का० मी०, (काव्यमाला), पृ० ७०

२३ रसोचितशब्दार्थसूक्तिनिबन्धनः पाकः । वही, पृ० ६९

२४ स्फुरन्मनाग्भारविभारतीगतं मनोरमं वस्तु गभीरमद्भुतम् ।
अपुष्कलो लक्षणलक्ष्यगोचरः श्रमश्च वाचालतरं करोति माम् ।।
गभीरता भारविभारतीपु या प्रसन्नता चानुपदं प्रतीयते ।
इयत्तया तामवगन्तुमुद्यतां ध्रुवं सुधासिन्धुतलं दिदृक्षते ।।
शब्दार्थप्रकाशिका, प्रारम्भिक श्लोक (त्रिवेन्द्रम संस्कृत सीरीज)

२५ पादटिप्पणी १, पृ० १

२६ कि० ३.१०

२७ काव्यमीमांसा, पृ० १८५-६

२८ भिन्नकण्ठध्वनिधीरकाकुरित्यभिधीयते । सा० द०

२९-३० किरात० ९.३६ । तत् चतुर्काकुयोगः—

संख्या वा नायिकाया वा सखीनायिकयोरथ । सखीनां भूयसीनां वा वाक्ये काकुरिह स्थिता ।
काव्यमीमांसा पृ० १०४

भारवि के इस पद्य और इसके ठीक बाद के पद्य की प्रशंसा कुन्तक ने भी की है । कुन्तक ने इन दोनों में सहोक्ति अलंकार माना है और प्रधान विप्रलम्भ शृंगाररस रूप में दो वाक्यों के निबन्धन की प्रशंसा की है । देखिए वक्रोक्तिजीवित, पृ० ४६३-४६४ (विश्वेश्वर-संस्करण) ।

३१ ललितं काकुसमन्वितमुज्ज्वलमर्थवशकृतपरिच्छेदम् ।
श्रुतिसुखविविक्तवर्णं कवयः पाठं प्रशंसन्ति ।। वही पृ० १०६ ।

३२ मिलाइये "विविक्तवर्णाभरणसुखश्रुतिः प्रसादयन्ती हृदयान्यपि द्विषाम् ।
प्रवर्तते नाकृतपुण्यकर्मणाम् प्रसन्नगम्भीरपदा सरस्वती ।।" किरात० १४.३

३३ भावप्रकाशन, दशम अधिकार, पृ० ३०५ (गायकवाड सीरीज)

३४ किरात० ८.१५ ।

३५ भावप्रकाशन, पृ० ३०५-३०६ ।

३६ सात्त्विकभावस्य वाक्यार्थता यथा -- प्रयच्छतोच्चैः कुसुमानीति भारविर्दर्शिता
वही पृ० ३०६

३७ तादात्म्यं भावरसयोर्भारविः स्पष्टमूचिवान् । (भावप्रकाशन), दशम अधिकार पृ० ३०५ ।

३८ "षाड्गुण्यप्रगुणा नीतिर्वंशस्थेन विराजते । नीतिर्यथा भारवेः" सुवृत्ततिलक (काव्यमाला), तृतीय विन्यास पद्य १८ यह कहकर वह किरात० १.१ को उद्धृत करते हैं ।

३९ वृत्तच्छत्रस्य सा कापि वंशस्थस्य विचित्रता ।
प्रतिभा भारवेर्येन सच्छायेनाधिकीकृता ।। सुवृत्ततिलक, ३.३१ ।

४० "द्वे स्तोत्रप्रकृतेः, पुंसो द्वे, चैकमुभयोरपि ।
पञ्चस्वेतेपु पाण्डित्यं पुरुषार्थो हि पञ्चमः ।
रघुवंशकुमारसम्भवे स्त्रीप्रधाने, किरातार्जुनीयमाघकाव्ये पुरुषप्रधाने, नैषधाख्यं काव्यं स्त्रीपुरुषप्रधानम् (भूदेवशुक्ल का रसविलास ओरिएण्टेल इंस्टीट्यूट, बड़ौदा, की हस्तलिखित प्रति सं० १०८८) ।
प्रो० जानी (ए क्रिटिकल स्डी आव् नैषधीयचरितम्) द्वारा उद्धृत । पूना से रसविलास का कु० पी० एल० शर्मा द्वारा सम्पादि संस्करण प्रकाशित हो चुका है, पर वह अभी हमारी दृष्टि में नहीं आया है ।

४१ भारवि के अन्तर्दर्शन पर लेखक ने एक स्वतन्त्र निबन्ध "भारवि का कृतित्व —अनछुए कुछ प्रेरक पहलू" में अपने विचार प्रकट किए हैं । यह लेख "हिन्दुस्तानी" (१९६४, संयुक्ताङ्क) में प्रकाशित हो चुका है ।

४२ किरात २.३०; २.१४, ३.४०; १.३३, ८.३७, ९.१५; क्रमशः ५, ४, ३, बार उद्धृत किए गए हैं ।
इसके अतिरिक्त किरात० १.१९, २.२१, ३.३४, ८.१६, ९.२६, १५.१५ भी दो बार उद्धृत हुए हैं ।

४३ किरात, ८.३७ ।

४४ काव्यालङ्कारसूत्र ४.३, २१ ।

४५ काव्यप्रकाश (वामनाचार्य-सम्पादित), पृ० ३५६ ।

४६ काव्यानुशासन (काव्यमाला), पृ० १७३ ।

४७ किरात, २.३० ।

४८ अलङ्कारसर्वस्व (काव्यमाला), पृ० १३६ ।

४६ भारवि की अर्थ-गरिमा के विभिन्न आयामों पर लेखक ने एक अन्य निबन्ध "अर्थशिल्प और भारवि" में विस्तार से विचार किया है। यह लेखक बनारस हिन्दू विश्वविद्यालय की "भारती : बुलेटिन आफ् कालेज आफ् इण्डोलाजी" में प्रकाशित हो चुका है।

५० किरात १.३३ ।

५१ काव्यप्रकाश (वामनाचार्यसम्पादित) पृ० २६५ ।

५२ देखिए इसी पर नागेशभट्ट की टीका ।

५३ काव्यप्रकाशखण्डन (सिन्धी जैन ग्रन्थमाला ४०) पृ० ३७। हम यहां पर शास्त्रार्थ में प्रवेश नहीं करते। वह अप्रासङ्गिक भी है। यहाँ पर जो भिन्न मतों का उल्लेख किया गया है, वह मम्मट के खण्डन की दृष्टि से नहीं अपितु प्रसङ्गगत उपलब्ध सभी मतों का परिचय देने के लिए।

५४ काव्यानुशासन, पृ० १७३ ।

५५ "यशोधिगन्तुं सुखलिप्सया वा........"। किरात ३.४०

५६ काव्यप्रकाश, पृ० ३६८ ।

५७ काव्यानुशासन, पृ० १८० ।

५८ व्यक्तिविवेक (चौखम्बा), पृ० २५० ।

५९ साहित्यदर्पण (लक्ष्मीटीका, चौखम्बा), पृ० ७१२ ।

६० विपदोऽभिभवन्त्यविक्रमं रहयत्यापदुपेतमायतिः। नियता लघुता निरायतेरगरीयान्न पद नृपश्रिय ।। कि० २.१४

६१ "·······तदभिभवः कुरुते निरायतिम्। लघुतां भजते निरायतिर्लघुतावान्न पदं नृपश्रियः" काव्यप्रकाश पृ० ३७२।

६२ काव्यानुशासन, पृ० १८१।

६३ व्यक्तिविवेक, पृ० २५६,२६४.५।

६४ वही, पृ० २७१।

६५ अलङ्कारचूडामणि (काव्यमाला), पृ० १८१-१८२।

६६ काव्यप्रकाश, पृ० ६६६।

६७ किरात १.१६।

६८ काव्यप्रकाशखण्डन, पृ० ६०।

६९ किरातार्जुनीयम् १७.६३, देखिए काव्यानुशासन पृ० १६४।

७० किरात, ३.३४, देखिए काव्यानुशासन पृ० १७६।

७१ किरात २.२१।

७२ अलङ्कारचूडामणि, पृ० १६७।

७३ व्यक्तिविवेक, पृ० ३७४।

७४ अलङ्कारचूडामणि, पृ० १८२

७५ किरात, १५.१५।

७६ व्यक्तिविवेक, पृ० २५३।

७७ किरात, १५.१४।

७८ वही १५.२२-२३, १५.२७, १५.४३।

७९ काव्यानुशासन पृ० २५९; अलङ्कारचूडामणि, पृ० २६२-२६२।

८० किरात, ८.३५.३६, ५-१।

८१ अलङ्कारचूडामणि, पृ० ३३५-३३७।

८२ वक्रोक्तिजीवित (विश्वेश्वरसम्पादित), पृ० ४७२.४७३।

८३ किरात ८.५३, ६.१५ ।

८४ अलङ्कारसर्वस्व (काव्यमाला), पृ० ५४ ।

८५ वही, देखिए उसपर जयरथकृत "अलङ्कारविमर्षिणी" टीका, पृ० ५४ ।

८६ साहित्यदर्पण, पृ० ६६०-६१ ।

८७ अलङ्कारविमर्षिणी (अ० स० टीका), पृ० ३६ ।

८८ साहित्यदर्पण, पृ० ७१५ ।

८६ किरात, १.५ ।

६० वही, ८.४५ ।

६१ साहित्यदर्पण, पृ० २३८.३६ ।

६२ किरात, २.३० ।

६३ साहित्यदर्पण, पृ० ७२८ ।

६४ व्यक्तिविवेक, पृ० ३२५ ।

६५ वही, पृ० ३२६ ।

६६ "अङ्गस्यातिविस्तृतिर्यथा—किराते सुराङ्गनाविलासादिः ।" साहित्यदर्पण, पृ० ७४७ ।

६७ किरात, ३.३४ ।

६८ व्यक्तिविवेक, पृ० २५४ ।

६६ "शुचि भूषयति श्रुतं वपुः प्रशमस्तस्य भवत्यलङ्क्रिया ।
प्रशमाभरणः पराक्रमः स नयापादितसिद्धिभूषणः ।।" किरात २.३२

१०० दोष के लिए देखिए रुय्यककृत व्यक्तिविवेकव्याख्यान, पृ० २६६ ।

१०१ "यत् पुनः "शुचि भूषयति" इत्यादौ सत्यपि प्रक्रमभेददोषे नानौचित्यसंस्पर्शः कश्चित् संवेद्यते इत्युक्तं तत् "वपुषःशुचि भूषणं श्रुतमिति", "तां मदमस्तमतिबल्लभसङ्ग" इति चोभयतापि पाठविपर्यासात् प्रक्रमभेददोषद्वये परिहृते सत्यनयोः प्रतीत्योर्यादृशमौचित्यमनौचित्यं वाऽविर्भवति तत्प्रतीतिपरमार्थविदः सहृदया एव विवेक्तुमलमिति त एव प्रष्टव्याः नान्ये । ते ह्युभयतापि सादृश्यमेवावगच्छन्ति ।....."
व्यक्तिविवेक पृ० २७१ ।

कुन्तक ने भी इस श्लोक की प्रशंसा की है और माला-दीपक के एक अवान्तर प्रकार 'दीपक-दीपित' का चमत्कार माना है। देखिए, वक्रोक्तिजीवित पृ० ४०१ ।

१०२ किरात ३.२५ ।

१०३ व्यक्तिविवेक, पृ० २९८ ।

१०४ वक्रोक्तिजीवित, पृ० ४४९.५० ।

१०५ किरात, ४.२० ।

१०६ व्यक्तिविवेक, पृ० ३०६-७ ।

१०७ व्यक्तिविवेक की मधुसूदनी व्याख्या, पृ० ३०६-७ ।

१०८ व्यक्तिविवेक, पृ० ३१२ ।

१०९ किरात, २-५० ।

११० वही, ११.५२ ।

१११ व्यक्तिविवेक, पृ० ३१९ ।

११२ किरात, १.३० ।

११३ व्यक्तिविवेक, पृ० ३२० ।

११४ व्यक्तिविवेक, पृ० ३२४ ।

११५ किरात, ३.२१ ।

११६ व्यक्तिविवेक, पृ० २७ ।

११७ किरात, २.८ ।

११८ व्यक्तिविवेक, पृ० ४७ ।

११९ किरात, ३.२१ पर मल्लिनाथ और चित्रभानु की व्याख्याएं, घण्टापथ और शब्दार्थ-प्रकाशिका ।

१२० किरात, १५.१ ।

१२१ व्यक्तिविवेक, पृ० २८५-२८६ ।

१२२ वही, पृ० ३५८-३५९ ।

१२३ किरात, १.३३ ।

१२४ व्यक्तिविवेक, पृ० ३५९-३६० ।

१२५ वाच्यवाचकसौभाग्यलावण्यपरिपोषकः ॥
व्यापारशाली वाक्यस्य विन्यासो बन्ध उच्यते ॥ वक्रोक्तिजीवित, पृ० ९४ ।

१२६ किरात, ६.२६, रुद्रटकृत 'काव्यालङ्कार' की टीका में नमिसाधु द्वारा भी उद्धृत ।

१२७ वक्रोक्तिजीवित, पृ० २३.२४ ।

१ २८ वही, पृ० १-७

१२९ किरात, ८.६ ।

१३० वक्रोक्तिजीवित, पृ० १५८-१५९ । आगे इसी उक्ति में उन्हें उपमा की प्रतीति हुई है देखिए, पृ० ४३७ ।

१३१ "न पुनः साकल्येन सत्कविकौशलप्रकाराणां केनचिदपि स्वरूपमभिधातुं पार्यते ।" वही, पृ० १५६

१३२ नूतनोपायनिष्पन्ननयवर्त्मोपदेशिनाम् ।
महाकविप्रबन्धानां सर्वेषामस्ति वक्रता ।। वही, ४.२६

१३३ वक्रोक्तिजीवित, २.१०.१२ ।

१३४ किरात, १३.५८ ।

१३५ वक्रोक्तिजीवित, पृ० २०४-५ । (मल्लिनाथ को इस श्लोक में बड़ा पुष्ट वस्तुध्वनि-सौन्दर्य मिला है, देखिए इस श्लोक पर उनकी टीका) ।

१३६ अत्रार्जुनभारणंच···कीर्तनीयतामर्हति इति संवरणेन रमणीयताम् नीतम् । वही, पृ० २४३ ।

१३७ किरात, १३.५८ ।

१३८ वक्रोक्तिजीवित ४.१, और पृ० ९१ ।

१३९ किरात, १४.७ ।

१४० वक्रोक्तिजीवित, पृ० ९१ ।

१४१ वही ४-१० ।

१४२ "यथा वा किरातार्जुनीये बाहुयुद्धप्रकरणम्" । वही, पृ० ५१८ ।

डा० नगेन्द्र ने वक्रोक्तिजीवित की अपनी भूमिका (पृ० ९९) में जलक्रीडा आदि सम्बन्धी प्रकरणवक्रता के अन्तर्गत इसका उल्लेख किया है । यह भ्रामक है । कुन्तक ने इस प्रकार की प्रकरणवक्रता के ठीक बाद प्रधानरस का उत्कर्षरूप प्रकरणवक्रता का प्रतिपादन किया है । उसी में कुन्तक के ये किरातीय विचार पनपे हैं ।

१४३ वही, पृ० ५१३-५१४ ।

१४४ वक्रोक्तिजीवित, पृ० ५-२७ ।

१४५ वही, पृ० ५३० ।

१४६ वही, (विश्वेश्वरकृत अनुवाद), पृ० ५३० ।

१४७ किरात, १.३, १.४६, ३.२२ ।

१४८ वक्रोक्तिजीवित, पृ० ५३२-५३३ ।

१४९ दशरूपक ४.२७ पर धनिक की वृत्ति ।

१५० किरात, २.३० ।

१५१ रसरत्नहार, लक्ष्मीविहारसहित, पृ० १३९ (काव्यमाला) ।

१५२ छन्दोमञ्जरी (हस्तलिखित प्रति) पृ० ६६, ७७, १६७, गोडे द्वारा "स्टडीज इन संस्कृत लिट्रेरी क्रिटिसिज्म," भाग १ पृ० ४६२, पर उल्लिखित ।

१५३ कवि-कौस्तुभ (हस्तलिखित प्रति) फोलियो ३, ७, १६, १९, २१, २५; वही, भाग ३, पृ० ३७ ।

१५४ वही, भाग ३, पृ० ५१ ।

१५५ वही, पृ० ९३ ।

१५६ वही, पृ० १३० ।

१५७ वही, पृ० ४५ ।

A STUDY OF VICCHITTI UNDER THE CEṢṬĀLAṄKĀRAS.

Amal Shib Pathak

LUCKNOW

Bharata speaks of a group of ten ornamental modes of behaviour of the Nāyikā with reference to her lover and love-making under Svābhāvika alaṅkāras. Hemachandra puts them as follows—

विशिष्टविभावलाभे रतौ सविषयत्वेन स्फुटीभूतायां तदुपबृंहणकृता देहविकारा लीलाविलास-विच्छित्तिविब्बोकविभ्रमकिलकिञ्चितमोट्टायितकुट्टमितललितविहृतनामानः ।

kāvyānuśāsana. P. 373

Bharata defines Vicchitti as—

माल्याच्छादनभूषणविलेपनानामनादरन्यासः ।
स्वल्पोऽपि परां शोभां जनयति यस्मात्तु विच्छित्तिः ॥

N. S. Ch. 22/16

Unfortunately the illustration cited by Abhinava is not found in full. But there is a short discussion over it which runs as follows—

स्वल्पोऽपि परामित्यल्पतयैव परां शोभां जनयति सौभाग्यगर्वमहिमा ह्यसौ । यथा—कच उपरम्भउ सस्सर इसिणिअत्थ (?) इत्यादौ । यत्तु सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं (शाकु०) इत्युदाहृतं तदसत् । न ह्यत्रानादरन्यासः सौभाग्यगर्वकृतः, अपि तु तपस्विसमुचितवेष-परिग्रहणप्रायमित्यलम् ।

N. S. Vol. III Abh. Bhā P. 159—60

Two things come up out of this discussion—firstly, that there is essentially 'अनादरन्यास' in Vicchitti and secondly, Abhinava holds it to be attributive to 'सौभाग्यगर्व' This sets aside what the authors of Sāhitya-darpaṇa and Mandāramarandacampū have conceived, because they miss the essential element of Vicchitti i. e. "अनादरन्यास" । स्तोकाप्याकल्परचना विच्छित्तिः कान्तिपोषकृत् ।

Sāhityadarpaṇa P. 126

विच्छित्तिरतिरम्यत्वमत्यल्पैरपि भूषणैः ।

Mandāramarandacampū P. 87

Probably Viśvanātha represents the attempt to accommodate the concept of Vikṣepa by dropping 'अनादरन्यास' from Vicchitti in favour of 'अन्यथावेषविन्यास' in Vikṣepa. Little wonder if this attempt relates to the discussion put up by Abhinava, quoted above.

Instead, Hemachandra settles it down to—

गर्वादल्पाकल्पन्यासः शोभाकृद्विच्छित्तिः । सौभाग्यगर्वादनादरेण कृतो माल्याच्छादनभूषणविलेपनरूपस्याल्पस्याकल्पस्य न्यासः सौभाग्यमहिम्ना शोभाहेतुर्विच्छित्तिः ।

Kāvyānuśāsana p. 425

The author of Nāṭyalocanam* Trilocanāditya cites an example under Bharata's definition of Vicchitti—

विलोचनदक्षिणमञ्जनेन सम्भाव्य तद्वञ्चितवामनेत्रा, ययौ शलाकामपरावहन्तीत्यादि ।

This 'अनादरन्यास' of Bharata stretched to the point of 'विसंष्ठुलवेषविन्यास' so to say, becomes Vikṣepa ceṣṭālaṅkāra according to Padmaśrī, the author of Nāgarasarvasva. So he says--

विसंष्ठुलावेशमयो विकारो विविधः स्त्रियः ।
तयामनन्ति विक्षेपं मुनयः कपिलादयः ॥

Illustration thereon—

धम्मिल्लं वद्धमुक्तं तिलकमसकलं न्यस्तवृत्तं च धत्ते
दृष्टावेकत्र कालाञ्जनमुरसि रणत्किङ्किणीरत्नकाञ्चीम् ।
अंसोत्क्षिप्तार्द्धहाराक्रमकरसकलामात्रशेषा धरान्ता,
कान्ताविक्षेपभावादपहरति मनः यत्नरुद्धोरुवासा ॥

Pariccheda-Nāgara* 21-22/B

This may illustrate Vicchitti of Bharata as well. That is why under the previously cited illustration of Vicchitti Trilocanāditya says—'अन्ये तु विक्षेपणमिदं वदन्ति' referring obviously to Padmaśrī.

But Vicchitti, according to Padmaśrī, is—

प्रसाधनानां दयितापराधाद्यदीर्ष्ययानादरतः सखीनाम् ।
प्रयत्नतो वारणमङ्गनाया विच्छित्तिरेषा कथिता बहुज्ञैः ॥

Illustration

सखि प्रेयान् स्वामी स्खलितमकरोत् क्षन्तुमुचितं,
विधत्स्वालंकारं न हि न हि बलादर्पयसि किम् ।
अयि श्रेयश्चिन्त्यं सततमबलाभिः प्रणयिनो,
विभूषां मा मुञ्च प्रतनुमपि विच्छित्तिविषयाम् ॥

Pariccheda-Nāgara. 13.7-8

This gives an altogether new ceṣṭālaṅkāra under the old name of Vicchitti. Now, behind such an innovation in the scheme of ceṣṭālaṅkāras it will be worth-while to note that there had been attempts made by some Buddhist writers on erotics, of bringing change in the concepts of Bharata of discarding a few of them and of recognising some new modes of amorous behaviour of the Nāyikā under the ceṣṭālaṅkāras. Thus, Hemachandra refers to Rāhula who added a few more ceṣṭālaṅkāras viz.—

मौग्ध्य, मद, परितपन भाविकत्व etc.

शाक्याचार्यराहुलादयस्तु मौग्ध्यमदभाविकत्वपरितपनादीन-प्यलङ्कारानाचक्षते ।

Kāvyā. p. 378

Rāhula again is said to have incorporated some of the alaṅkāras of Bharata viz. हेला, हाव etc. into other ones—into लीला here.

"....शाक्याचार्यराहुलकादिभिर्यन्मतं विशेषसौक्ष्म्यादनुपलक्ष्य हेलाहावादीन् लीलादिमध्य एव पठद्भिश्चेष्टैवालङ्कारभूतेति, एतावन्मात्रे विश्रम्य सामान्येन चेष्टालङ्कार इति तदयुक्तम् ।"

N. S.Vol. III Abh. Bhā. p. 158.

What is more, Rāhula and others, as it seems, discarded the seven 'अयत्नज अलङ्कार' of Bharata*, probably because these are not manifested in the behaviour, as such, of the Nāyikā[1], and being essentially of what is said to be 'गुणस्वभाव'

In the beginning such changes in the Bharatan scheme of alaṅkāra met with strong disapproval from the followers of Bharata's school Abhinava was in favour of keeping the division of alaṅkāras under the

three heads of अङ्गज, स्वाभाविक and अयत्नज and was against the view that these are alaṅkāras only when they find expression in the behaviour, i. e. चेष्टा of the Nāyikā. "• •……चेष्टैवालङ्कारभूतेति, तदयुक्तम् ।"

तत्र देहविकाराः केचन क्रियात्मका अपि ते च प्राग्जन्माभ्यन्तरिता भावसंस्कारमात्रेण सत्त्वोद्बुद्धेन देहमात्रे सति भवन्ति, त एवाङ्गजा उच्यन्ते, तथा भावो हावो हेला च । अन्ये त्वद्यतनजन्मसमुचितविशिष्टविभावानुप्रवेशस्फुटीभवद्रतिभावानुविद्धे देहे परिस्फुरन्ति । ते स्वाभाविकाः……अन्ये तु गुणस्वभावाः शोभादयः ते चायत्नजाः ।

N. S. Vol. III Abh. Bha. p. 154

Hemchandra too rejects the stand of Rāhula and others—

शाक्याचार्यराहुलादयस्तु मौग्ध्यमद……तेऽस्माभिर्भरतमतानुसारिभिरुपेक्षिता ।

Kāvyā. P. 378

But later on, as it seems, the concept of alaṅkāras of Bharata gradually shifted to the concept of ceṣṭālaṅkāra as propounded by Rāhula and others. Following Padmaśrī Sāgaranandin and Trilocanāditya deal all the ten स्वाभाविक अलङ्कारs and two of the अङ्गज अलङ्कारs, namely हाव and हेला of Bharata, मौग्ध्य, मद and तपन* of Rāhula and विक्षेप of Padmaśrī— under the ceṣṭālaṅkāras. Vīsvanātha extends the list of Bharata by incorporating these four of Rāhula and Padmaśrī alongwith the following four कुतूहल, हसित, चकित and केली ।

As we have seen Padmaśrī adds a new name in the ceṣṭālaṅkāras i. e. Vikṣepa but materially his concept of Vicchitti rather, is an addition and the new name Vikṣepa may well come under the concept of Vicchitti of Bharata. Sāgaranandin, however, follows Padmaśrī as regards Vicchitti and Vikṣepa, but Trilocanāditya makes a feeble attempt to demarcate the two by saying Vicchitti is 'असमानमण्डनता' and Vikṣepa is 'असमञ्जसमण्डनता'

But here the pursuit of the nature of Vicchitti does not rest; both Sāgaranandin and Trilocanāditya refer to yet another interpretation of Vicchitti.

'अन्ये प्रियेण दत्त प्रीतिनिबन्धनं स्वल्पमपि भूषणं विच्छित्तिमिच्छन्ति ।'

N. L. R. K. P. 109*.

* Trilccanāditya, in both definition and illustration, closely follows Sāgaranandin.

Curiously enough, Hemchandra, who follows the line of Bharata and Abhinava as regards the 'सौभाग्यगर्वकृत् अनादरन्यास' in Vicchitti seems to have been brought closer to this view, referred to by Sāgaranandin and Trilocanāditya by virtue of the illustration he cites and which is hardly befitting one from the point of view of 'अनादरन्यास'

स्निहिपिच्छकण्णउरा जाया वाहस्स गव्विरी यमई ।
मुक्ताहलरइयपसाहणाण मज्झे संवत्तणीयम् ॥
[शिखिपिच्छकर्णपूरा जाया व्याधस्य गर्विणी भ्रमति ।
मुक्ताफलरचितप्रसाधनानां मध्ये सपत्नीनाम् ॥]

To sum up, the following different interpretations of Vicchitti come up—namely that of Bharata—which is (सौभाग्यगर्वकृत) 'अनादरन्यास of माल्या-च्छादनभूषणविलेपन' etc., of Padmśarī which is—

'प्रसाधनानां दयितापराधात् वारणं' and that of 'others' which is— wearing with pride the – प्रियेण प्रीतिवशाद्दत्तं भूषणम्' and not to mention the interpretation of Viśvanātha and others— 'स्तोकाप्याकल्परचना विच्छित्तिः कान्तिपोषकृत्'

IDENTIFICATION OF AN AVESTAN DAĒVA TAURU*

Mata Prasad Tripathi

GORAKHPUR

'Tauru' is one of the five daēvas (demons) referred to in the later Avestan literature.[1] These five or seven[2] demons were very important in the age of Zoroaster (Zara θustra) but subsequently they lost their position with the growth of the Mithra-religion.[3] The list of their names, the spellings of which vary somewhat in the different Avestan manuscripts, is as follows :

AkaManah, Indra (or *Andra*), *Sauru, Nāuñhaiθya, Taurvi* (or *Tauru*) and *Zairic,* together with the demon *Aēsma.*[4] It will be observed that three of these names correspond to names of gods in the Hindu pantheon viz., *Indra, Śarva* (an epithet of *Rudra-Śiva*) and *Nāsatya.* The other demon *Zairi* indubitably corresponds with the Sanskrit word *Hari.* But '*Tauru*' remains unidentified.[5]

The name '*Tauru*' atonce recalls second sign of the Indo-Greek Astrology, worshipped in the shape of a bull and called *TAYPOΣ* (*Taupose = Taurus*) in Greek and '*Vṛṣabha*' in Sanskrit.[6] The two words have, in fact, the same connotation. The word '*Vṛṣabha*' derived from the root √vṛṣ, meaning to sprinkle, denotes power and virility.[7] Significantly, its Greek counterpart also conveys the same meaning. *Taurus* is the warm, friendly sign of the Zodiac. And the typical *Taurine* is also warm, friendly, affectionate but not demonstrative.[8] The Avestan word '*Tauru*' must have been derived from a common Indo-European root which has given rise to several similar words in various European languages. The French root √teu provides key to all such words which denote virility and power. '*Toro*' in Italian and Spanish, '*Tauros*' in Greek, '*Taurus*' in Latin and '*Taur*' and '*Taureu*' in Rumanian and French respectively are of the same stock.[9]

The sign of Zodiac worshipped in the form of a bull was regarded as the symbol of divine power, fertility and corn-spirit in several civilizations in Western Asia since protohistoric times. In India also bull occupies a revered position since protohistoric period.[10] The god '*Tauru*' of Avestā may be identified with this Indo-Greek Zodiac-sign *TAYPOΣ*.

An unique gold-piece discovered from Peucelaotis (*Puṣkalāvatī*, the city of lotuses) the capital of Western Gāndhāra, in the lower Kabul Valley, provides an unmistakable evidence in support of our contention.[11] The obverse contains the figure of a standing goddess holding a lotus in her hand with the Kharoṣṭhī legend *'Pakhalavadi Devada'* (the divinity of *Puṣkalāvatī*) in one line written vertically on the left side of the deity while the reverse has a standing figure of a humped bull with the word *TAYPOΣ* in Greek script on the top and *'Usabhe'* at the bottom in Kharoṣṭhī script.[12] On the obverse, to the right of the goddess, are inscribed three letters which are unfortunately partly off the flank. Rapson thought that they contained the name of the goddess.[13] However, Kosambi read the inscription as 'Aṁbi'.[14] Could it be suggested that this Kharoṣṭhī word be read as the first part of *'Ambikā'*, the name of the mother goddess of the later Vedic tradition, as there is obviously some letter missing after *'Aṁbi'* ?

Thus, the bull with its two cognates *Usabha* (=Sanskrit *'Vṛṣabha'*) and *Tauru* (an Indo-European word) appears to have been the emblem of the goddess *Ambikā*. It also appears to have been the distinctive badge of *Puṣkalāvatī*, just as elephant was that of *Kapisā* in the Graeco-Indian numismatic tradition. It corroborates our hypothesis that the god *'Tauru'* was shared by the two branches of the Indo-Iranian tradition.

References

* Paper read at the *XXV All India Oriental Conference, Silver Jubilee Session*, held at Jadavpur University, Calcutta, October, 1969. Here, it is published with some modifications suggested by Prof. M. F. Kanga, the President of Iranian Studies Section.

1. Zaihner, R. C., *The Dawn And Twilight of Zoroastrianism, p. 88;* Albert Pike, *Indo-Aryan Faith and Doctrine as contained in the Zend-Avestā*, pp. 177 and 613; M. Haug, *Essays on the Sacred Languages etc.*, p. 230.

2. Jackson, A. V. Williams, *Zoroastrian Studies*, New York, 1965, p. 83ff.

3. The numerous sculptures of *Tauroctonus-Mithra* (the bull slaying Mithra) show the influence of Mithraism. Up to this period *'Tauru'*, in the form of a bull, became a ritualistic figure in Mithraic-culture. For the detailed history of the *Tauroctonus-Mithra* see the *Mysteries of the Mithra* by Frang Cumont translated from French into English by J. Coremo.

4. These seven are respectively the opponents of *Vohu Manah, Asha Vahishta, Kshathra-Vairya, Spentā Ārmaiti, Haurvatāt* and of *Sraosha*. cf. Jackson *op. cit.*, pp. 84-85. Prof. Jackson keeps these names in such order as the following :
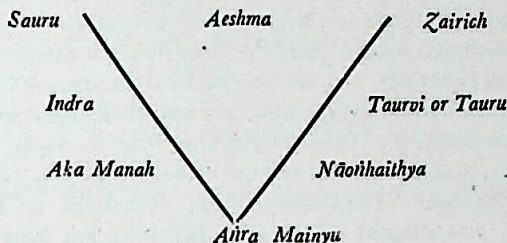
5. Zaihner; *op. cit.*, cf. Almstead, A. T., *History of Persian Empire*, Chicago, 1948, pp. 59, 245 and 399 (referred to in Zaihner, *ibid.*, p. 103). It is worth remembering that '*Zairi*' and '*Tauru*' have occured frequently in the *Zend Avesta*. Cf. *The Sacred Books of the East* (Ed. F. Max Müller), Vol. IV, Introduction lxxii, pp. 217-18 etc. *Vendidād* 10.9.10; 10.19.43 etc.

6. Margaret E. Honé, *The Modern Text Book of Astrology*, London, 1967, pp, 50—52. Just as strong men are often the gentlest, this powerful sign makes those born under it peculiarly susceptible to appeals to the softer side of their natures. Cf. Evangeline Adams, *Astrology for Everyone*, Philadelphia, 1945, p. 17. Also cf. Triveni Prasad Singh, *Graha-Nakṣatra*, Patna, 1955, p. 36.

7. For the derivation of the Sanskrit word 'Vṛṣabha' see my article "*Vaidika Vāṅmaya Meṅ Vṛṣabha*" published in the *Nāgarī Pracāriṇī Patrikā*, Year 72, *Vols*. I-IV, pp. 150ff. Also cf. Manfred Mayrhofer, *A Concise Etymological Sanskrit Dictionary*, Lieferung 1, 1953, p. 98; Buck, C. D., *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*, Chicago, 1949, pp. 1954-55.

8. E. Adams *Astrology for Everyone*, p. 17.

9. Buck, C. D., *op. cit.*, p. 154. Jackson thinks that '*Tauru*' or '*Taurvi*' is etymologically connected with the idea of vanquishing (skt. *turv*). For different forms of this name cf. Jackson, *op. cit.*, pp. 83–89. However, there are several words in Sanskrit which correspond to the meaning of this Avestan word '*Taurus*' such as '*Turaḥ*' meaning strong, powerful, quick or prompt, willing, √tur, to hurry or press forwards (*Tutūrṣati*, to strive to press forwards *RV*. X. 100.2) and the word *Turā-ṣāh* (or *ṣāṭ*) means overpowering the mighty or overpowering quickly. Words like '*Turv*' and '*Turvaśa*' respectively mean powerful and a particular powerful Aryan. For details cf. Williams, M. M., *Sanskrit English Dictionary*, Oxford, 1956, pp. 450-51; M. Mayrhofer, *op. cit.*, Leiferung 7, p. 514.

10. For the tradition of Śiva-Nandī worship, see our article '*Śiva Nandī Kī Aitihāsika Paramparā*,' published in *Anveṣaṇā*, Udaipur, Year 1, Aṅka 3, July-September, 1968, pp 185 90.

11. Rapson E. J., *Cambridge History of India*, Vol. I, First Indian edition, 1955, pp. 503-4. Cf. Kosambi, D. D., *The Culture and Civilization of Ancient India in a Historical Outline*, London, 1965, p. 134. Fig. 57 & 58. He has described it as a silver piece. Dr. A. N. Lahiri, in his *Corpus of Indo-Greek Coins*, p. 33, mentions a well-preserved coin published by the late Dr. Whitehead (*Numismatic Chronicle* 1947, p. 50, Fig. 1) which also bears a female divinity like the city deity of Puṣkalāvatī. For the antiquity, historicity and the geographical location of Puṣkalāvatī, which is said to have been founded by Puṣkara, the son of Bharata and the nephew of Rāma. Cf. Cunningham, *The Ancient Geography of India*, Varanasi, 1963, p. 41ff. and also Sircar, D. C., *Studies in the Geography of Ancient and Medieval India*, Delhi, 1960, p. 231. The latter states "The ancient city of Puṣkalāvatī or Puṣkarāvatī, 'the city of lotuses', was situated on the Swat in the modern Prang-Charsadda-Mir Ziyarat region, about 17 miles north-east of Peshawar."

12. Rapson, *op. cit.*, p. 503f., Kosambi, *op. cit.*

13. Rapson, *op cit.*, p. 503.

14. Kosambi, *Ibid.*, Fig. 57.

NOTES ON AŚOKA'S ROCK EDICTS

M. A. Mehendale
POONA.

(1) ROCK-EDICT X

The last line of this edict has been divided by Hultzsch into two sections as follows :[1]

E *dukaraṁ tu kho etaṁ chudakena va janena usaṭena va añatra agena parākramena savaṁ paricajitpā* /

F *eta tu kho usaṭena dukaraṁ* /

Hultzsch translates the above sections as follows :

(E) "But it[2] is indeed difficult either for a lowly person or for a high one to accomplish this without great zeal (and without) laying aside every (other aim).

(F) But among these (two) it is indeed (more) difficult to accomplish for a high (person)."

The versions at Shāh., Mān., Kāl. and Yerrā. are in substantial agreement with the Girnar version. As understood by Hultzsch, section E does not indicate any difference between the lowly person and the highly placed one regarding the effort they have to make for the attainment of merit. Both are expected to make great effort and leave aside every other aim for its attainment. When this has been once said, there really does not seem to be any point in merely repeating in the following section what has been already said for the highly placed one in the previous section.

Hultzsch tries to remedy this situation by taking recourse to the comparative expression *dukalatale* which occurs in the Jaug. version and translates '(more) difficult to accomplish' although in the Gir. text we have only *dukaraṁ* without any comparative suffix. A distinction has thus been obtained between the lowly person and the high one. For the former, the accomplishment of merit is difficult, for the latter, it is *more* difficult.[3]

J. Bloch tries to get over the above difficulty and bring out the difference between the low and the high persons by translating the particle *kho* as 'above all, chiefly'. His translation of the last section runs as "Mais c'est difficile surtout aux grandes" (*Les Inscriptipn d'Asoka* p. 119).

But it is possible to seek the distinction between the low and the high persons without taking any liberty with the text. We should divide the line differently into two sections as follows :

E *dukaraṁ tu kho etaṁ chudakena va janena usaṭena va* |

F *añatra agena parākramena savaṁ paricajitpā eta tu kho usaṭena dukaraṁ* |

This will mean that accomplishment of merit is difficult for both the classes of people. But the highly placed ones will be required to put in extra effort and abandon every other aim in case they wish to attain merit. Abandoning every other aim seems to go better only with the highly placed persons.

The word order in the Dh. and the Jaug. versions is somewhat different. There we have to divide the text as follows :

E [*dukale .... anata agena palākamena savaṁ*] *ca palitijitu khudakena vā usaṭena vā* | .

F *usaṭena cu dukalatale* |

It is now obvious that the division of the text into two sections as done by Hultzsch for the Girnar and the other versions was influenced by the text in the Dh. and the Jaug. versions. According to these versions, both the classes of men are required to make extra effort and abandon every other aim in pursuit of merit. But section 'F' makes a distinction between the two classes by pointing out that this aim is more difficult *(dukalatala)* for the high persons.

It is worth noting that although the Yerra. version in general agrees with the Dh. and the Jaug. versions, in this instance it disagrees with them and agrees with the Girnar and the other versions in placing *khudakena va vagenā usaṭena*[4] *va* before, and not after, *aṁnata agena palākamenā savaṁ palitijitu.* This suggests that the Girnar and the other versions faithfully represent the word order of the original text as it was issued from the

capital. The change in the text was made for some reason in the Dh. and the Jaug. versions and then in order to make the text reasonable *dukale* was changed to *dukalatale.*

(2) ROCK-EDICT XII

Section 'D' of the Girnar version has been read and translated by Hultzsch as follows :

tasa tu idaṁ mūlaṁ ya vaci-gutī kiṁti ātpa-pāsaṁḍa-pūjā va para-pāsaṁḍa-garahā va no bhave aprakaraṇamhi lahukā va asa tamhi tamhi prakaraṇe |

"But its[5] root is this, viz. guarding (one's) speech, (i.e.) that neither praising one's own sect nor blaming other sects should take place on improper occasions, or (that) it should be moderate in every case."[6]

This gives an impression that Aśoka permitted on a moderate scale both the praise of one's own sect and blaming of the other sects. But this is very unlikely. The pious emperor might have permitted only a moderate praise of one's own sect on proper occasions. But since he was anxious for the promotion of all the sects, in no case could he have thought of recommending even moderate criticism of other sects. This becomes quite clear from the next section 'E' which is read and translated by Hultzsch as follows :

pūjetayā tu eva para-pāsaṁḍā tena tana[7] *prakaraṇena* |

"But other sects ought to be duly honoured in every case".

Hence it shoud be clearly understood that *lahukā va asa* applies only to *ātpa-pāsaṁḍa-pūjā* and not to *para-pāsaṁḍa-garahā.* The last part of the section 'D' therefore should be translated as, "or (that the praise of one's own sect) may be moderate on every occasion."

(3) ROCK-EDICT XIV

The last section 'E' of the Girnar version of this edict has been read and translated by Hultzsch as follows :

tatra ekadā asamātaṁ likhitaṁ asa desaṁ va sachāya kāraṇaṁ va [a] locetpā lipikarāparādhena va |

"In some instances (some) of this may have been written incompletely, either on account of the locality, or because (my) motive was not liked, or by the fault of the writer."

As regards *alocetpā*, Hultzsch derived it from *loceti*=Skt. *rocayati*[8] and took *a-* as the negative prefix. He, therefore, translated *kāraṇaṁ va alocetpā* as 'or because (my) motive was not liked'. Bloch also does the same when he translates the words as 'ou faute de considerer le fond (or for want of appreciating the basis)' (p. 134). But this meaning is extremely unlikely. It is difficult to imagine that the king's motive was not liked by them. Hultzsch and those who thought like him, were obviously misled by the reading *aloceptā* in Gir., *alocayitu* in Kal., and *aloceti* in Shāh., all having an initial *a-*. This *a-* was looked upon as the negative prefix. But the Dhauli version has *locayitu* without initial *a-* and this could have made it clear that the verb underlying the form *alocetpā* etc. was not √*ruc* but √*loc*, often used with the prefix *ā-*, 'to consider'. This initial short *a-* in Girnar is, therefore a, mistake. It should have been *ā-*. As regards the other two versions, it is well known that the vowel length is not marked in the Shāh. version, and at Kāl. *ā-* is often written as *a*. Woolner in his *Glossary* under *locayitu* had already suggested to read *ālocayitu* 'having regard to'. This has now been confirmed by the Yerrāguḍi version which gives the reading *ālocayitu*. Following Woolner, the correct rendering of the words *kāraṇaṁ va alocetpā* could, therefore, only be 'or having considered (some) reason (for the omission)'.

The words *desaṁ va sachāya*[9] in this edict have also caused difficulty. Hultzsch took *desaṁ* to mean 'locality'. As regards, *sachāya* he equated it with either *saṁkśāya*[10] or *saṁkhyāya* 'on account of'. Thus, according to him, Aśoka's edicts were at times incompletely written on account of the locality concerned. In footnote 6 on p. 26 he mentions as an example of this kind of omission the fact that the Rock-edicts XI-XIII were omitted at Dhauli and Jaugaḍa and the two separate edicts were substituted for them.

D.C. Sircar who reads the text of the Yerrā. version as *desaṁ va saṁkhāyāyā* (obviously a mistake for *saṁkhāya*) translates 'either as the (particular) place (of a record) was considered (unsuitable for them)' (*EI* 32.15). Apparently he too takes *desa* to refer to the localities and derives *saṁkhāya* from *saṁ* √*khyā-*.

J. Bloch, on the other hand, translates *desaṁ va sachāya* as 'soit par omission d'un détail'. He apparently follows Senart who derived Kālsi *ṣaṁkheye* from *saṁ* √*kṣi-* and translated the words as 'in suppressing a

passage'.[11] Bloch, however, notes in footnote 6 that it is tempting to interpret *desa* as referring to localities (as done by Hultzsch) where the inscriptions are engraved because in fact there do exist local variations in the versions of the edicts. But he notes that in that case we shall have to derive *saṁkhāya* from *saṁ* √*khyā-*. But the Girnar version gives *sachāya* as the corresponding form and *khy* does not normally give *ch* in MIA. One is, therefore, led to see the verb √*kṣi* in deriving these forms and then it would be impossible to take *desa* to mean locality.

Aśoka says that at times his edicts may not have been written completely. This could have happened either because the omission had crept in inadvertently or because it was intentional. In the former case the omission can be attributed to the mistake of the writer (*lipikarāparādha*). In the latter case, the officer-in-charge must have thought of some good ground for making an omission (*kāraṇaṁ va alocetpā*). But a third factor, not related to the contents of the edicts, also could have been responsible for certain omissions. It was that the place where the edict was to be engraved was not enough for this purpose. It could not contain the entire inscription and hence some omissions were called for. The word *desa*, therefore, should be taken to refer to the place like the surface of the rock where the inscription was to be engraved and *sachāya* is to be derived from *saṁ* √*khyā-*. We, therefore, translate *desaṁ va sachāya* as 'either having taken into account the smallness of the place (where the edict was to be engraved).'

Bühler had long ago[12] correctly explained the word *desa*. His translation of the Kāl. version runs as 'sei es mit Ruecksicht auf den Ort (wo die Inshrift steht)'[13] which he further explains as 'weil auf dem steine nicht fuer alles Raum war.'

As noted above, Bloch who considered the possibility of interpreting *desa* as locality rejected it because in that case the form *sachāya* had to be derived from *saṁ*√*khyā*, but the *ch* of the Girnar form could not be explained from the cluster *khy*. But this difficulty can be overcome by explaining *ch* in *sachāya* as an instance of 'hyper-westernism'. It is true that *khy* does not give *ch*. But the cluster *kṣ* gives *ch* in the western, and *kh* in the eastern dialect, cf. *chamitave*, *chuda*, and *vracha* at Girnar, but *khamitave*, *khudaka*, and *lukha* at Dhauli and Jaugaḍa. The translator at Girnar was, therefore, familiar with the fact that a western *ch* corresponded to the eastern *kh* in certain words. It is, therefore, quite likely that he in mistake did the same kind of substitution in the eastern form *saṁkhāya*,[14] although it was not etymologically justified, and wrote it as *sa(ṁ)chāya*.

In the wording of the three possible causes for omissions, the particle *vā* occurs between two words in the case of the first two alternatives in all the versions, as, for example, in Girnar *desaṁ va sachāya* and *kāraṇaṁ va alocetpā*. In the case of the third alternative, however, in the Gir., Kāl., and the Yerrā. versions only a word precedes *va* but nothing follows it:[15] *lipikarāparādhena va.* This dissimilarity is corrected by the writer of the Shāh. version by dissolving the compound and writing one word before and one word after *vā* : *lipikarasa va aparadhena*.

References

1 The text is given following the Girnar version.

2 i.e. absence of demrit.

3 D. C. Sircar (EI 32.20-21) also renders *dukale* of the Yerra. version as '(more) difficult'. His division of the text into two sections is similar to that of Hultzsch.

4 The Yerra. version has in the last section *usaṭeneva* (instead of *usaṭena*) which is not found in any other version.

5 i.e. of the promotion of the essentials of all the sects (*sāra-vaḍhī sava-pāsaṁḍānaṁ*).

6 Bloch's (p. 122) and Sircar's (EI 32.26) translations are similar to that of Hultzsch.

7 For *tena*.

8 See his footnote 7 on p. 26. He looked upon the presence of *l* (in *alocetpā*) in the western dialect, instead of the expected *r*, as an instance of pure Magadhism (see his footnote 3 on p. 8).

9 For *sachāya* of Gir., the other versions have *ṣaṁkheye* (K), *saṁkhaya* (Sh.), *saṁkhāyāyā* (Yr.)

10 What exactly is intended by this form is not clear to me.

11 As given in Woolner's *Glossary* p. 138 under *saṁkhaye*. In the IA 10.272, Senart's translation reads as 'perhaps that a passage has been mutilated.'

12 ZDMG 40. 141-142.

13 His translation of the Shāh. version is 'be it on account of the space' EI 2.472. It may be noted, however, that Bühler took *alocayitu* with both *diṣā* (for Gir. *desa*) and *kālanaṁ* and construed *saṁkheye* (for Gir. *sachāya*) as an adjective of *kalanaṁ*. As already noted by Hultzsch, this is not natural. Bühler's translation of the whole passage runs as, "But it may be that something has been written here incompletely, be it on account of the space, be it on account of some reason to be *specially* determined, or through mistake of the writer." (EI 2.472),

14 This is how the form must have occurred in the original draft.

15 A closing *ti* follows *vā* in the Yerrā. and also perhaps in the Dh. version. But this *ti* has nothing to do with the words connected with the three alternatives.

BOOK REVIEWS

PRATĀPARUDRAVIJAYA or VIDYĀNĀTHAVIḌAMBANA (A prosody in four Acts) by Kavikokila Dr. V. Raghavan, Retd. Professor of Sanskrit, University of Madras. Published by Punarvasu, 7, Srikrishnapuram Street, Royapethah, Madras 14. 1969. pp. XIX+31. Price Rs. 3.00.

Reviewed by Prof. K. A. Subramania Iyer, Ex-Vice-Chancellor, Lucknow University and Sanskrit University, Varanasī.

The *Pratāparudrayaśobhūṣaṇa* or briefly the *Pratāparudrīya* of Vidyānātha is a work on the Alaṅkāraśāstra, belonging to the early part of the fourteenth century A. D. The peculiarity of this work is that the author illustrates every concept and technical point in poetics and dramaturgy by means of a stanza composed by himself, glorifying his patron King Pratāparudra, of the Kākātīya dynasty of Wārangal, called Ekaśilā in Sanskrit, in Andhra. Though the work has the merit of being a complete and comprehensive treatise dealing with the whole field of both poetics and dramaturgy, the student and the teacher soon tire of it because of the extreme monotony of the illustrations which sing the praise, in a conventional and exaggerated manner, of the same individual, the author's patron Prataparudra, the local King. Included in the *Pratāparudrīya* and given as a point by point illustration of the rules relating to a drama is a play in five acts called *Pratāparudra Kalyāṇa*, the marriage of Pratāparudra. It depicts the Victory Expedition (*digvijaya*) which the young prince takes out to conquer the world. He marches forth in the four directions and the countries mentioned as having been conquered by him are Kaliṅga, Pāṇḍya, Aṅga, Vaṅga, Mālava, Cola, Kaśmīra, Nepāla, Suhma, Kamboja, Sevana, Gauḍa, Lāṭa, Siṁhala, Karnāṭa, Bhoja, Kerala, Pañcāla and Kīkaṭa. On his return after this world conquest, he is crowned as the King, his marriage (*kalyāṇa*) with Earth, Vasumatī, being thus celebrated.

It is but natural that such a grossly exaggerated piece of eulogy, unrelated to reality, should provoke a parody and it was Dr. Raghavan who was inspired to write it. His work in four acts, the *Pratāparudra-*

vijaya, is otherwise called *Vidyānāthaviḍambana*, Parody of Vidyānātha. It is an unqualified success. It is an extension of the exaggerations, hyperboles and conceits indulged in by Vidyānātha in his illustrative verses and the panegyrical drama. The story is a continuation in the same trend as seen in the original of Vidyānātha. Pratāparudra starts out on a Victory Expedition. The play begins with a dialogue between two citizens of the Kākātīya Capital, Ekaśilā. The clouds of dust raised by the marching forces soar up to the heavens obscuring the Sun and its lustre. The very earth seems to be rising up to the heavens. The Sun being thus obscured, darkness sets in too early, upsetting the daily routine of everybody. Brahmans, who have just had their midday meal, hasten to perform their evening *Sandhyā*. Women start doing their evening toilette before time, birds flying back to their nests too early and bats and owls moving, and the temple priest, anxious to partake of the offerings, welcomes the untimely darkness and is hurrying up the evening worship of the deity. The dust has reached heaven and Indra and Śacī talk about it. The waters of the celestial Gaṅgā are rendered muddy with the dust raised by the marching army. In heaven also, the evening has come too early. Madana is not able to collect the evening flowers, his weapons. Indra enters the Nandana wood with Śacī. Dust gets into the eyes of the latter and into the thousand eyes of the former. Blinded by dust, Śacī falls into a swimming pool.

With such hyperboles and conceits, entirely in the manner of Vidyānātha, the play goes on to the second act which opens in a forest belonging to an enemy king who has been driven out of his Kingdom by Pratāparudra and where the deposed kings have taken refuge depriving even Yogins of their usual diet of wild fruits and roots. A sylvan deity enters and describes the distress of the cattle and the deer. A friend of the sylvan deity gives the information that all this change is due to the prowess of Pratāparudra. They are joined by the deity of Nandana. She deplores the effects in heaven of Pratāparudra's Victory Expedition, the particular distress of Indra and the efforts of the Aśvins, Moon and others to relieve it and their futility. Suddenly hot winds blow which is explained as due to the hot sighs of the deposed enemy kings and their wives. Indra in distress, attended upon by the Aśvins and others, is introduced. A spy comes and informs that when heaven was thus enveloped with dust and darkness, the demons emerged and carried away Śacī as ransom. Then enters Darkness itself and the whole of

Amarāvatī is plunged in it. Indra consults Bṛhaspati who admits his helplessness. Suddenly, the King of the demons enters, leading his demon army against the heaven and the gods.

In the third act, while Mātali, Indra's charioteer, is thinking of fetching God Śiva in order to save heaven and the gods, Nārada, returning from a visit to God Śiva, conveys the latter's message that Pratāparudra, his great devotee, should be brought from earth in order to save the situation in heaven. That king can be found, at that time, in that mountainous region which is warm with his valour (*pratāpa*) and cool with his glory (*kīrti*), where both the *padma* and the *kuvalaya* bloom at the same time and where both the Sun-stone and the Moon-stone are to be seen, the former blazing and the latter melting. Enter two gods hiding somewhere in the despoiled Nandana wood. They are joined by a third who describes the condition of Amarāvatī after its invasion by the demons. Suddenly a brilliant Light appears. It is somebody coming up to heaven from the earth in Indra's chariot driven by Mātali. Nārada informs that it is none other than Pratāparudra who will now destroy the demons and restore Amarāvatī to its former glory. When they arrive, Pratāparudra first greets Nārada and goes on to where the forces of the demons are. When, with his tremendous Lustre, he approaches Amarāvatī, all the demons are automatically destroyed. Pratāparudra is, indeed, God Rudra himself!

In the last Act, Mātali, while rejoicing at the destruction of the demons, deplores that some of the eyes of Indra have lost their vision due to gazing at the dazzling Lustre (*pratāpa*) of Pratāparudra. No cure has been found. The Aśvins are helpless. Even the cool soothing light of the Moon is not sufficient. Something more powerful is needed. Suddenly there appears an unheard of Whiteness, like that of a special moonlight. Now enters an alarmed *Siddha* and he announces that the Floor of Dissolution is spreading everywhere, engulfing everything. Others, equally alarmed, rush in to confirm the news. It is the cool Whiteness of the Glory (*kīrti*) of Pratāparudra which is spreading everywhere, resembling floods of the milk-ocean. Entering the interior of everyone of the thousand, it cures the ailment in the eyes of Indra. Now come Śiva and Pārvatī with Nārada. They are going to Amarāvatī. Every one follows them. They arrive where Indra and Pratāparudra are together. Indra rejoices over the restoration of the glory of Amarāvatī but cannot understand how the dust, the darkness and finally the unique whiteness like

that of an extraordinary moonlight came into being. Indra and Pratāparudra greet God Śiva and the others (Brahmā, Viṣṇu, Nārada). Śiva addresses the assembly of the gods and informs them that all that has happened is due to the prowess of Pratāparudra. A celestial voice announces that Pratāparudra will enjoy the lordship of heaven together with Indra. An apparently alarming redness now spreads everywhere but it is nothing else than the Love (*anurāga*) for Pratāparudra of the celestial nymphs, captivated by his glory (*kīrti*). Śiva now announces the coronation of Pratāparudra and asks him to share Indra's throne. From his own head He pours Gaṅgā water on Pratāparudra's head. Musical instruments are played and flowers showered on his head. The celestial nymphs dance. Śiva calls upon Brahmā to pronounce the benediction; but words do not come out of Brahmā's mouth; Sarasvatī is not there, she has gone elsewhere ! So Śiva thinks of the poet Vidyānātha, to whom She has gone, and he appears at once. Śiva extols him, Vidyānātha comes forward and pronounces the benediction in a loud voice.

The above brief summary of the four acts gives an idea of the conceits and hyperboles, in Vidyānātha's own style, with which the author works out his parody. They show the author Dr. Raghavan's deep and complete saturation with Vidyānātha's work and with the conventions that hold sway over later Sanskrit Kāvya literature. Out-Heroding Herod, he says, in one of his verses here : While Śiva burnt Kāma with his third eye and Tripura with his smile, the mere approach of Pratāparudra was enough to reduce all demons to ashes.

अस्मिन् पुनरुपगच्छति भस्मीभवति. दानवव्रात : (p. 24)

As the play proceeds, Dr. Raghavan displays all the familiar devices of the Sanskrit poet. Where necessary, he knows how to match sound with sense, e.g. see the Anuṣṭubh verse on the rising masses of dust, thrown up by the marching army of Pratāprudra, which creates the illusion of being massive clouds कल्पझञ्झोच्चलत् etc. Quite well constructed and made up of lively words are the passages (p. 7) consisting of questions and answers (praśnottara) between Indra and Śacī, both surprised and shocked by the sudden changes wrought in heaven by the clouds of dust raised by Pratāprudra's army.

Resemblance between a woman and a creeper, so frequent a motif in Sanskrit literature, from the Vālmīki Rāmāyaṇa downwards, has been artistically utilised in a stanza (p. 6) where Indra invites Śacī to sit with him under a mango tree round which winds a creeper which, with its

flowers in bloom, bumble-bees buzzing around, leaves shaking in the wind and laden with fruit, resembles his beloved with her radiant face, black eyes, long tresses quivering in the breeze and full bosom. The author is as at home in short idiomatic sentences as in long compounds with their dignified and majestic gait in recitation. The first two long lines of II. 1 make up just one long *Samāsa*. In contrast to this is the first stanza uttered by the celestial voice (p. 28) because it is made up of short self-sufficient phrases in which there is a harmonious combination of nouns and verbs. To misunderstand the speaker's meaning by hearing the first word only and by not having, in one's agitation, the patience to listen to the whole sentence and consequently throwing oneself into a flurry is a device often used by Sanskrit poets. Indra's state of mind after the loss of Śacī and the absence of any news about her gives the author an opportunity to use this method with great effectiveness in describing the interview between Indra and a spy in the presence of Bṛhaspati (p. 13). When the occasion arises, Dr. Raghavan can so fashion a stanza that can not only suit the context but can also serve the purpose of *subhāṣita*, that can be used at all times. An example of it is 1.4 :

पुरुषविशेषज्ञानात् पामरसमाजेन कीर्त्यते श्लाघा ।
रसिकसमाजस्य परं श्लाघाया उज्ज्वलो गुणो हेतुः ॥

All this has been possible because the author has combined, with a great deal of imagination, the motifs and conventions in which the vast Sanskrit literature abounds. His mastery over the technical side of a *kāvya* is obvious at every step. While he observes, on the whole, the rules laid down by Bharata and his successors in regard to drama, he does not do so slavishly. The play is not sought to be brought under any of the recognised kinds of drama and is designated simply as a *rūpaka*, a dramatic representation,

Another technical aspect of a *kāvya* is the metre in which the stanzas are composed. Here Dr. Raghavan displays not merely variety but also a fine sense of appropriateness. Awe-inspiring subjects are described in long metres having a stately and dignified march in recitation while objects of a more homely nature are depicted in shorter metres, producing thereby a relaxation. There are altogether forty-seven stanzas in the comparatively short play. The metres used range from the simple *Anuṣṭubh* and *Āryā*

through *Indravajrā*, *Hariṇī*, *Vasantatilakā*, *Praharṣiṇī*, *Śikhariṇī* *Viyoginī*, *Śālinī*, *Bhujangaprayāta*, *Mandākrāntā* and *Śārdulavikrīḍita* right upto *Śragdharā* with its twenty one syllables to a foot. The rhythm of everyone of these metres is well preserved, and they read very well indeed.

ESSAYS ON INDOLOGY by Dr. Satyavrata Śāstrī, Vyākaraṇācārya, M. A., M. O. L., Ph. D. Published by Sri Sudarshan Kumar, Sri Bharat Bharati Press, Delhi-6, 1963. PP i-ii+1-236; Price Rs. 20/-.

Reviewed by Dr. Anant Lal Thakur, Vaishali Institute, Vaishali, Bihar.

The volume under review consists of four sections. The first one, called Sanskrit Philology, includes four articles : (1) Sanskrit Language and Indian Culture, (2) Sanskrit Semantics, (3) On the words Kāhalā and Kirāṭa and (4) Sanskrit originals of a few Hindi and Panjabi words. The second section presents textual criticism in two articles : (1) The text of the Dik and the Kālasamuddeśas of the Vākyapadīya and its commentary and (2) The Indudūta of Vinayavijayagaṇi—a Textual Study. Sanskrit Literature is the caption of the third section which offers (1) The story of Udayana and Vāsavadattā through the ages, (2) Poetry in the Vāmana Purāṇa, (3) A Critical Study of the Sanskrit Dūtakāvyas and (4) The Anyoktis in the Vāsiṣṭha Rāmāyaṇa. The fourth and the last section has for its subject matter Indian Philosophy and deals with (1) Conception of time in Post-Vedic Sanskrit Literature, (2) Conception of Space in the Vākyapadīya and (3) Conception of Daiva and Puruṣakāra in the Vālmīki and Vāsiṣṭha Rāmāyaṇaṣ

All the articles, except two, were published in various Indological journals. They, however, have partly been re-written and fresh matter has been added in a number of cases. The studies on the Conception of Time and the Dūtakāvyas are new additions. The former is well-documented and thorough in execution. Long ago, a similar study in Sanskrit was presented by Pandit Haran Chandra Sastri of Varanasi in his Kālasiddhāntadarśinī. In Dūtakāvyas also, several scholars, notably Prof. Chintaharan Chakravarti and Dr. Jatindravimal Chaudhuri made very important contributions. The learned author, however, does not indicate if he has utilised any of these contributions. The section on Philology and textual criticism are informative.

The publication adds much to our knowledge and is expected to be well-received by scholars.

KĀLIDĀSA'S VISION OF KUMĀRASAMBHAVA by Dr. Suryakanta, M. A., D. Litt. (Pb), D. Phil (Oxon), Officer d' Academic (Francaise), published by Sri Sudarshan Kumar, Sri Bharata Bharati Press, Delhi-6, 1963, pp i-xiii+1—150 Price Rs. 20/-

---

Reviewed by Dr. Anant Lal Thakur, Vaishali Institute, Vaishali, Bihar

---

In the present work, the learned author has dealt with several problems connected with the Kumārasambhava of Kālidāsa. The first chapter, in a nut-shell, gives the story of the Kumārasambhava. The second presents a comparative study of the story based on the Pauranic, Epic and Vedic traditions. The poetic Philosophy and the vision of Kālidāsa have respectively been dealt with in chapters III and IV. The fifth offers the unique significance of the Kumārasambhava while the etymology and significance of the word Kumāra are discussed in chapter VI. The authenticity of the latter half of the poem forms the subject-matter of chapter VII. The eighth and the last chapter deals with Kālidāsa as the priest of integration. Besides, there is a short preface and an appendix. In the latter we get the original Sanskrit texts relating to the marriage of Śiva and Pārvatī and the birth and exploits of Kumāra-Kārtikeya who has been viewed as a national hero.

Of all the extant works of Kālidāsa, the Kumārasambhava has suffered most. It has partially been ignored by the commentators and copyists. And in course of time doubt arose with regard to the authenticity of the last nine cantos. The learned Doctor has done well to focus the specialities of the poem. Its back-ground in Indian literature has received adequate attention. In course of its evaluation he has compared and contrasted the poem with kindred works of the world literature. The views are thought-provoking though all the conclusions may not be equally acceptable.

One misses a sketch of the development of Kālidāsa's poetic genius based upon a comparison and contrast of his successive works. There are suggestions here and there about it. But a detailed treatment from the point of view of the learned author would have been appreciated. Comparative silence and occasional adverse criticism of the poem by literary critics also deserved adequate notice.

सूचनायें :
INFORMATIONS

I

The first issue of this Journal was released by Dr. B. Gopala Reddi, Governor of Uttar Pradesh and a distinguished Member of the Parishad on July 31, 1969 at a function specially held for the purpose. On the same occasion the Parishad felicitated Dr. Satyavrat Śāstri of the Delhi University for receiving the Sahitya Akademi prize of Rs. 5,000 on his book 'Śrigurugovindasiṁhacaritam'. Another eminent Sanskrit scholar Pt. Charu Deva Śāstri was also honoured on this occasion. A Sanskrit kavisammelana was also organised in this connection, in which reputed Sanskrit poets belonging to Varanasi and other places participated.

II

The Parishad has been recognised by the University of Kanpur as its Centre of Research for Ph.D. and D.Litt. degrees in Sanskrit. The Research Centre run by the Parishad has for its Director a very eminent scholar in the person of Prof. K. A. S. Iyer. The scholars doing research in the Parishad have the advantage of its well-equipped Library and a collection of about 8,000 manuscripts.

III

Swami Krishnananda Saraswati of Mauritius was kind enough to visit the Parishad and deliver a lecture on the 'State of Sanskrit studies in foreign Countries'.

IV

परिषद् द्वारा आयोजित व्याख्यानमाला में गत वर्षार्द्ध में दश व्याख्यान हुये, जिनमें से निम्नलिखित विशेष रूप से महत्वपूर्ण थे—

१. विदेशों में संस्कृत की स्थिति—मारिशस निवासी स्वामी कृष्णानन्द सरस्वती ।

२. पुरुषोत्तम कृष्ण की मूर्तियां
३. पश्चिमोत्तर देशों में ब्राह्मण मूर्तिकला (पूर्वार्द्ध)
४. पश्चिमोत्तर देशों में ब्राह्मण मूर्तिकला (उत्तरार्द्ध)

(२–४) उत्तर प्रदेश राज्यसङ्ग्रहालय के निदेशक डा० नीलकण्ठ पुरुषोत्तम जोशी

५. सिंहल में रामकथा—भिक्खु के० चन्दरतन

V

Dr. H. C. Joshi, a member of the Editorial Board of this Journal has been appointed as Professor of Sanskrit at Kathmandu (Nepal) under the Indian Cooperation Mission.

VI

Shri Gopal Chandra Sinha, Secretary of the Akhila Bharatiya Sanskrit Parishad, Lucknow and a member of the Editorial Board of this Journal has been nominated by the Chancellor, Vārāṇaseya Sanskrit Viśvavidyālaya as a member of its Executive Council.

VII

The Parishad has decided to present a Felicitation Volume to Prof. K. A. S. Iyer, its first President, the Director of the Research Centre run by the Parishad, a member of the Parishad's Executive Committee as well as of the Editorial Board of this Journal and, above all, a Sanskrit Scholar of international repute.

VIII

The Kendrīya Sanskrit Vidyāpeeṭha at Tirupati has undertaken the tape-recording of the recitation of the Vedas in the age-long traditional manner.

IX

On the occasion of the 22nd Independence Day the Acting President honoured the following Sanskrit Scholars by presenting them with a scroll of honour : (1) Swāmī Brahmaleenamuni, (2) Venktachala Shastri, (3) D. D. Kavīśvara, (4) A. Subbiah Shastri, (5) R. V. Subrahmanya Shastrigal and (6) Acharya Bhagavan Deva. Besides the scroll of honour, these scholars will get an annual grant of Rs. 1,500.00 for life.

X

Dr. Herbert Hartel, Professor of Indian Art and Archaeology, Free University, Berlin and Director of Berlin Museum of Indian Art has been newly enrolled as a Sammānya Pāriṣada of the Parishad. The Parishad is grateful to him for having accepted its request.

XI

वित्तीय वर्ष १९६९-७० ई० में उत्तर प्रदेश शासन द्वारा डा० मङ्गलदेव शास्त्री को रु० ५,०००.०० का संस्कृत विशिष्ट पुरस्कार मिला है तथा संस्कृत अथवा संस्कृत से सम्बन्ध रखने वाले निम्नलिखित ग्रन्थ पुरस्कृत हुए हैं—

क्रम सं०	ग्रन्थ	रचयिता	पुरस्कार	धनराशि
१	नित्यषोडशिकार्णवः	श्रीव्रजबल्लभ द्विवेदः, व्याख्याता, योगतन्त्र विभाग, वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी।	कालिदास पुरस्कार	रु० १,५००.००
२	सूर्यप्रभा किंवा वैभव-पिशाचः	श्री श्रीनिवास शास्त्री	गंगानाथ झा पुरस्कार	रु० १,०००.००
३	संस्कृत-शिक्षण की नवीन योजना	डा० धर्मेन्द्रनाथ शास्त्री, 'ऋतम्' के सम्पादकमण्डल के सदस्य	डा०भगवानदास पुरस्कार	रु० १,०००.००
४	श्री हरिसम्भवमहा-काव्यम्	टीकाकार—श्री भोलानाथ शास्त्री, द्वारा श्री श्वेत-वैकुण्ठदास स्वामीनारायण-मन्दिर, मछोदरी बाग, वाराणसी	संस्कृत-सम्बन्धी विविध पुरस्कार	रु० ५००.००
५	वैद्यकीयसुभाषित-साहित्यम्	डा० भास्कर गोविन्द धाणेकर, शेवड़े लेन, भिजेवाडा, १४३६, शुक्रवारपेठ, पुणे-२	,,	रु० ५००.००
६	जवाहरलालनेहरू-विजयनाटकम्	श्रीरमाकान्तमिश्र, प्रधाना-ध्यापक, जा० संस्कृत विद्यालय, नरकटियागंज, चम्पारण, बिहार	,,	रु० ५००.००
७	अशोकमल्लविरचित-नृत्याध्याय	श्रीवाचस्पति गोरोला-३३/६, करेलाबाग कालोनी इलाहाबाद-३	,,	रु० ५००.००

क्रम संख्या	ग्रन्थ	रचयिता	पुरस्कार	धनराशि
८	आचार्यदण्डी एवं संस्कृत-काव्यशास्त्र का इतिहास-दर्शन	डा० जयशंकर त्रिपाठी, लोकभारती प्रकाशन, १५ ए, महात्मागांधी मार्ग, इलाहाबाद	हिन्दी सम्बन्धी विविध पुरस्कार	रु० ५००.००
९	गरुडपुराण (एक अध्ययन)	डा० अवधविहारी लाल अवस्थी, रीडर, प्राचीन भारतीय इतिहास एवं पुरातत्त्व विभाग, लखनऊ विश्वविद्यालय, लखनऊ	,,	रु० ५००.००
१०	हमारे पुराने नगर	डा० उदयनरायण राय, रीडर, प्राचीन इतिहास, संस्कृति एवं पुरातत्त्व विभाग, प्रयाग विश्व-विद्यालय, इलाहाबाद	,,	रु० ५००.००
११	महिमभट्ट	डा० ब्रजमोहन चतुर्वेदी, संस्कृत विभाग, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली	,,	रु० ५००.००
१२	पौराणिक धर्म एवं समाज	श्री सिद्धेश्वरी नारायण राय, प्राध्यापक, प्राचीन इतिहास, संस्कृति एवं पुरातत्त्व विभाग, प्रयाग विश्वविद्यालय, इलाहाबाद	,,	रु० ५००.००
१३	आदिपुराण में प्रति-पादित भारत	डा० नेमिचन्द्र शास्त्री, अध्यक्ष, संस्कृत-प्राकृत विभाग, एच० डी० जैन कालेज, आरा (मगध विश्वविद्यालय), विहार	,,	रु० ५००.००

क्रम संख्या	ग्रन्थ	रचयिता	पुरस्कार	धनराशि
१४	प्राचीन भारतीय कला एवं संस्कृति	डा० राजकिशोर सिंह तथा श्रीमती उषा यादव, २८/४६८, गोकुलपुरा, आगरा	हिन्दी-सम्बन्धी विविध पुरस्कार	रु० ५००.००

XII

संयुक्त राष्ट्र अमरीका के मिशिगन राज्यीय विश्वविद्यालय में एशियाई रंगमंच के प्राध्यापक डा० फार्ले रिचमण्ड, जिनके भारत आगमन की पूर्व सूचना 'ऋतम्' के पिछले अंक में दी गयी थी, अगस्त १६६६ में भारत आ गये। यहां वे मुख्यतः बम्बई में ठहरे हुए हैं किन्तु संस्कृत नाटकों को प्रस्तुत करने की विधियों का अध्ययन करने के लिए वे भारत भर में भ्रमण करते रहे हैं।

डा० रिचमण्ड का कहना है कि संस्कृत नाटकों के प्रस्तुतीकरण में पुराना ढंग ही अपनाया जाना चाहिए। उदाहरणार्थ दीप के स्थान पर बिजली के बल्ब का प्रयोग नहीं होना चाहिए।

[अमेरिकन रिपोर्टर में प्रकाशित एक लेख के आधार पर, साभार]

XIII

कु० राबर्ट कान, जो बुकलिन कालेज, न्यूयार्क की स्नातिका और पेन्सिलवेनिया विश्वविद्यालय प्राच्यविद्या विभाग की स्नातकोत्तर छात्रा हैं, भारतीय संस्कृति के अध्ययन और तद्विषयक शोध के अभिप्राय से भारत आयी हुई हैं। कु० कान ने संस्कृत के प्रसिद्ध विद्वान् प्रोफेसर नार्मन ब्राउन के निर्देशन में संस्कृत का अध्ययन किया है और इस समय 'कल्किपुराण' का विशेष अध्ययन कर रही हैं। कु० कान गत जून मास में भारत आयी हैं और इस समय कलकत्ते में ठहरी हुई हैं।

[अमेरिकन रिपोर्टर में प्रकाशित एक लेख के आधार पर, साभार]

शोकोद्गार
OBITUARY

यह वर्षार्द्ध जहां परिषद् की उपलब्धियों के लिये महत्वपूर्ण रहा है वहां उसकी एक ऐसी क्षति भी हुई है जिसकी पूर्ति होनी कठिन है। परिषद् के प्रचारमन्त्री श्रीमान् पं० कृष्ण कुमार तिवारी का निधन ७ सितम्बर, १९७० को लखनऊ में हो गया। इस समय उनकी अवस्था ७५ वर्ष थी। तिवारी जी अपने पीछे एक भरा पूरा परिवार और सुहृत्समाज छोड़ गये हैं।

पं० कृष्ण कुमार तिवारी का जन्म १५ अक्टूबर, १८९५ ई० को हुआ था। अध्ययन समाप्त करने के पश्चात् उन्होंने राज्य शिक्षा सेवा में प्रवेश किया जहां से वह जिला विद्यालय निरीक्षक के पद से निवृत्त हुये। अपनी सूझबूझ और कर्मठता के फलस्वरूप तिवारी जी ने तत्कालीन शासन से रायसाहब की उपाधि प्राप्त की थी। अपने जीवन के अन्तिम काल तक तिवारी जी अनेक शिक्षा संस्थाओं से सम्बद्ध रहे।

परिषद् पुस्तकालय के स्थापना-काल से ही तिवारी जी परिषद् से घनिष्ट रूप से सम्बद्ध रहे हैं। वह पुस्तकालय के नियमित पाठकों में थे। उर्दू-फारसी के विद्वान् होते हुये भी उन्होंने स्वाध्याय तथा अपने अध्यवसाय से संस्कृत का जो ज्ञानार्जन कर लिया था वह सभी के लिए अनुकरणीय है। तिवारी जी को निरन्तर परिषद् के हित का ध्यान रहा करता था। परिषद् के प्रचारमन्त्री के रूप में उन्होंने जो कार्य किया है उसके लिये यह परिषद् उनकी चिरऋणी रहेगी।

हम तिवारी जी के प्रति नतमस्तक हो कर अपनी श्रद्धासुमनाञ्जलि समर्पित करते हैं।

NĀRĀYAṆA PAṆḌITA'S

BĪJAGAṆITĀVATAṀSA

PART I

श्री नारायणपण्डितविरचितः

बीजगणितावतंसः

प्रथमो भागः

Critically Edited

by

KRIPA SHANKAR SHUKLA

Reader in Mathematics

University of Lucknow

Published by

AKHILA BHARATIYA SANSKRIT PARISHAD

LUCKNOW

1970

CONTENTS

ERRATA

Page	Line	Inccorrect	Correct
iii	19	°निहितमना शारदायाः	°निहितमनाः शारदाया
1	11	प्रश्ना न खिलीभिवन्ति	प्रश्नानखिलीभवन्ति
32	13	सम्भक्तो	सप्तभक्तो

INTRODUCTION

The *Bījagaṇitāvataṁsa* comes from the pen of Nārāyaṇa Paṇḍita and deals with algebra. The name *Bījagaṇitāvataṁsa* is a compound formed by the composition of the words *bījagaṇita*, meaning "algebra" (lit. "the science of calculation with elements"), and *avataṁsa*, meaning "a garland or any ring-shaped ornament", or "the crown." *Bījagaṇitāvataṁsa* thus means "a garland of the elements of algebra" or "the crown of algebra".

Like other Hindu works on algebra, it is divided into two parts, Part I dealing with algebraic processes essential in solving algebraic equations (*bījopayogi-gaṇita*) and Part II dealing with algebraic equations (*bīja*). An incomplete manuscript of the work containing the whole of Part I and a few opening lines of Part II, which was acquired by the late Dr A. N. Singh, belongs to our collection. In the current issue of the *Ṛtam* we propose to present a critically edited text of Part I. An English translation along with critical and explanatory notes will appear in a subsequent issue. Part II of the work is not available at present in its complete form and the reader will have to wait for it until a complete manuscript of the work is discovered.

Part I sets forth the following three topics:

(i) Algebraic operations (of addition, subtraction, multiplication, division, squaring and extracting the square root) for each of the following :

Positive and negative numbers (*dhanarṇa*), the zero (*śūnya*), single unknown (*avyakta*), more unknowns characterized by colours (*varṇa*), and surds (*karaṇī*).

(ii) The Pulverizer (*kuṭṭaka*), i. e., analysis pertaining to the indeterminate equation $(ax \pm c)/b = y$.

(iii) The Square-nature (*varga-prakṛti*), i. e., analysis pertaining to the indeterminate equation $Nx^2 \pm C = y^2$.

From the opening lines of Part II in our manuscript, we learn that it dealt as usual with the following algebraic equations (*bīja*) :

(i) Linear equations in one unknown (*avyakta-samīkaraṇa*).

(ii) Linear equations in more than one unknown (*varṇa-samatva*).

(iii) Elimination of the middle term (*madhyamāharaṇa*), or the quadratic equation.

(iv) Equations involving the product of different unknowns (*bhāvita-samatva*).

Our manuscript breaks off after giving the list of contents of Part II and an example of a linear equation in one unknown.

Part I ends with the following colophon giving the name of the author as Nārāyaṇa Paṇḍita and that of his father as Narasiṁha :

इति सकलकलानिधिनरसिंहनन्दन-गणितविद्याचतुरानन-नारायणपण्डितविरचिते बीज-गणितावतंसे वर्गप्रकृतिः समाप्ता ।

Comparison of this colophon with the following ones occurring at the ends of the various sections of the *Gaṇita-kaumudī* leaves little doubt that the author of the *Bījagaṇitāvataṁsa* was the same Nārāyaṇa Paṇḍita as the author of the *Gaṇita-kaumudī*.

(i) इति सकलकलानिधिनरसिंहनन्दन-गणितविद्याचतुरानन-श्रीनारायणपण्डितविर-चितायां गणितपाट्यां कौमुद्यां प्रकीर्णकानि समाप्तानि ।

(ii) इति सकलकलानिधिनरसिंहनन्दन-गणितविद्याचतुरानन-नारायणपण्डितविर-चितायां गणितकौमुद्यां मिश्रव्यवहारः ।

(iii) इति सकलकलानिधिनरसिंहनन्दन-गणितविद्याचतुरानन-नारायणपण्डितविर-चितायां गणितकौमुद्यां श्रेढीव्यवहारः ।

(iv) इति सकलकलानिधिनरसिंहनन्दन-गणितविद्याचतुरानन-नारायणपण्डितविर-चितायां गणितपाट्यां कौमुद्याख्यायां क्षेत्रव्यवहारः समाप्तः ।

(v) इति सकलकलानिधिनरसिंहनन्दन-गणितविद्याचतुरानन-नारायणपण्डितविर-चितायां गणितपाट्यां कौमुद्याख्यायां कुट्टको नाम नवमः व्यवहारः समाप्तः ।

(vi) इति श्रीसकलकलानिधिनरसिंहनन्दन-गणितविद्याचतुरानन-नारायणपण्डितविर-चितायां गणितपाट्यां कौमुद्याख्यायां वर्गप्रकृतिर्नाम दशमोऽध्यायः समाप्तः ।

(vii) इति श्रीसकलकलानिधिनरसिंहनन्दन-गणितविद्याचतुरानन-नारायणपण्डितविर-चितायां गणितपाट्यां कौमुद्याख्यायां भागादानं नामैकादशो व्यवहारः समाप्तः ।

(viii) इति श्रीसकलकलानिधिनरसिंहनन्दन-गणितविद्याचतुरानन-नारायणपण्डितविरचितायां गणितपाट्यां कौमुद्याख्यायां रूपाद्यंशावतारो नाम द्वादशो व्यवहारः ।

(ix) इति श्रीसकलकलानिधिनरसिंहनन्दन-गणितविद्याचतुराननन-नारायणपण्डितविरचितायां गणितकौमुद्याख्यायामङ्कपाशो नाम त्रयोदशो व्यवहारः ।

(x) इति श्रीसकलकलानिधिश्रीमन्नृसिंहनन्दन-गणितविद्याचतुरानन-नारायणपण्डितविरचितायां गणितपाट्यां भद्रगणितं नाम चतुर्दशो व्यवहारः ।

The identity of the authors of the *Bījagaṇitāvataṁsa* and the *Gaṇita-kaumudī* is also established by the fact that most of the verses (including commentaries thereon) found in the sections dealing with *Kuṭṭaka* and *Varga-prakṛti* in the two works are almost literally the same. There is also a reference in the *Gaṇita-kaumudī*[1] to the author's *Bījagaṇita*.

The following verse occurring in the end of the author's *Gaṇita-kaumudī* shows that the author's father Narasiṁha (Sk. Nṛsiṁha) was a respectable Brāhmaṇa well versed in Śrutis and Smṛtis and a devotee of God Śiva; and that besides being a good scholar of the Śāstras, he had acquired a high degree of proficiency in the mechanical science, the science of arms, and logic.

आसीत् सौजन्यदुग्धाम्बुधिरवनिसुरश्रेणिमुख्यो जगत्यां
प्रख्यः श्रीकण्ठपादद्वयनिहितमना शारदायाः निवासः ।
श्रौतस्मार्तार्थवेत्ता सकलगुणनिधिः शिल्पविद्याप्रगल्भः
शास्त्रे शस्त्रे च तर्के प्रचुरतरगतिः श्रीनृसिंहो नृसिंहः ॥[2]

Nārāyaṇa Paṇḍita lived in the fourteenth century of the Christian era. The following concluding verse of the *Gaṇita-kaumudī* shows that the *Gaṇita-kaumudī* was completed on Thursday, the second *tithi* of the dark fortnight of the month Kārtika, Samvatsara Durmukha, Śaka year 1278. This corresponds to Thursday, October 14, A. D. 1356. The *Bījagaṇitāvataṁsa* which is mentioned in the *Gaṇita-kaumudī* was evidently written prior to this date.

गजनगरविमितशाके दुर्मुखवर्षे च बाहुले मासि ।
धातृतिथौ कृष्णदले गुरौ समाप्तिं गतं गणितम् ॥

---

[1] *GK* (=*Gaṇita-kaumudī*), Part I, p. 13, lines 15-17.
[2] *GK*, Part II, p. 410.

The *Gaṇita-kaumudī* and the *Bījagaṇitāvataṁsa* are the only two works on mathematics written by Nārāyaṇa Paṇḍita. The *Gaṇita-kaumudī* was edited by the late Padmakara Dvivedi and published in two parts, which appeared as No. 57 (Part I) and No. 57 (Part II) of the Princess of Wales Saraswati Bhavana Texts from Banaras in 1936 and 1942 respectively. Part I of the *Bījagaṇitāvataṁsa* is being published now for the first time.

The above works show that their author Nārāyaṇa Paṇḍita was a good mathematician. He introduced new subjects of treatment and made his own contributions to the existing ones. He is the first mathematician to have dealt with the subject of "Magic Squares". Some of his contributions are indeed remarkable and deserve special credit. In a paper entitled "Hindu methods for finding factors or divisors of a number"[1] I have shown that the so called Fermat's factorization method was given by Nārāyaṇa in the *Gaṇita-kaumudī* about three centuries before it struck the mind of the French mathematician. There are quite a few problems which were proposed and solved for the first time by Nārāyaṇa. For example, mention may be made of the following :

> "A cow gives birth to a calf every year. The calves become young and themselves begin giving birth to calves when they are three years old. Tell me, 0 learned man, the number of progeny produced during twenty years by one cow."[2]

One who goes through the present work will find that the alternative method for finding the square root of a surd[3] of the type $a+\sqrt{b}+\sqrt{c}+\sqrt{d}$ as given in Rule 46-49 and that for finding the approximate value of a quadratic surd as given in Rule 88 were given by Nārāyaṇa Paṇḍita for the first time.

I am grateful to Shri G. C. Sinha, Secretary, Akhila Bharatiya Sanskrit Parishad, Lucknow, for his keen interest in the present publication. My thanks are also due to Shri Markandeya Misra, Jyautishacharya, Research Assistant, Department of Mathematics and Astronomy, Lucknow University, for making the press copy of the manuscript.

K. S. Shukla

---

1 *Gaṇita*, Vol. 17, No. 2, 1966, pp. 101-109.

2 *GK*, Part I, p. 126.

3 For a comparative study of the Hindu methods relating to surds, see A. N. Singh, "On the arithmetic of surds among the ancient Hindus," *Mathematica*, Vol. XII, 1936, pp. 102-115.

श्रीनारायणपण्डितविरचितः

बीजगणितावतंसः

एकमनेकस्योक्तं (नित्यं) व्यक्तस्य गुणवतो जगतः ।
गणनाविधेश्च बीजं ब्रह्म[1] च गणितं च तद् वन्दे ॥ १ ॥

अजगोलोऽयमियानिति करकलितामलकसन्निभो येन ।
व्यक्तीचक्रे ह्यगणितगणितेन (च) तत् किमस्त्यन्यत् ॥ २ ॥

गणितमिति नाम लोके ख्यातमभूदगणितस्य शास्त्रस्य ।
अगणितविक्रमविष्णोस्त्रिविक्रमश्चेति नामेव ॥ ३ ॥

सद्गुरुकृपयाऽनुभवैरभ्यासैः परमतत्त्वमिव योगी ।
यो वेत्ति कर्म साङ्ख्यं स भवति सङ्ख्यावतां धुर्यः ॥ ४ ॥

यो यो यं यं प्रश्नं[2] पृच्छति सम्यक्करणं न तस्यास्ति ।
व्यक्तेऽथाव्यक्ते तु प्रायस्तत्करणमस्त्येव[3] ॥ ५ ॥

व्यक्तक्रियया ज्ञातुं प्रश्ना न खिलीभिवन्ति[4] नाल्पधियः ।
बीजक्रियां च तस्माद् वच्मि व्यक्तां सुबोधां च ॥ ६ ॥

---

१ ब्रह्मे । २ यं यः प्रश्नः । ३ °मस्सेव ।
४ ज्ञातुं प्रश्नान्यखी भ° ।

[बीजोपयोगि-गणितम्]

(१) षट्त्रिंशत् परिकर्माणि

(i) धनर्णषड्विधम

धनर्ण[1]सङ्कलिते करणसूत्रमार्याद्वयम्—

रूपाणामव्यक्तानां नामाद्यक्षराणि लेख्यानि।
उपलक्षणाय तेषामृणगानामूर्ध्वबिन्दूनि ॥ ७ ॥

योगे धनयोः क्षययोर्योगः स्यात् स्वर्णयोर्भवेद् विवरम्[2]।
अधिकाद्धूनमपास्य च शेषं तद्भावमुपयाति ॥ ८ ॥

उदाहरणम्—

रूपत्रयञ्च रूपकपञ्चकमस्वं धनात्मकं वाऽपि।
वद सहितं झटिति सखे स्वर्णमृणं स्वं च यदि वेत्सि[3]। १ ॥

न्यासः— रू ३ रू ५ । अत्र धनयोर्योगे योग इति योगे जातं रू ८ ।

न्यासः — रू ३̇ रू ५̇ । ऋणयोर्योगे योग इति जातं योगे रू ८̇ ।

न्यासः — रू ३ रू ५̇ । स्वर्णयोर्विवरमिति जातमृणभावं शेषं रू २̇ । अयं योग एव ।

न्यासः — रू ३̇ रू ५ । स्वर्णयोर्विवरमिति जातं धनभावं शेषं रू २ । अयं योग एव । एवं भिन्नेष्वपि ।

इति धनर्णसङ्कलनम् ।

धनर्णव्यवकलने सूत्रमार्यार्धम्—

स्वमृणत्वमृणं स्वत्वं शोधकराशेः समुक्तवद्योगः ।

उदाहरणम्—

रूपाष्टकं रूपकपञ्चकेन[4]
क्षयं क्षयेनापि धनं धनेन ।
धनं क्षयेण क्षयगं धनेन
व्यस्तं च संशोध्य वदाशु[5] शेषम् ॥ २ ॥

---

[1] धनार्णं । [2] °वर्णयो° । [3] स्वर्णमृणं च यदि वेसि । [4] रूपकं प° । [5] वदाश्रु ।

न्यासः — रू ८̇ रू ५̇ । अत्र शोधके[1] ऋणं स्वत्वमिति[2] जातं स्वं रू ८̇ रू ५ । प्राग्वद्योगे जातं रू ३̇ । एतच्छेषम् ।

न्यासः — रू ८ रू ५ । स्वमृणत्वमिति जातमृणत्वं रू ८ रू ५̇ । प्राग्वद्योगे जातं रू ३ ।

न्यासः — रू ८ रू ५̇ । ऋणं स्वत्वमिति जातं स्वं रू ८ रू ५ । प्राग्वद्योगे जातं रू १३ ।

न्यासः — रू ८̇ रू ५ ।[3] स्वमृणत्वमिति जातमृणत्वं रू ८̇ रू ५̇ । प्राग्वद्योगः रू १३̇ । एतदन्तरम् ।

इति धनर्णव्यवकलना ।

अथ धनर्णगुणने सूत्रमार्यार्धम्—

ऋणयोर्धनयोर्घाते स्वं स्याद्गुणधनहतावस्वम् ॥ ९ ॥

उदाहरणम्—

रूपद्वयं रूपकपञ्चकेन
धनं धनेन क्षयगं क्षयेण ।
धनं क्षयेण क्षयगं धनेन
निघ्नं पृथक् किं गुणने फलं स्यात् ॥३॥

न्यासः — रू २ रू ५ गुण्यगुणकौ[4] । धनयोर्घाते स्वं स्यादिति जातं रू १० ।

न्यासः — रू २̇ रू ५̇ । ऋणयोर्घाते[5] स्वं स्यादिति जातं धनं रू १० ।

न्यासः — रू २ रू ५̇ । ऋणधनहतावस्वमिति जातं रू १०̇ ।

न्यासः — रू २̇ रू ५ । प्राग्वज्जातमृणं रू १०̇ । एवं भिन्नेष्वपि ।

इति धनर्णगुणना ।

धनर्णभागहारे सूत्रम्—

ऋणधनगुणने यच्चोपलक्षणं तच्च भागहरणेऽपि ।

---

१ अत्र शोध अत्रशोधके । २ स्वमृणत्वमिति । ३ रू ८ रू ५ ।
४ गुणागुणकौ । ५ ०योद्याते ।

उदाहरणम्—

द्विनिघ्नरूपत्रितयं द्विकेन
धनं धनेनर्णमृणेन भक्तम्[१] ।
ऋणं धनेन स्वमृणेन वापि
सखे वदाश्वत्र[२] हृतौ फलं मे ।।४।।

न्यासः — रू ६ रू २। अत्र गुणने[३] यच्चोपलक्षणमिति यथा धनयोर्घाते धनं तथा धनयोर्भजने धनमिति भागे हृते जातं रू ३ ।

न्यासः — रू ६̇ रू २̇ । भागे हृते जातं रू ३ ।

न्यासः — रू ६̇ रू २ । गुणनवद् भागे हृते जातं रू ३̇ ।

न्यासः — रू ६ रू २̇ । भागे हृते जातं रू ३̇ ।

इति धनर्णभागहारः ।

धनर्णवर्गवर्गमूलयोः करणसूत्रम्—

ऋणधनयोश्च कृतिः स्वं धनमूलं धनमृणं भवेद्वापि ।
अकृतित्वादृणराशेर्मूलं नास्त्येव सिद्धमिति ।। १० ।।

उदाहरणम्—

सखे चतुर्णामधनात्मकानां[४]
धनात्मकानाञ्च[५] कृतिं वदाशु[६] ।
धनस्य रूपद्विगुणाष्टकस्य
क्षयस्य वा मित्र पृथक्पदं किम् ।।५।।

न्यासः — रू ४̇, रू ४ । जातौ वर्गौ १६, १६ ।

न्यासः — रू १६ । जातं मूलं रू ४, अथवा मूलं रू ४̇ ।

न्यासः — रू १६̇ । अस्य क्षयगतस्य राशेरकृतित्वान्मूलं नास्तीति सिद्धम् ।

इति धनर्णवर्गमूले[७] ।

इति धनर्णषड्विधम् ।

---

१ धनं धनेनर्णम् । २ °दाश्च° । ३ °नेन । ४ °मधुना° ।
५ अनात्मकाना धनात्मका° । ६ °दाश्रु । ७ मुले ।

(ii) शून्यषड्विधम्

शून्यसङ्कलितव्यवकलितयोः करणसूत्रम्—

स्वर्ण[1] शून्येन युतं विवर्जितं वा तथैव तद् भवति।
शून्यादपनीतं तत् स्वर्णं व्यत्यासमुपयाति[2] ॥ ११ ॥

उदाहरणम्—

रूपपञ्चकमृणं धनं सखे
खेन युक्तमथवा विवर्जितम्।
शून्यतः पृथगपास्य तानि वा
किं भवेद् गणक मे पृथग्वद ॥ ६ ॥

न्यासः[3] — रू ५̇, रू ५। एतानि खेन युतान्यूनितान्यविकृतानीव।

न्यासः — रू ५̇, रू ५। एतानि शून्यतश्च्युतानि जातानि व्यस्तानि[4] रू ५ रू ५̇,।

इति शून्यसंकलनव्यवकलने।

[शून्यगुणने सूत्रमार्यार्धम्[5]—

खं राशिना विगुणितं खं स्याद्राशिः खगुणश्च खं भवति।

उदाहरणम्

धनर्णभूतैस्त्रिभिरेव सङ्गुणं
खं किं फलं स्यात्कथयाशु तन्मे।
धनात्मकाश्चाप्यधनात्मकास्त्रयः
खसंगुणाश्चापिफलं प्रचक्ष्व ॥

न्यासः — गुण्यः रू ०, गुणकः रू ३, रू ३̇। गुणने जातमुभयोः फलम् रू०।

न्यासः — गुण्यः रू ३, रू ३̇। गुणकः रू ०। गुणने जातमुभयोः फलम् रू ०।

इति शून्यगुणनाविधिः।]

---

१ स्वर्णं। २ °समुत्व°। ३ सेः न्यो। ४ व्यक्तानि।

५ The portion enclosed within [ ] does not form part of the text. It is added to complete the text.

शून्यभागहरणादौ सार्धमार्यासूत्रम्—

खगुणादौ सूत्रम्—

खं राशिना विभक्तं खं स्याद्राशिः खभाजितः खहरः ॥ १२ ॥
शेषविधौ सति खगुणश्चिन्त्यः[१] शून्ये गुणे खहारश्चेत्[२] ।
पुनरेव तदाविकृतो राशिर्ज्ञेयोऽत्र मतिमद्भिः ॥ १३ ॥

उदाहरणम्—

धनात्मकैश्चाप्यधनात्मकैस्त्रिभि-
विभाजितं खं फलमाशु मे वद[३] ।
धनात्मकाश्चाप्यधनात्म(का)स्त्रयः
खभाजितास्त्वं गणक प्रवेत्सि चेत् ॥ ७ ॥

न्यासः—भाज्यः रू ०, भाजकः रू ३, रू ३̇ । भागे हृते जातमुभयोः फलं ० ।

न्यासः—भाज्यः रू ३, रू ३̇, भाजकः रू ० । भागे हृते जातः खहरः रू $\frac{3}{0}$ रू $\frac{\dot{3}}{0}$ ।[४]

अत्र खहरगुण उच्यते

शून्याभ्यासवशात्खतामुपगतो राशिः पुनः खोद्धृतो
व्यावृत्तिं पुनरेव तन्मयतया न प्राकृतिं गच्छति ।
आत्माभ्यासवशादनन्तममलं चिद्रूपमानन्ददं[५]
प्राप्य[६] ब्रह्मपदं न संसृतिपथं योगी गरीयानिव ॥ १४ ॥

प्राक्तनश्लोकश्च—

अस्मिन् विकारः खहरे न राशावपि प्रविष्टेष्वपि निःसृतेषु[७] ।
*बहुष्वपि स्याल्लयसृष्टिकालेऽनन्तेऽच्युते भूतगणेषु यद्वत् ॥[८] १५

इति खरूपभागहारः ।

खयोग-वियोग-गुणन-भजन-वर्ग-वर्गमूलेषु सूत्रम्—

खं खयुतं रहितं वा खं स्यात् खेनाहतं च विहृतं वा ।
खस्य कृतिः खं खपदं खमेव सर्वत्र विज्ञेयम् ॥ १५ ॥

---

१ °श्चित्यः। २ खहर°। ३ माश्रु वद। ४ न्यासः भाज्यः रू ३̇ भागे हृते जातः खहरः रू ३ वा रू २। ५ °दनन्यममलं विद्रूपमानंददं।
६ प्राथ। ७ निःसृते तु। *This line is missing from the manuscript.
८ भास्करीयबीजगणिते शून्यषड्विधौ अंतिमश्लोकः।

उदाहरणम्—

खें शून्येन युते च किं विरहिते किं खेन निघ्ने च किं
किं भक्ते किमु वर्गिते कथय भो मूलीकृते किं सखे !
राशिः कोऽपि खसङ्गुणो निजदलेनाढ्यः[१] खसंभाजितो
जाता द्वादश तं द्रुतं[२] वद दृढां प्रौढिं प्रयातोऽसि चेत् ॥८॥

न्यासः — रू ० । एतत् खेन युतं जातं ० । खेन रहितं जातं ० । खेन गुणितं ०, भक्तं ०, वर्गितं ०, मूलीकृतम् ० ।

न्यासः — ० । अज्ञातो राशिः कल्पितमिष्टं २ । अत्र 'शेषविधौ सति खगुणश्चिन्त्यः' तत्कथम् ? ० शून्येन द्विके गुणिते ०, अस्यार्द्धं ०, अनेन युतं ०, एतत् शून्येन हृतं शून्यमेव ० । दृश्याभावादियं क्रिया न निर्वहति । इष्टं २ । अत्र गुणनायागतं शून्यं पृथङ्न्यस्तम् । रू २, एतत्स्वार्धयुतं ३ । भागहरणायागतं[३] शून्यं हरस्थाने न्यस्तम् । शून्यं गुणकः शून्यं भागहारोऽतो गुणनभजने न कार्ये, तथाकृते जातोऽविकृतः ३ । यः कश्चिद् राशिः केनचिद् गुणितः पुनस्तेनैव भक्तश्चेदविकृत एव न भवति तर्हि गुणनभजने वृथा । अथ तथाकृते जातं ३ । अत्र त्रैराशिकं—यदि दृश्येनानेन ३ अयं राशिः २ तदा द्वादशभिः किमिति जातो राशिः ८ ।

इति शून्यस्य षड्विधम्[४] ।

(iii) अव्यक्तषड्विधम्

अथाव्यक्तसङ्कलनव्यवकलने करणसूत्रम्—

यावत्तावत्-कालक-नीलक-पीताश्च लोहितो हरितः ।
श्वेतक-चित्रक-कपिलक-पाटलकाः पाण्डु-धूम्र-शबलाश्च ॥ १७ ॥

श्यामलक-मेचक-धवलक-पिशङ्ग-शारङ्ग-बभ्रु-गौराद्याः ।
गणनोत्पत्त्यै विहिता संज्ञाश्चाव्यक्तमानानाम् ॥ १८ ॥

वर्गे च समजात्योर्योगः कार्यस्तथा वियोगश्च ।
असदृशजात्योर्योगे पृथक्स्थितिः स्याद् वियोगे च ॥ १९ ॥

क्षयधनयोर्युतिवियुती गुणनभजने वर्गवर्गमूले च ।
अव्यक्तानां बहूनां रूपवदुपलक्षणं भवति ॥ २० ॥

गणनेति योग-वियोग-गुणन-भजन-वर्ग-वर्गमूल-घन-घनमूल-त्रैराशिक-पंचराशिक-श्रेढि-क्षेत्र-खातादि यथोद्देशालापवत्त्वादेषां या गणना तस्या गणनाया[५] उत्पत्त्यै अवताराय वर्णाः

---

१ विजदलेनाद्यः । २ छतं । ३ °रणमागतं । ४ षड्विधे ।
५ °णनया ।

कल्पिताः । यावत्तावत्-कालक-नीलक-पीतक-लोहितक-हरितक-चित्रक-कपिलक-पाटलक-पाण्डुरक-धूम्रक-शबलक-श्यामलक-मेचक-धवलक-पिशङ्गक-सारङ्गक-बभ्रुक-गौरक इत्याद्या वर्णाः, अथवा वर्णाः कादयः, अथवा मधुरादयो[1] रसपर्यायाः, अथवा असदृशप्रथमाक्षरनाम-पदार्थाः कल्प्यन्ते । एषु समजात्योर्बहूनां वा योगवियोगौ कार्यौ । असदृशजात्योर्बहूनां वा वर्णानां पृथक् स्थितिः स्यात् । तेषां पर्यायानामप्युक्तानामृणधन—योगाद्युपलक्षणं[2] रूपवद् भवतीति ।

उदाहरणम्—

> अव्यक्तषट्कं च धनं सरूप-
> मव्यक्तयुग्मञ्च विपञ्चरूपम् ।
> किमेतयोरैक्यमृणं[3] धनञ्च
> तद्व्यस्तयोः सङ्कलन वदाशु[4] ॥९॥

न्यासः — या ६ रू १
या २ रू ५̇

समजात्योः स्वस्थाने योग इति जातं तथा न्यस्ते या ६ या २, रू १ रू ५̇ । ऋणधनयोः रूपवदुपलक्षणमिति[5] योगे जातं या ८ रू ४̇ ।

आद्यपक्षस्य ऋणत्वं प्रकल्प्य न्यासः —

या ६̇ रू १̇
या २ रू ५

योगे जातं या ४̇ रू ६̇ ।

द्वितीयपक्षस्य वैपरीत्यं कृत्वा न्यासः—

या ६ रू १
या २̇ रू ५
(योगे जातं) या ४ रू ६

उभयोर्व्यत्यासे न्यासः—या ६̇ रू १̇
या २̇ रू ५

योगे जातं या ८̇ रू ४ ।

---

१ मूधु° । २ ते पर्यायषामद्युक्तानां ऋणधनयोगाद्रूपल° ।
३ कि मेनयो° । ४ °दाश्रु । ५ °दुपलक्षणलक्षण° ।

उदाहरणम्—

अव्यक्तवर्गद्वितयं सरूप-
मव्यक्तयुग्मेन युतं च किं स्यात् ।
अव्यक्तषट्कं क्षयगं सरूपं
शोध्यं तु षड्रूपसुसंयुतेभ्यः[१] ॥
अव्यक्तकेभ्यो गणक ! प्रचक्ष्वा—
ष्टाभ्योऽवशेषं यदि वेत्सि[२] बीजम् । १० ।

प्रथमोदाहरणे न्यासः—

याव २ या ० रू १
याव ० या २ रू ०

योगे जातं याव २ या २ रू १ ।

द्वितीयोदाहरणे न्यासः —

या ८ रू ६
या ६̇ रू १

(वि)योगे जातं या १४ रू ५ ।

इत्यव्यक्तसंकलनव्यवकलने ।

अथाव्यक्तगुणने करणसूत्रम्—

स्याद्रूपवर्णघाते[३] वर्णो, द्वित्र्यादितुल्यजातिबधे ।
तत्कृतिघनादयः स्युः[४], तद्भावितमसमजातिवधे ॥ २१ ॥

गुणकारसमुत्थानि स्वजातिखण्डानि योजयेदेव[५] ।
अव्यक्तवर्गकरणीगुणनासु व्यक्तवज्ज्ञेयम्[६] ॥ २२ ॥

---

१ °पसयु° । २ वेसि ३ स्याद्रूप° । ४ स्यु । ५ °देवे ।
६ °वद्ज्ञे° ।

उदाहरणम्—

यावत्तावद्द्वितयसहितं रूपषट्कं विनिघ्नं
यावत्तावत्त्रितयरहितै[1] रूपकैः पञ्चभिश्च[2]।
गौणं किं स्याद् वद मम फलं हे सखे ! कल्पयित्वा
व्यक्ते[3] वर्णे पटुरसि यदि त्वं गुणाकारमार्गे ॥११॥

न्यासः—

गुण्यः या २ रू ६
गुणकः या ३ं रू ५

व्यक्तवद्गुणिते जातं याव ६ं या ८ं रू ३० ।

गुणकस्य धनर्णयोर्व्यत्यासे न्यासः—

या २ रू ६
या ३ रू ५ं

गुणिते जातं याव ६ या ८ रू ३०ं ।

गुण्यस्य व्यत्यासे न्यासः—

या २ं रू ६ं
या ३ं रू ५

गुणिते जातं याव ६ या ८ रू ३०ं ।[4]

गुण्यगुणकयोर्व्यत्यासे न्यासः—

या २ं रू ६ं
या ३ रू ५ं

गुणिते जातं याव ६ं या ८ं रू ३० ।

इत्यव्यक्तगुणना ।

---

१ °द्द्वित° । २ °श्वंच° । ३ व्यक्तं वर्णं । ४ याव ६ या ८ं रू ३०ं ।

अव्यक्तभागहारे सूत्रम्—

शुद्धयति यर्यैर्वर्णै रूपैर्भाजको[1] हतो भाज्यात् ।
क्रमशः स्वेषु स्वेषु स्थानेषु फलानि तानि स्युः ॥ २३ ॥

गुणनफलस्य (=भाज्यस्य) गुण्यभागहारस्य भागार्थं[2] न्यासः—

(i) याव ६̇ या ८̇ रू ३० (ii) याव ६ या ८ रू ३०̇
या २ रू ६ या २ रू ६

(iii) याव ६ या ८ रू ३०̇ (iv) याव ६̇ या ८̇ रू ३०
या २̇ रू ६̇ या २̇ रू ६̇

भागे हृते जातो गुणः या ३̇ रू ५, या ३ रू ५̇, या ३̇ रू ५, या ३ रू ५̇ ।

इत्यव्यक्तभागहारः।[3]

(अव्यक्तवर्गे उदाहरणम्—)

अव्यक्तानां रूपपञ्चोनितानां
षण्णां वर्गं वा युतानां प्रचक्ष्व ।
चेद् बीजज्ञोऽसि त्वमस्याः कृतेश्च
मूलं विद्वन् ! ब्रूहि तन्मे पृथक् किम्[4] ॥१२॥

न्यासः—

या ६ रू ५̇
या ६ रू ५

स्थाप्योन्त्यकृति[5]र्द्विसङ्गुणाऽन्त्यगुणेत्यादिना जातौ वर्गौ—

याव ३६ या ६०̇ रू २५
याव ३६ या ६० रू २५

(अव्यक्त वर्गमूले करण)सूत्रम्—

मूलान्यादायादौ वर्गेभ्यस्तद्द्वयोर्द्वयोर्घातम्[6] ।
द्विगुणं[7] जह्याच्छेषान् मूलमितीदं वदन्तीह ॥ २४ ॥

---

१ °र्यै यैर्वर्णैरूपै भा° । २ °गार्थं । ३ °गहरः । ४ पृथः किं ।
५ स्थाथात्य° । ६ द्वयोद्वयोधातं । ७ द्विगुण ।

पूर्ववर्गमूलार्थं[1] न्यासः—

याव ३६ या ६̇० रू २५
याव ३६ या ६० रू २५

एतयोर्मूले या ६̇ रू ५ । या ६ रू ५ ।

इत्यव्यक्तवर्गमूले ।

इत्यव्यक्तषड्विधम् ।

(iv) वर्णषड्विधम्

उदाहरणम्—

यावत्तावत्त्रितयमधनं कालकाः षट् क्षयं भोः
विद्वन् ! नीलाष्टकमपि धनं पीतकाः स्वं च पञ्च ।
रूपाढ्यैस्तैर्द्विगुणितमितैस्तेऽपि युक्ता वियुक्ताः
जानासि त्वं यदि झटिति मे ब्रूहि वर्णाः कति स्युः ॥१३॥

तैस्तैर्हता[2] कथय किं गुणने फलं स्याद्
भक्तं[3] च तद् गणकवर्य[4] गुणेन तेन ।
गुण्यस्य मे कथय वर्गमतश्च मूलं
चेद् वर्णषड्विधविधाववधिं गतोऽसि ॥१४॥

न्यासः—

या ३̇ का ६̇ नी ८ पी ५ रू १
या ६̇ का १२̇ नी १६ पी १० रू २

योगे जातं—या ६̇ का १८̇ नी २४ पी १५ रू ३ । वियोगे जातं—या ३̇ का ६̇ नी ८ पी ५ रू १ ।

इति वर्णसङ्कलनव्यवकलने ।

(गुणने) न्यासः—

गुण्यः या ३̇ का ६̇ नी ८ पी ५ रू १
गुणकः या ६̇ का १२̇ नी १६ पी १० रू २

---

[1] पूर्ववर्गभूलार्थं । [2] तैस्तै हृता । [3] भुक्तं । [4] गुणकवर्ग ।

गुणिते जातं—याव १८ याका ७२ यानी ९६̇ यापी ६०̇ या १२̇ काव ७२ कानी १९२̇ कापी १२०̇ का २४ नीव १२८ नीपी १६० नी ३२ पीव ५० पी २० रू २।[१] एत एव यथाक्रमेण न्यस्ता जाताः याव १८ काव ७२ नीव १२८ पीव ५० याका ७२ यानी ९६̇ यापी ६०̇ कानी १९२̇ कापी १२०̇ नीपी १६० या १२̇ का २४̇ नी ३२ पी २० रू २।

(गुण्येन) भक्ते जातो गुणकः या ६̇ का १२̇ नी १६ पी १० रू २।

इति वर्णगुणनभजने।

वर्गार्थं न्यासः— या ३̇ का ६̇ नी ८ पी ५ रू १।

उक्तवज्जातो वर्गः—याव ९ याका ३६ यानी ४८̇ यापी ३०̇ या ६̇ काव ३६ कानी ९६̇ कापी ६०̇ का १२̇ नीव ६४ नीपी ८० नी १६ पीव २५ पी १० रू १। यथाक्रमं न्यासः—याव ९ काव ३६ नीव ६४ पीव २५ याका ३६ यानी ४८̇ यापी ३०̇ कानी ९६̇ कापी ६०̇ नीपी ८० या ६̇ का १२̇ नी १६ पी १० रू १।

अस्माद् वर्गाज्जातं[२] मूलं—या ३̇ का ६̇ नी ८ पी ५ रू १।

इति वर्णवर्ग-वर्गमूले।

इति वर्णषड्विधम्।

(v) करणीषड्विधम्।

अथ करणीषड्विधम्—

> मूलं ग्राह्यं राशेर्यस्य तु[३] करणीति नाम तस्य स्यात्।
> सङ्गुणनं भजनं वा कुर्याद् वर्गस्य वर्गेण॥ २५॥
>
> लघ्व्या वापि महत्या पृथक् करण्यौ हृते च तत्पदयोः[४]।
> युतिवियुति[५]कृती च तया गुणिते योगान्तरे भवतः॥ २६॥

---

१ याव १८ याकाभा १२ यानी ९६ पापी ६०̇ या १२̇ काव ७२ कानी १९२ कापी १२०̇ का २४̇ नीव १२८ नीपी १६० नी ३२ पीव ५० या २० रू २।
२ वर्गाज्जातं। ३ मूले ग्राह्ये राशेर्यस्य नु। ४ चेत्पदयोः। ५ युतिविद्युती।

गुणिते वापि करण्यावनल्पया वाऽल्पया च तत्पदयोः ।
युतिवियुतिकृती भक्ते[१] ह्यभीष्टया योगविवरे स्तः[२] ॥ २७ ॥

अथवा लघ्व्या महतीं भक्त्वैतन्मूलमेकयुक्तोनम्[३] ।
स्वघ्नं लघ्व्या गुणितं युतिवियुती स्तो महत्यैवम्[४] ॥ २८ ॥

रूपवदपि च करण्योर्घातपदेन द्विसङ्गुणेन[५] युतिः ।
युक्तोना[६] युतिवियुती पृथक्स्थितिः[७] स्यान्न घातपदम्[८] ॥ २९ ॥

करणीनां[९] तु बहूनां योगे केनापि राशिना छित्वा ।
तन्मूलयुतिः स्वघ्ना छेदगुणा[१०] स्याद्युतिस्तासाम् ॥ ३० ॥

उदाहरणम्—

षट्सिद्धसङ्ख्ययोर्योगविशेषौ[११] वद मे द्रुतम् ।
करण्योर्द्वित्रिमित्योश्च योगशेषे तयोर्वद ॥ १५ ॥

न्यासः— क ६ क २४ । अत्र लघ्व्या ६ भक्ते १ । ४ अथवा महत्या भक्ते $\frac{१}{४}$ । १ । मूले १ । २ वा $\frac{१}{२}$ । १ । युतिवियुती ३ । १ वा $\frac{३}{२}$ । $\frac{१}{२}$ । कृती ९ । १ वा $\frac{९}{४}$ । $\frac{१}{४}$ । लघ्व्या गुणिते ५४ । ६ महत्या वा ५४ । ६ । जाते योगान्तरे[१२] क ५४ क ६ ।

द्वितीयप्रकारेण—

क ६ क २४ । एते[१३] महत्या २४ गुणिते १४४ । ५७६ लघ्व्या वा ३६ । १४४ । अनयोर्मूले[१४] १२ । २४ वा ६ । १२ । युतिवियुती ३६ । १२ वा १८ । ६ । कृती १२९६ । १४४ वा ३२४ । ३६ । महत्या भक्ते लघ्व्या[१५] वा भक्ते जाते योगान्तरे क ५४ क ६ ।

अथवा तृतीयप्रकारः—

क ६ क २४ । लघ्व्या ६ महती महत्या वा लघ्वी भक्ता ४ वा $\frac{१}{४}$ । मूलं २ वा $\frac{१}{२}$ । एकयुतमूनं च ३ । १ वा । $\frac{३}{२}$ । $\frac{१}{२}$ । स्वघ्नं ९ । १ वा $\frac{९}{४}$ । $\frac{१}{४}$ । लघ्व्या ६ महत्या २४ वा गुणिते[१६] जाते योगान्तरे क ५४ क ६ ।

---

[१] भक्तै । [२] योगविवरस्त । [३] भक्तेकं तन्मूलयुक्तो° । [४] महत्येव ।
[५] °न हिस° । [६] युक्तो वा । [७] पृथवित्स्थितिः । [८] घातप° ।
[९] °णानां । [१०] च्छेद° । [११] °संख्योर्यो° । [१२] °तेर्यो° ।
[१३] क ६ क २४९ ते । [१४] मुले । [१५] लघ्या । [१६] भक्ते ।

अथ चतुर्थप्रकारः—

क ६ क २४ । एते रूपाणि प्रकल्प्य रू ६ रू २४ । घातपदेन १२ द्विगुणेन[1] २४ करण्योर्युतिः ३० युतोना जाते योगान्तरे करण्यौ क ५४ क ६ ।

द्वितीयोदाहरणे करण्यौ क २ क ३ । अनयोर्घाते मूलाभावात् पृथक् स्थितिरिति योगे जातं क २ क ३ । अन्तरे च क २̇ क ३ ।

इति करणीसङ्कलनव्यवकलने ।

करणीगुणनादौ सूत्रम्—

करणीनां (च) बहूनां यासां संयोगसम्भवोऽप्यस्ति ।
तासां योगं कृत्वा कार्यं गुणनादि वा कर्म ॥ ३१ ॥

क्षयरूपकृतिः क्षयगा भवेद्यदा सा[2] प्रयाति करणीत्वम् ।
क्षयगतकरणीमूलं रूपत्वं क्षयगतं भवति ॥ ३२ ॥

उदाहरणम्—

षड्रूपाढ्या गणक ! करणीपञ्चसङ्ख्या च गुण्यो
द्वेऽष्टौ पञ्च-प्रमितकरणीखण्डसङ्ख्या गुणश्च ।
षड्रूपोने शरनखमिते वा गुणे किं फलं स्यात्
तद्गुण्याप्तां वद गुणमिति प्रौढता चेत्तवास्ति ॥ १६ ॥

प्रथमन्यासः[3]—

गुण्यः क ३६ क ५ ।

गुणकः क ८ क ५ क २ ।[4]

गुणिते जातं क २८८ क १८० क ७२ क ४० क २५ क १० । एतास्वनयोः क २८८ क ७२ योगे जातं क ६४८ । पुनरनयोः क ४० क १० योगे जातं क ९० । पुनरस्याः क २५ मूलं रू ५ । यथाक्रमं न्यासः—रू ५ क ६४८ क १८० क ९० ।

---

[1] घातपदे १२ तद्वि° । [2] भवेघतस्क । [3] प्रथमं न्यासः । [4] गुणकः क ८ क ५ क ५ ।

अथवा लघुकर्मणा—गुण्यः क ३६ क ५ ।

गुणकः क ८ क ५ क २ ।

द्विकाष्टमित्योर्योगे कृते जातो गुणकः क १८ क ५ ।

गुणिते जातं तदेव रू ५ क ६४८ क १८० क ९० ।

द्वितीयोदाहरणे—

गुण्यः क ३६ क ५ ।

गुणकः क ३६ क २० क ५ ।

गुणिते जातं क १२९६[१] क ७२० क १८० क १८० क १०० क २५ । एतास्वासां[२] क १२९६ क १०० क २५ मूलानि रू ३६ रू १० रू[३] ५ । योगः रू २१ । पुनरनयोः क १८० क १८० योगः ० । इमामस्यां क ७२० संयोज्य जातं क ७२० । यथाक्रमं न्यासः— रू २१ क ७२० । वा लघुकर्मणि वा

गुण्यः क ३६ क ५ ।

गुणकः क ३६ क २० क ५ ।

नखशरमितयोर्योगे कृते जातो गुणकः क ४५ क ३६ ।

गुणिते जातं तदेव रू २१ क ७२० ।

अपि च—

रूपद्वयाढ्यकरणीद्वितयेन निघ्ना[४]
दन्तस्मृतीभयुगलप्रमिताः[५] करण्यः ।
किं स्यात्फलं कथय तत् त्वरितं[६] करण्या[७]
निघ्ना भुजङ्गयमलोन्मितयाऽथवा ताः ॥ १७ ॥

प्रथम[८]न्यासः—

गुण्यः क ३२ क १८ क ८ क २ ।

गुणकः क ४ क २ ।

---

[१] क भ ९६ । [२] क २५९ ता° । [३] क । [४] विघ्ना ।
[५] दंतस्मृतीनयुगुल° । [६] यत्त्वरितं । [७] करिष्या । [८] प्रथमं ।

गुणिते जातं क १२८ क ७२ क ६४ क ३६ क ३२ क १६ क ८ क ४। एताष्वासां क ६४ क ३६ क १६ क ४ मूलानि रू ८ रू ६ रू ४ रू २ योगे रू २०। पुनरेताः (क १२८ क ७२ क ३२ क ८) द्विकेन छिन्नाः क ६४ क ३६ क १६ क ४, आसां मूलयुतिः २० स्वघ्ना ४०० पूर्वच्छेदेन २ गुणिता जातः[1] अवर्गकरणीनां योगः क ८००। यथाक्रमं न्यासः रू २० क ८००।

अथवा गुण्यकरणीनां योगः क २००। गुणकः क ४ क २। गुणितं जातं तदेव रू २० क ८००।

द्वितीयोदाहरणे

गुण्यः क ३२ क १८ क ८ क २।

(गुणकः क ८ क २।)

गुणिते योगे च कृते जातं रू ६०।

इति करणीगुणनम्।

करणीभागहारे सूत्रम्—

छेदकरण्यो निखिलाः कत्यपि वा वर्गसिद्धये हन्यात्।
तासां मूलसमासो रूपसमानो यथा भवति॥ ३३॥

लब्धकरण्यो गुणकस्तद्गुणहारं त्यजेद् भाज्यात्।
शुद्धिर्न भवेद्यदि वा तद्गुणकच्छेदकरणीनाम्॥ ३४॥

योगसपि भाज्यराशेर्जह्यात्सदृशखण्डे च।
रूपाभावे हारो येन निघ्नः[2] शुध्यति तत्फलं स्यात्॥ ३५॥

पूर्वगुणफलस्य स्वगुणच्छेदस्य[3] भागार्थं न्यासः—

(i) रू ५ क ६४८ क १८० क ९० । छेदः क ३६ क ५।

(ii) रू २१ क ७२०। छेदः क ३६ क ५।

(iii) रू २० क ८००। छेदः क ४ क २।

(iv) (रू ६०। छेदः क १८)

---

[1] जाते। [2] येनघ्नः। [3] °णछेद°।

प्रथमोदाहरणे "छेदकरण्यो निखिलाः कत्यपि वा वर्गसिद्धये हन्यादि"ति छेदकरणी क ३६ क ५, एतयोरियं (क) ५ वर्गसिद्धये करणीपञ्चगुणिता (क) २५, अस्या मूलं ५ रूपसमं, रू ५ एतत्समं करण्योर्गुणः। क ५ एतद्गुणं हरं रू ५ क १८० भाज्याद् विशोध्य शेषं क ६४८ क ९० । "रूपाभावे हारो येन घ्नः शुध्यति तत्फलं स्यादि"ति अष्टादश करण्या गुणं हरं भाज्याद्विशोध्य (निःशेषं जातं) लब्धं क १८ इति लब्धो गुणः क ५ क १८।

द्वितीयोदाहरणे[१] षट्त्रिंशत्करणीमृणषट्त्रिंशत्करण्या क ३६ पञ्चकरणीं पञ्च-चत्वारिंशत्करण्या (क) ४५ सङ्गुण्य जातं क १२९६ क २२५ मूलैक्यं रूपसमं, करण्यौ क ३६ क ४५ एतद्गुणं हरं भाज्याद् विशोध्य लब्धं करणी क ३६ क ४५।

तृतीयोदाहरणे रू २० क ८०० छेदः क ४ क २। अत्र द्विकरणीं द्विशतकरण्या क २०० सङ्गुण्य जातं क ४०० मूलं रू २०। द्विशत्या करण्या गुणं हरं भाज्याच्छोध्य लब्धं करणी क २००।

चतुर्थोदाहरणे रू ६० छेदः क १८। अत्र द्विशतकरण्या[२] गुणितं हरं भाज्याद्विशोध्य लब्धं करणी[३] क २००।

यथाक्रमं लब्धकरण्यः क १८ क ५। क ३६ क ४५। क २००। क २००।

करणीविश्लेषणे सूत्रम्—

> योगजकरणीं कृत्या कयाऽपि शुद्धिर्यथा भवेद्[४] विभजेत्।
> तत्खण्डानि स्वगुणानि[५] लब्ध्या हृतानि च करण्यः ॥ ३६ ॥

पूर्वं खण्डत्रयमासीदिति प्रथमलब्धकरणी क १८ क ५। अत्र योगजकरणी १८ त्रिवर्गेण ९ हृता लब्धं क २। त्रयाणां (खण्डे) रू २ रू १ स्वघ्ने क ४ क १ लब्ध क २ गुणिते जाते करणीखण्डे क ८ क २। एवं लब्धं क ८ क ५ क २।

द्वितीयोदाहरणे लब्धं क ३६ क २० क ५।

तृतीयस्य खण्डचतुष्टयमासीदिति इयं क २००। दशवर्गाच्छताल्लब्धं क २। दशानां खण्डानि रू ४ रू ३ रू २ रू १ एतानि स्वगुणानि क १६ क ९ क ४ क १ लब्ध क २ हृतानि क ३२ क १८ क ८ क २ जाता लब्धकरण्यः।

चतुर्थोदाहरणेप्येता एव क ३२ क १८ क ८ क २।

---

१ क २५ क १८ द्वितीयो°। २ द्विशति°। ३ करणी करणी। ४ भजेत्।
५ स्वगुणितानि।

अपि च—

बाणाग्नयः खदहनाः शशिलोचनानि[१]
वस्विन्दवोऽब्धिशशिनो यमलैन्दवश्च ।
खण्डानि तानि करणीशरताडितानि
द्वित्रीषुखण्डविहृतानि सखे फलं किम् ॥ १८ ॥

न्यासः—

भाज्यः क १७५ क १५० क १०५ क ९० क ७० क ६० ।

भाजकः क ५ क ३ क २ ।

"रूपाभावे हारो येन निघ्नः (शुध्यति तत्) फलं स्यात्" इति प्राग्वद् भागे[२] हृते जातं क ३५ क ३० ।

अथवाऽन्यथोच्यते—

छेदेऽभीष्टकरण्या [३]ऋणधनताव्यत्ययोऽसकृत्कार्यः ।
भाज्यहरौ[४] सङ्गुणयेद्यावच्छेदे करण्येका ॥ ३७ ॥
विभजेत्तया करण्या भाज्योद्भूताः करण्यश्च ।
लब्धा योगजकरणी चेत् स्याद्विश्लेषणं प्राग्वत् ॥ ३८ ॥

प्रथमोदाहरणे भागार्थं न्यासः—

(भाज्यः) क २५ क ६४८ क १८० क ९० ।

छेदः क ३६ क ५ ।

"छेदे[५]ऽभीष्टकरण्या ऋणधनताव्यत्ययोऽसकृत्कार्यं" इति छेदकरण्योः पञ्चमितायाः ऋणत्वं प्रकल्प्य क ३६ क ५ अनया हृते भाज्ये योगे च कृते जातं (क) १७२९८ क ४८०५ छेदके च क ९६१ । अनया हृते भाज्ये लब्धो गुणकः क १८ क ५ । प्राग्वद् विश्लेषणे जातं क ८ क ५ क २ ।

---

१ °य खदहना राशि° । २ भावे । ३ क्षयधनता° । ४ भाज्यहारौ ।
५ छिदे ।

द्वितीयोदाहरणे न्यासः—

रू २१ क ७२० । छेदः क ३६ क ५ ।

अत्र छेदे पञ्चमितकरण्या ऋणत्वं प्रकल्प्य भाज्ये गुणिते योगे च कृते जातं रू १८६ क ४३२४५ छेदे च क ९६१ । अनेन[1] भाज्ये हृते विश्लेषसूत्रेण पृथक्कृते च जातं क ३६ क २० क ५ ।

तृतीयोदाहरणे न्यासः—

क ४०० क ८०० । छेदः क ४ क २ ।

अत्र चतुःकरण्या ऋणत्वं प्रकल्प्य (भाज्ये गुणिते योगे च कृते जातं क ८०० । छेदे च क ४ । अनेन भाज्ये हृते) विश्लेषणे (च) जातं क ३२ क १८ क ८ क २ ।

चतुर्थे न्यासः—

क ३६०० । छेदः[2] क १८ ।

"यावच्छेदे करण्यैके" ति स्वयमेवैका[3] तया[4] भाज्ये हृते लब्धं क २०० विश्लेषिते जातं क ३२ क १८ क ८ क २ ।

अनन्तरोक्तोदाहरणस्य न्यासः—

क १७५ क १५० क १०५ क ९० क ७० क ६० ।

छेदकः क ५ क ३ क २ ।

अत्र छेदकरणीषु द्विकरण्या ऋणत्वं प्रकल्प्य जातं क ५ क ३ क २ । अनया भाज्ये गुणिते योगे च कृते जातं क २१०० क १८०० क १२६० क १०८० । छेदके च क ३६ क ६० । अत्र षट्त्रिंशत्करण्या ऋणत्वं प्रकल्प्य जातं क ३६ क ६० । अनया भाज्ये (क २१०० क १८०० क १२६० क १०८०) गुणिते योगे च कृते जातं क २०१६० क १७२८० छेदे च जातं क ५७६ । अनया भाज्येऽस्मिन् क २०१६० क १७२८० हृते लब्धं क ३५ क ३० ।

करणीखण्डेषु ययोर्ययोर्योगसम्भवोऽप्यस्ति तयो(र्तयो)र्योगं कृत्वा गुणन-भजन-वर्ग-वर्गमूलानि कार्याणि ।

इति करणीभागहारः ।

---

[1] अन्येन । [2] छे । [3] °वैक । [4] तया हृते ।

अथ करणीवर्गे सूत्रम्—

धनगतकरणीनां वा क्षयगानां तत्समानरूपाणि ।
स्युर्धनगतानि वर्गे शेषाः स्वमृणोपलक्ष्यास्ताः ॥ ३९ ॥

अन्तरकरणीवर्गे सम्प्राप्तेऽपि च तयोर्धनक्षययोः ।
व्यस्तं स्वर्णं सुधिया कार्यं वर्गस्तयोस्तुल्यः ॥ ४० ॥

उदाहरणम्—

वर्गं करण्योर्द्विकराममित्यो-
स्त्रिषड्द्विकानां[1] च पृथग्वदाशु[2] ॥
सप्तद्विपञ्चत्रिकसम्मिताना-
मङ्गेषुरामाक्षिमहीमितानाम् ।
दन्तस्मृतीभद्विकसम्मितानां[3]
चेद् वेत्सि विद्वन् करणीविधानम् ॥ १९ ॥

न्यासः—अलघुपूर्वकं न्यस्ताः क ३ क २ । क ६ क ३ क २ । क ७ क ५ क ३ क २ । क ६ क ५ क ३ क २ क १ । क ३२ क १८ क ८ क २ । जाता यथाक्रमं वर्गाः रू ५ क २४ । रू ११ क ७२ क ४८ क २४ । रू १७ क १४० क ८४ क ५६ क ६० क ४० क २४ । रू १७ क १२० क ७२ क ४८ क २४ क ६० क ४० क २० क २४ क १२ क ८ । पञ्चमोदाहरणे क ३२ क १८ क ८ क २ योगे जातं क २०० अस्य वर्गः रू २०० ।

उदाहरणम्—

पञ्चत्रिमितकरण्योरन्तरवर्गं वदाशु[4] मे विद्वन् ।
पङ्चत्रिद्विमितानां स्वस्वर्णानामृणर्णधनगानाम्[5] ॥ २० ॥

न्यासः— क ५ क ३ । एतयोरन्तरं क ५ क ३̇ वा क ५̇ क ३ । अनयोर्वर्गस्तुल्य एव रू ८ क ६०̇[6] ।

द्वितीयस्य न्यासः— क ५ क ३ क २̇ वा क ५̇ क ३̇ क २ । अनयोर्वर्गस्तुल्य एव रू १० क ६० क ४०̇ क २४̇ ।

इति करणीवर्गः[7] ।

---

१ °षट्विका° । २ °वदाश्रु । ३ दत° । ४ °वर्गं वदाश्रु ।
५ °मृणार्ण° । ६ रू ८ रू ६० । ७ °वर्गाः ।

करणीवर्गमूले[१] सूत्रम्—

करणीवर्गे नियमः सङ्कलितमितानि (खण्डकानि) स्युः।
एककरण्या वर्गे रूपाण्येव द्वयोः सरूपा च ॥ ४१ ॥

तिसृणां तिस्रश्च तथा षडपि चतुर्णां दशापि[२] पञ्चानाम्।
षण्णामपि पञ्चदशेत्येवं ज्ञेयानि खण्डानि ॥ ४२ ॥

सङ्कलितात्मकमूले[३] तन्मितखण्डैक्यतुल्यरूपाणि।
रूपकृतेः प्रोज्झ्य[४] पदं तेनोनयुतानि रूपाणि ॥ ४३ ॥

दलिते करणीखण्डे सन्ति करण्यः कृतौ[५] शेषाः।
महती रूपाणि तयोः प्राग्वत्साध्येऽपरे खण्डे ॥ ४४ ॥

सङ्कलितात्मकमूलाभावे खण्डेषु तेषु खण्डानि।
विश्लेष्य यथा मूलप्राप्तिः स्यादन्यथैवासत् ॥ ४५ ॥

अथ प्रकारान्तरमाह—

अथवा सर्वकरण्यश्चतुर्विभक्ता न्यसेदनल्पायाः।
आद्यासन्नकरण्योर्हतिराद्याप्ता च तत्पदं करणी ॥ ४६ ॥

ते एव तया भक्ते करणीखण्डे परे भवतः।
क्रमशस्तैरपि खण्डैः शेषाः भक्ताः परा करणी ॥ ४७ ॥

तैरपि मुहुः सलब्धैः शेषाः करणीर्भजेत् प्राग्वत्।
पदकरणीवर्गयुतिं विशोधयेद् रूपवर्गेभ्यः[६] ॥ ४८ ॥

एवं कृते तु न यदा तदा भवेद्योगजा करणी।
विश्लेषसमुत्पाद्याः करणीवर्गे करण्योऽन्याः[७] ॥ ४९ ॥

पूर्वसिद्धवर्गाणां[८] प्रथमो वर्गः रू ५ क २४। अत्रैकमेव करणीखण्डम्। अत्र परिभाषितम्—

करणीखण्डमितिर्या[९] द्विगुणा रूपांघ्रियुक्तया[१०] मूलम्।
[११]रूपदलेन विहीनं सङ्कलितपदं भवत्येव[१२] ॥ ५० ॥

---

१ °वर्ग°। २ षडपि च चतुर्णां दशपि च। ३ °मूल। ४ प्रोह्य। ५ कृता। ६ भाज्यरूपेभ्यः। ७ करण्योन्या। ८ पूर्वसिद्धिव°। ९ °मितिर्वा। १० °क्तता। ११ रूपक°। १२ °वत्यैव।

करणीखण्डं (१) द्विगुणं २ रूपाङ्घ्रि $\frac{१}{४}$ युक्तं $\frac{९}{४}$ मूलं $\frac{३}{२}$ रूपार्धेन $\frac{१}{२}$ विहीनं १ एतदेव सङ्कलितपदम्। एतन्मिता करणी क २४ रूपकृतेः[१] २५ अपास्य शेषमूलं १ अनेनोन-युतानि रूपाणि ४। ६ दलिते करणीखण्डे[२] क २ क ३। एत एव मूलकरण्यौ क ३ क २।

द्वितीयवर्गस्य (न्यासः)—रू ११ क ७२ क ४८ क २४। अत्र करणीखण्डमितिः ३ द्विगुणा[३] ६ रूपाङ्घ्रि $\frac{१}{४}$ युता $\frac{२५}{४}$ मूलं $\frac{५}{२}$ रूपदलेन $\frac{१}{२}$ विहीनं सङ्कलितपदम् २। एतन्मिते द्वे करणीखण्डे अष्टचत्वारिंशत्[४] चतुर्विंशतिकरणी ४८। २४ तुल्यानि रूपाणि ७२ रूपकृतेः १२१ अपास्य शेषं ४९ मूलं ७ अनेन रूपाणि ११ ऊनयुतानि ४। १८ दलिते जाते करणीखण्डे क २ क ९। अत्र महती रूपाणि प्रकल्प्य न्यासः— रू ९ क ७२। द्विसप्ततितुल्यानि रूपाणि रूपकृतेः ८१ प्रोज्झ्य पदं ३ ऊनयुतरूपाणाम् ६। १२ अर्धे[५] ३। ६ यथाक्रमं न्यासः—क ६ क ३ क २।

अथवा— द्विसप्तति-चतुर्विंशतिमितकरणीतुल्य क ७२ क २४ रूपाणि ९६ रूपकृतेः १२१ प्रोज्झ्य २५ पदं ५ ऊनयुतरूपाणां ६। १६ अर्द्धे[६] जाते मूलकरण्यौ क ३ क ८। अत्र महती रूपाणि प्रकल्प्य रू ८ क ४८ रूपकृतेः ६४ अष्टचत्वारिंशत् करण्या[७]स्तुल्य रूपाण्यपास्य १६ मूलं ४ ऊनयुत ४। १२ रूपाणामर्धे जाते मूलकरण्यौ क २ क ६। यथाक्रमं न्यासः—क ६ क ३ क २।

अथवा—द्विसप्तत्यष्टचत्वारिंशत्करण्यास्तुल्यानि रूपाणि १२० (रूपकृतेः १२१) अपास्य १ मूलं १ ऊनयुतरूपाणा १०। १२ मर्धे जाते मूलकरण्यौ क ५ क ६। अत्र महतीत्युपलक्षणं[८] क्वचिदल्पाऽपि रूपाणि प्रकल्प्य न्यासः— रू ५ क २४। प्राग्वज्जाते मूलकरण्यौ क २ क ३। यथाक्रमं न्यासः—क ६ क ३ क २।

तृतीयवर्गस्य न्यासः—रू १७ क १४० क ८४ क ६० क ५६ क ४० क २४। अत्र वर्गे षट्पञ्चाशत्-चत्वारिंशत्-चतुर्विंशतिकरणीतुल्यानि क ५६ क ४० क २४ रूपाणि रूपकृते २८९ रपास्य[९] शेषं १६९ मूलं १३ ऊनाधिकरूपाणा ४। ३० मर्धे २। १५ जाते मूलकरण्यौ क २ क १५। अत्र महती रूपाणि (प्रकल्प्य) रू १५ क १४० क ८४ क ६०। अत्र रूपकृतेः २२५ चतुरशीतिषष्टि[१०]करण्यास्तुल्यानि रूपाण्यपास्य शेषमूलं ९, ऊनयुतरूपाणामर्धे जाते मूलकरण्यौ क ३ क १२। महती रूपाणि (प्रकल्प्य) रू १२ क १४०। शेषकरण्यास्तुल्यानि (रूपाणि) रूपकृतेरपास्य शेषं ४ मूलं २ ऊनयुतरूपाणामर्धे जाते मूलकरण्यो क ५ क ७। मूलकरणीनां यथाक्रमं न्यासः— क ७ क ५ क ३ क २।

---

१ °कृते। २ खण्डे ४२ क ३। ३ द्विगुणः। ४ °शति। ५ अद्धे। ६ अद्धे। ७ अष्टाविंशतिक°। ८ °क्षणः। ९ °ते १८९ र°। १० °षष्ठि।

चतुर्थवर्गस्य न्यासः— रू १७ क १२८ क १२० क १०८ क ९६ क ६० क ४० क २० । अत्र करणीखण्डानि सप्त वर्तन्ते ७ द्विगुणानि १४ रूपचतुर्थांशयुतं[1] ५७/४ (अवर्गत्वात्) अस्य सङ्कलितपदाभावः । अतः स्वबुद्धचा इयं क १२८ चतुर्वर्गेण[2] भक्ता लब्धं ८ चतुर्णां समे खण्डे ३ । १ स्वघ्ने ९ । १ पूर्वलब्ध्या ८ गुणिते करण्यौ क ७२ क ८ । खण्डाष्टके सङ्कलितपदाभावः । अतः करणीयं क ९६ द्विवर्गेण ४ भक्ता लब्धं २४ द्विकस्य समे खण्डे १ । १ पूर्वलब्ध्या २४ गुणिते करणीखण्डे क २४ क २४ । खण्डनवकेऽपि सङ्कलितपदाभावः । अतः करणीयं क १०८ षड्वर्गेण भक्ता लब्धं ३ षण्णां समे खण्डे ४ । २ अनयोर्वर्गौ १६ । ४ पूर्वलब्ध्या गुणितौ जाते करणीखण्डे क ४८ क १२ । यथाक्रमं न्यस्ते जातं रू १७ क १२० क ७२ क ६० क ४८ क ४० क २४ क २४ क २० क १२ क ८ । अत्र करणीखण्डदशकं वर्तते । दशानां संकलितपदम् ४ । इयं खण्डसङ्ख्या । खण्डचतुष्टयस्यास्य क २४ क २० क १२ क ८ करण्यास्तुल्यानि रूपाणि रूपकृतेः[3] २८९ अपास्य मूलं १५ ऊनयुतरूपाणामर्धे करण्यौ क १ क १६ । महती रूपाणि रू १६ । क १२० क ७२ क ६० क ४८ क ४० क २४ षण्णां करणीनां सङ्कलितपद ३ मितखण्डत्रयस्यास्य क ४८ क ४० क २४ तुल्यानि रूपाणि रूपकृतेरपास्य शेष १४४ मूलं १२ ऊनयुतरूपार्धे[4] करणीखण्डे क २ क १४ । पूर्ववन्महती रूपाणि प्रकल्प्य रू १४ क १२० क ७२ क ६० करणीत्रये करणीद्वयस्यास्य क ७२ क ६० करण्यास्तुल्यानि रूपाणि रूपकृतेरपास्य मूलं ८, ऊनयुतरूपाणामर्धे करणीखण्डे क ३ क ११ । पुनर्महती रूपाणि रू ११ क १२० करणीतुल्यानि रूपाणि रूपकृतेरपास्य मूलं १ ऊनयुतरूपाणामर्धे जाते करणीखण्डे क ५ क ६ । मूलकरणीनां यथाक्रमं न्यासः— क ६ क ५ क ३ क २ क १ ।

पञ्चमवर्गस्य न्यासः—रू ६० क २३०४ क० १०२४ क ५७६ क २५६ क १४४ क ६४ । अत्र करणीषट्के करणीत्रयस्यास्य क २५६ क १४४ क ६४ करण्यास्तुल्यानि रूपाणि रूपकृते ३६०० रपास्य शेषमूलं ५६ ऊनयुतरूपाणामर्धे करण्यौ क २ क ५८ । महती रूपाणि प्रकल्प्य रू ५८ क २३०४ क १०२४ क ५७६ करणीत्रये करणीद्वयस्यास्य क १०२४ क ५७६ करण्यास्तुल्यानि रूपाणि रूपकृते ३३६४ रपास्य मूलं ४२ ऊनयुतरूपाणामर्द्धे मूलकरण्यौ क ८ क ५० । पुनर्महती रूपाणि प्रकल्प्य रू ५० क २३०४ करण्यास्तुल्यानि रूपाणि रूपकृतेरपास्य मूलं १४ ऊनयुतरूपाणामर्द्धे मूलकरण्यौ क १८ क ३२ । करणीनां यथाक्रमं न्यासः क ३२ क १८ क ८ क २ ।

अथवा—वर्गराशे रूपं हित्वा सर्वकरणीभ्यो[5] मूलानि रू ६० रू ४८ रू ३२ रू २४ रू १६ रू १२ रू ८ एषामैक्यं वर्गराशिः रू २०० । "मूलं ग्राह्यं राशेर्यस्य तु करणीति नाम तस्य स्यादि" ति करणीत्वात् (मूलं क २०० विश्लेषणे क ३२ क १८ क ८ क २) ।

---

१ °र्थांस° । २ चतुर्थ° । ३ कृते २८९ । ४ °युतंरूपार्द्धे ।
५ सर्वकरणीभ्यां ।

अथ द्वितीयप्रकारेण मूलानयनम् । प्रथमवर्गस्य न्यासः—रू ५ क २४ । अत्रैककरणीखण्डत्वाच्चतुर्भक्ता रू ५ क ६ आद्यासन्नद्वयहृतिरित्याद्यासन्नकरणीखण्डे न स्तः, करण्योर्वाते षट् ६ रूपाणि प्रकल्प्य रू ६, योगे पञ्च[1], "योगकृतेश्चतुराहृतघातोनायाः पदं विवरमि"त्यन्तरं रू १, "योगे द्विष्ठेऽन्तरयुतहीने[2] तार्धितौ च राशी स्त" इति सङ्क्रमणेन जाते खण्डे ३ । २ । एत एव मूलकरण्यौ क ३ क २ इति सङ्क्रमणेन सिध्यति ।

द्वितीयवर्गस्य न्यासः—रू ११ क ७२ क ४८ क २४ । चतुर्भक्ताः करण्यः[3] रू ११ क १८ क १२ क ६ । अत्राद्यासन्ने क १२ क ६, हृतिः ७२, आद्यया भक्ते ४, मूलं करणी क[4] २ । अनया त एव करण्यौ क १२ क ६ भक्ते जाते त एव मूलकरण्यौ क ६ क ३ । मूलकरणीनां यथाक्रमं न्यासः—क ६ क ३ क २ । (आसां वर्गाः क ३६ क ९ क ४ सर्वासां योगः क १२१ रूपकृतौ १२१ विशोधयेत् ।)

तृतीयवर्गस्य न्यासः—रू १७ क १४० क ८४ क ६० क ५६ क ४० क २४ । चतुर्भक्ताः रू १७ क ३५ क २१ क १५ क १४ क १० क ६ । आद्यासन्ने क २१ क १५, हृतिः ३१५, आद्यया भक्ते ९ मूलं[5] ३ इयं करणी क ३ । अनया त एव करण्यौ क २१ क १५ भक्ते जाते करण्यौ क ७ क ५ । पूर्वया सह करणीत्रयं क ७ क ५ क ३ । एभिः खण्डैः (शेष)करण्यो भाज्या[6] इति (शेषकरणीनामधो) न्यस्ते जातं क १४ क १० क ६

क ७ क ५ क ३

(भक्ते लब्धं करणी क २) । यथाक्रमं मूलकरण्यः[7] क ७ क ५ क ३ क २ । आसां वर्गाः क ४९ क २५ क ९ क ४ । सर्वासां[8] योगः क २८९ रूपकृतौ २८९ विशोधयेत् ।

चतुर्थवर्गस्य पूर्ववद् विश्लेष्य चतुर्भक्तकरणीनां न्यासः रू १७ क ३० क १८ क १५ क १२ क १० क ६ क ६ क ५ क ३ क २ । अत्राद्यासन्ने क १८ क १५, हृतिः २७०, आद्यया क ३० (भक्ता) ९, मूलं करणी क ३ । अनया त एव भक्ते जाते क ६ क ५, पूर्वया सह जाताः क ६ क ५ क ३ । शेषकरणीनामधो[9] विन्यस्य जातं क १२ क १० क ६

क ६ क ५ क ३

भक्ते जाता करणी क २ । पूर्वया सह करणीचतुष्टयं क ६ क ५ क ३ क २ । पुनः शेषकरणीनामधो[9] विन्यस्य जातं क ६ क ५ क ३ क २ । भक्ते लब्धं करणी क १ ।

क ६ क ५ क ३ क २

मूलकरणीनां यथाक्रमं न्यासः क ६ क ५ क ३ क २ क १ । एतद्वर्गकरणीयोगं क २८९ रूपकृतेः २८९ विशोधयेत् ।

पञ्चमवर्गस्य चतुर्भक्तस्य न्यासः—रू ६० क ५७६ क २५६ क १४४ क ६४ क ३६ क १६ । आद्यासन्नद्वयहृतिरित्यादिना प्राग्वन्मूलकरण्यः क ३२ क १८ क ८ क २ । एतद्वर्गकरणीयोगं क ३६०० रूपकृतेर्विशोधयेत् ।

---

[1] पुंच । [2] द्विष्ठे १ तरयुतहीनस् । [3] °ण्य ४ । [4] भक्ते क ४ मू २ ।
[5] मूवं । [6] करण्योऽनल्पादिभिर्भाज्या । [7] मूव° । [8] सर्बासां । [9] °करणीनां मध्ये ।

अपि च—

प्रकृतिपुरन्दरनगरसगुणभुजतुल्याश्चतुर्गुणा विद्वन् ।
वर्गे यत्र करण्यः सविश्वरूपाः पदं ब्रूहि ॥ २१ ॥

न्यासः—रू १३ क ८४ क ५६ क २८ क २४ क १२ क ८ । चतुर्भक्ता रू १३ क २१ क १४ क ७ क ६ क ३ क २ । अत्राद्यासन्नहतिरादिहृता मूलं नास्त्यत एकविंशति-षण्मितकरण्यो क २१ क ६ वधे क १२६ चतुर्दशकरण्या क १४ भक्ते जातं ९, अस्य मूलं ३ । इयं करणी क ३ । अनया एकविंशति-षट्करण्यौ भक्ते जातं क ७ क २ । यथाक्रमं न्यासः क ७ क ३ क २ । शेषकरणीनामधो[१] विन्यस्य जातं क ७ क ३ क २ । भक्ते जाता करणी क १ ।
क ७ क ३ क २
मूलकरणीनां यथाक्रमं (न्यासः) क ७ क ३ क २ क १ ।

अथवा एकविंशति-त्रिकरण्योर्घाते क ६३ सप्तकरण्या क ७ भक्ते ९ मूलं करणी क ३, अनया भक्ते करण्यौ क ७ क १ । यथाक्रमं (न्यासः) क ७ क ३ क १ । शेषकरणीनामधो[१] विन्यस्य जातं क १४ क ६ क २ । भक्ते जाता करणी क २ । मूलकरणीनां
क ७ क ३ क १
यथाक्रमं (न्यासः) क ७ क ३ क २ क १ ।

(अथवा) चतुर्दश-द्विकरण्योर्घाते (क) २८, सप्तकरणीभक्ते मूलं करणी क २, त एव तया भक्ते करण्यौ क ७ क १ । यथाक्रमं (न्यासः) क ७ क २ क १ । शेषकरणीनामधो[१] विन्यस्य जातं क २१ क ६ क ३ । भक्ते जाता करणी क ३ । यथाक्रमं
क ७ क २ क १
(न्यासः) क ७ क ३ क २ क १ । इति ।

आचार्येणायं मूलक्रमो विस्तारितः, इदानीमस्माभिर्बालावबोधार्थं सुगमः कृतः । यदि सङ्कलितपदमितखण्डेभ्यो न्यूनाधिकानि (करणीखण्डानि) भवन्ति तदा विश्लेष्य संयोज्य मूलं ग्राह्यम् ।

सूत्रम्—

सङ्कलितपदोत्थितयाऽल्पयाऽब्धिहतयाऽपवर्तनो यासाम् ।[२]
रूपकृतेस्ता शोध्या[३] अपवर्तफलाः करण्यः[४] स्युः ॥ ५१ ॥
शेषविधिना न यदि तास्तदसन्मूलं तदा भवति ।

उदाहरणम्—

वसुरसनेत्रप्रमिता यत्र करण्यश्चतुर्गणा वर्गे[५] ।
युक्ता रूपैर्दशभिस्तत्र पदं ब्रूहि मे गणक ॥ २२ ॥

---

१ °णीनां मध्ये । २ °वर्त्तोर्यासां । ३ विशोध्या । ४ °ण्याः । ५ °ण्यचतुर्गुणाः वर्गः ।

न्यासः—रू १० क ३२ क २४ क ८ ।

अत्र सङ्कलितपदस्य करणीखण्डद्वयस्य तुल्यानि रूपाण्यपास्य मूलं ग्राह्यं पुनरेकस्य एवं क्रियमाणे मूलं नास्त्यतोऽस्यकरणीगतमूलाभावः ।

अथानियमेन सर्वकरणीतुल्यानि रूपाण्यपास्य मूलं ६ ऊनयुतरूपाणामर्द्धे मूलकरण्यौ क २ क ८ अस्य वर्गोऽयम् रू १८ । अथवा द्वात्रिंशदष्टमितकरण्योर्योगं कृत्वा न्यासः—रू १० क ७२ क २४ । करण्योस्तुल्यानि रूपाणि [1]रूपकृतेरपनीय (मूलं २ ऊनयुतरूपाणामर्द्धे कृते) जाते क ४ क ६ अस्य वर्गः रू १० क ९६ अतोऽसत् ।

उदाहरणम्—

> [2]षष्टिर्द्वापञ्चाशद् द्वादश करणीत्रयं कृतौ यत्र ।
> दशभी रूपैर्युक्तं[3] तत्र सखे किं पदं ब्रूहि ॥ २३ ॥

(न्यासः) रू १० क ६० क ५२ क १२ ।

अत्र सङ्कलितपदमितस्य करणीद्वयस्यास्य क ५२ क १२ करण्यास्तुल्यानि रूपाण्यपास्य मूलं ६, अतो जाते करण्यौ क २ क ८, अल्पयाऽनया क २ चतुर्गुणया क ८ द्विपञ्चा(शद्)-द्वादशमितयोरपवर्तनं न स्यादतस्ते न शोधितव्ये ।

यत् उक्तं "सङ्कलितपदोत्थितयाऽल्पया चतुर्गुणये"ति अत्राल्पयेत्युपलक्षणं तेन क्वचिन्महत्याऽपि ।

उदाहरणम्—

> तिथिमनुनयनकरण्यश्चतुर्गुणा[4] रूपदशकसंयुक्ताः ।
> किं मूलं ब्रूहि सखे करणीगणिते श्रमोऽस्ति यदि ॥ २४ ॥

न्यासः—रू १० क ६० क ५६ क ८ ।

अत्र करणीखण्डद्वयादस्मात् क ५६ क ८ उत्पन्ने करण्यौ[5] क २ क ८ । अल्पया चतुर्गुणया क ८ अनयाऽपवर्ते कृते लब्धकरण्यौ क ७ क १ । यथाक्रमं क ७ क २ क १ । शेष-विधिना उत्पन्ने करणीखण्डे क ३ क ५ । यथाक्रमं क ५ क ३ क २ । एताः पूर्वकरणी-खण्डैरेभिः क ७ क २ क १ तुल्या न स्युरित्यसत् ।

---

[1] रूपकृतेरानीय जाते रू २ क ६ ।
[2] षष्ठिर्द्विप॰ ।
[3] रूपैयुक्तं ।
[4] ॰चतुगु॰ ।
[5] करण्येते ।

उदाहरणम्—

तिथिमनुरविविश्वककुभ्नगसङ्ख्याः कृतहताः करण्यश्चेत् ।
षोडशरूपसमेता यत्र कृतौ तत्र किं पदं कथय ।। २५ ।।

न्यासः—रू १६ क ६० क ५६ क ४८ क ५२ क ४० क २८ ।

अत्र सङ्कलित (पदमितकरणी) खण्डत्रयस्यास्य क ५६ क ५२ क ४८ पश्चात् खण्ड-द्वयस्यास्य क ६० क २८ पश्चादस्यैकस्य क ४० तुल्यानि रूपाणि अपास्येत्यादिना मूलकरण्यः क १० क ३ क २ क १ । अथवा आदौ खण्डत्रयं पश्चात् खण्डद्वयं पश्चादेकमिति नियमः कः, आदावेवैकं[1] क ६० पश्चाद् द्वे एते क ५६ क ४८ पश्चात् त्रीणि एतानि क ५२ क ४० क २८ तुल्यानि[2] रूपाणि (अपास्य) इत्यादिना खण्डान्युत्पन्नानि क १० क ३ क २ क १ एवमतो मूलमेतदिति[3] । एवं करण्य एता एताश्चेत्[4] अस्य वर्गः रू १६ क १२० क ८० क ४० क २४ क १२ क ८ अयमुदाहृतो वर्गः स्यात् अतोऽसत् । वर्गराशिमूले गृहीते तन्मूलस्य वर्गः पूर्ववर्गतुल्यो न चेत् तन्मूलमसदिति ।

(अत्र) सर्वत्र करणीनामासन्नमूलकरणेन मूलान्यानीय रूपेषु प्रक्षिप्य मूलं वाच्यम् ।

सूत्रम्—

वर्गे क्षयात्मिका चेत्तामपि करणीं धनात्मिका[5] कृत्वा ।
मूलं ग्राह्यं (च) तयोः क्षयात्मिकैका भवत्येव ।। ५२ ।।

पूर्वोक्तक्षयात्मकवर्गस्य मूलार्थं न्यासः—रू ८ क ६०̇ । अत्रर्णकरणीं धनात्मिकां कृत्वा न्यासः—रू ८ क ६० । प्राग्वन्मूलं क ५ क ३ । एतयोरेका ऋणं क ५ क ३̇ वा क ५̇ क ३ ।

द्वितीयस्य न्यासः[6]—रू १० क ६०̇ क ४०̇ क २४̇ । अत्रर्णकरण्यौ धनं प्रकल्प्य प्राग्वन्मूलकरण्यः क ५ क ३ क २̇ वा क ५̇ क ३̇ क २ । अथवा त्रिमितकरण्यां ऋणं कल्पितायां क ५ क ३̇ क २ अस्य वर्गः रू १० क ६०̇ क ४० क २४̇ एष वर्ग उद्दिष्ट-समो न स्यात् तन्मूलमतोऽसत् । उद्दिष्टवर्गराशेर्मूलराशिवर्गो यथा समः स्यात्तथा धनर्णं[7] कल्प्यम् ।

इति करणीषड्विधम् ।

तदेवं षट्त्रिंशत्परिकर्माणि समाप्तानि ।

---

[1] आदायेकं । [2] क ५२ क ४८ तुल्यानि । [3] °मैत° । [4] एवं करण्यते चेत् ।
[5] क्षयात्मिका चित्तामपि धनात्मिकी । [6] निवासः । [7] धनर्णं ।

(२) कुट्टकः

अथ कुट्टके सूत्रम्—

भाज्यो हारः क्षेपः[१] केनाप्यपवर्त्यं कुट्टकस्यार्थम् ।
येन विभाज्यच्छेदौ (छिन्नौ) क्षेपो[२] न तेन खिलम् ॥ ५३ ॥

हरभाज्ययोर्विहृतयोरन्योन्यं यो भवेद् ययोः शेषः ।
स तयोरपवर्तनकृत् (तौ) तेनैवापवर्तितौ तु दृढौ ॥ ५४ ॥

दृढभाज्यहरौ विभजेत् परस्परं यावदेकमवशेषम् ।
विन्यस्याधोऽधस्तात् फलानि तदधस्तथा क्षेपम्[३] ॥ ५५ ॥

तदधः खमुपान्त्येनाहते[४] निजोर्ध्वेऽन्तिमेन[५] संयुक्ते ।
अन्त्यं जह्यादेवं यावद्राशिद्वयं भवति ॥ ५६ ॥

हरभाज्याभ्यां तष्टावधरोर्ध्वौ ते क्रमेण गुणलब्धी[६] ।
यदि लब्धयः समाः स्युस्तदा[७] गुणाप्ती यथागते भवतः ॥ ५७ ॥

विषमाश्चेत् ते शोध्ये गुणलब्धी स्वस्वतक्षणाच्छेषे[८] ।
योगभवे गुणलब्धी निजतक्षणतो विशोधिते क्षयजे[९] ॥ ५८ ॥

इष्टघ्नतक्षणयुते बहुधा भवतो गुणाप्ती ते ।
सर्वत्र कुट्टकविधौ कार्यं समतक्षणं सुधिया ॥ ५९ ॥

उदाहरणम्—

राशिस्त्रिसप्ततियुतेन शतद्वयेन
निघ्नो नवोनितशतेन युतश्च कोऽपि ।
भागं प्रयच्छति[१०] विशुद्धमगाब्धिनेत्रै-
र्भक्तः[११] सखे कथय तं गुणकं फलं मे ॥ २६ ॥

न्यासः—भा २७३ क्षे ९१ ह २४७ । अत्र[१२] "हरभाज्ययोर्विहृतयोरन्योन्यमि" ति भाज्यो २७३ हारेण २४७ भक्तः शेषं २६, अनेन हारो २४७ भक्तः शेषं १३, (अनेन पूर्व-

---

१ हारः क्षेपकः । २ विभंज्य छेदौ छेपो । ३ आक्षेपं । ४ °पात्येन° ।
५ °र्ध्वेतिमे° । ६ वब्धी । ७ लब्धयः समास्युस्तदा ।
८ स्वतक्षणाच्छेषे । ९ क्षेपजे । १० श्यछति । ११ भक्तैः ।
१२ अप्र ।

शेषं २६ भक्तं शुध्यति ततोऽपवर्तनराशिः १३।) अनेन भाज्यहारक्षेपानपवर्त्य जाता दृढा[१] भा २१ क्षे ७ ह १९। दृढभाज्यभाजकयोः परस्परं भक्तयोः फलान्यधोऽधस्तदधः क्षेपं तदधः खं विन्यस्य जाता वल्ली[२] १ ९ ७ ० उपान्तिमेन ७ स्वोर्ध्वे[३] ९ (हते ६३) अन्त्येन (०) युते जातं १ ६३ ७ । पुनरुपान्तिमेन ६३ स्वोर्ध्वे १ हते ६३ अन्त्येन ७ युते ७० जातं राशिद्वयम् ७० ६३। अधरोर्ध्वौ तौ ६३।७० दृढहारभाज्याभ्यां १९।२१ तष्टौ जातौ ६।७। समा लब्धय[४] अत एव (एते) एव गुणाप्ती ६।७। "इष्टघ्नतक्षणयुत"[६] इति एकेन इष्टेन गुणाप्ती २५।२८ द्विकेन वा[७] ४४।४९ त्रिकेण वा ६३।७० एवं बहुधा।

सूत्रम्—

> हारक्षेपकयोर्वा[८] प्रक्षेपकभाज्ययोस्तदुभयोर्वा।
> अपवर्तितयोर्गुणको लब्धिश्च स्वापवर्तहते[९] ॥ ६० ॥

उदाहरणम्—

> येनाभिहताऽशीतिः समन्विता त्रिंशता च वियुता[१०] वा।
> त्रिगुणत्रयोदशाप्ता शुध्यति तं कथय पृथगाप्तिम् ॥ २७ ॥

न्यासः—भा ८० क्षे ३० ह ३९। प्राग्वज्जाते गुणाप्ती २४।५०।

अथवा भाज्यक्षेपौ दशभिरपवर्तितौ भा ८ क्षे ३ हा ३९ प्राग्वज्जाता वल्ली ० ५ १ ३ ० । जातं राशिद्वयम् ३ १५ । (गुणाप्ती १५। ३)। लब्धयो विषमा अतः स्वतक्षणाभ्यामाभ्यां ३९।८ विशोधिते जाते धनक्षेपजे (गुणाप्ती) २४।५। लब्धिः स्वापवर्तनेन दशभिर्गुणिता जाते त एव गुणाप्ती २४।५०।

अथवा हारक्षेपौ[११] त्रिभिरपवर्तितौ भा ८० क्षे १० ह १३। (प्राग्वत्) जाते (गुणाप्ती) ८।५०। गुणकस्त्रिभिरपवर्तनेन गुणितो जाते गुणाप्ती त एव २४।५०।

अथवा भाज्यक्षेपौ दशभिरपवर्त्य हारक्षेपौ त्रिभिरपवर्तितौ भा ८ क्षे १ ह १३। (प्राग्वत्) जातं राशिद्वयम् ३ ५। (गुणाप्ती ५।३) लब्धयो विषमा अतः स्वतक्षणाभ्यां १३।८ शोधिते जाते ८।५। हरक्षेप-भाज्यक्षेपापवर्तनाभ्यां[१२] ३।१० आभ्यां क्रमेण गुणिते जाते त एव गुणाप्ती २४।५०। प्राग्वदेकेन इष्टेन जाते ६३ । १३० द्विकेन वा १०२।२१० एवमनेकधा।

---

[१] जातौ दृढौ। [२] वल्ली ९७०। [३] स्वोर्ध्ये। [४] अधरोर्ध्वौ। [५] लब्ध्य। [६] °घ्नुत। [७] या ४४।४८९। [८] हर°। [९] °हता। [१०] विद्युता। [११] भाज्यक्षेपौ। [१२] °क्षेपावर्तने।

द्वितीयोदाहरणे न्यासः—भा ८० क्षे ३० ह ३६। जाते योगजे गुणाप्ती २४ । ५० । एते स्वतक्षणाभ्यां शुद्धे (जाते) वियोगजे (गुणाप्ती) १५ । ३० । एकेनेष्टेन जाते गुणाप्ती ५४ । ११० द्विकेन ६३ । १६० एवमिष्टवशादनेकधा ।

उदाहरणम्—

को राशिः पञ्चभिः क्षुण्णः सप्तत्रिंशत्समन्वितः[१] ।
वर्जितो वा त्रिभिर्भक्तो निरग्रः स्याद् वदाशु[२] तम् ॥ २८ ॥

न्यासः—भा ५ क्षे ३७ ह ३ । जाता वल्ली $\begin{matrix}१\\१\\३७\\०\end{matrix}$ । राशिद्वयं $\begin{matrix}७४\\३७\end{matrix}$ । अधःस्थिते[३] राशौ त्रिभिस्तष्टे द्वादश लभ्यन्ते, ऊर्ध्वस्थिते राशौ पञ्चभिस्तष्टे चतुर्दश[४] लभ्यन्ते । असमा न ग्राह्याः "कार्यं समतक्षणमि"ति द्वादशसु गृहीतेषु जाते गुणाप्ती १ । १४ चतुर्दशसु[५] गृहीतेषु जाते गुणाप्ती ५ । ४ । "समतक्षणमि"त्युपचारः यथेष्टघ्नतक्षणयुतेन बहुधा भवतो गुणाप्ती तथेष्टघ्नतक्षणवियुते राशिद्वये बहुधा गुणाप्ती भवतः । ऋणक्षेपे द्वादशफले गृहीते गुणाप्ती २ । ६ चतर्दशफले गृहीते जाते गुणाप्ती ८ । १ । इत्यादि ।

सूत्रम्—

हरतष्टे धनक्षेपे लब्धिस्तक्षणफलेन संयुक्ता ।
क्षयगे क्षेपे तक्षणफलोनिते[६] जायते लब्धिः ॥ ६१ ॥

हरतष्टभाज्यराशौ तष्टफलघ्नगुणसंयुता लब्धिः ।

उदाहरणम्—

को राशिः खाभ्रदिङ्निघ्नो दिगश्विनयनैर्युतः[७] ।
हीनो वाऽग्नीन्द्रसम्भक्तः शुध्यति ब्रूहि तं पृथक् ॥ २९ ॥

न्यासः—भा १००० क्षे २२१० ह १४३ । अतः प्राग्वज्जाते गुणाप्ती ६५ । ४७० । (अथवा) भाज्ये हरेण तष्टे जातं भा १४२ क्षे २२१० ह १४३ । अतः प्राग्वज्जाते गुणाप्ती ६५ । ८० । भाज्यतक्षणफलं ६ गुणः ६५ अनयोर्घात[८] ३६० युता जाता लब्धिः[९] सैव ४७० । अथवा हरतष्टे क्षेपे न्यासः[१०] भा १००० क्षे ६५ ह १४३ । जाते गुणाप्ती ६५ ।

---

१ सप्तत्रिंशतिसंयुतः । २ वदाश्रु । ३ अध स्थिते । ४ चतुर्द्दश ।
५ चर्तुर्द्द० । ६ ०निता । ७ ०नैयुतः । ८ अनयोगतिः ।
९ युतो जाता लब्धि । १० यथा ।

४५५ । क्षेप[1]तक्षणलब्ध्या १५ युता जाता लब्धिः सैव ४७० । अथवा भाज्यक्षेपयोर्हरतष्ट-योर्न्यासः[2] भा १४२ क्षे ६५ ह १४३ । जाते गुणाप्ती ६५ । ६५ । भाज्यतक्षणफलं ६ गुणः ६५ अनयोर्हतिः ३९० क्षेपतक्षणफलं १५ अनयोर्योगः ४०५ अनेन लब्धिः[3] ६५ युता जाता सैव ४७० ।

द्वितीयस्य न्यासः—भा १००० क्षे २२१० ह १४३ । जाते प्राग्वद् गुणाप्ती ७८ । ५३० । हरतष्टक्षेपे भा १००० क्षे ६५ ह १४३ । जाते गुणाप्ती ७८ । ५४५ । क्षेप-तक्षणफलोना जाता लब्धिः सैव ५३० ।

सूत्रम्—

क्षयभाज्ये गुणलब्धी धनवत्साध्ये तु भाज्यतः क्षेपे ।
अल्पे तयोः[4] क्षयं स्यादेकमनल्पे तु ते सकृद्धनगे ॥ ६२ ॥

उदाहरणम्—

क्षयत्रिंशद्गुणो राशिस्त्रिभिर्युक्तोऽथवोनितः ।
सम्भक्तो[5] निरग्रः स्यात्तं[6] गुणं वद वेत्सि चेत् ॥ ३० ॥

न्यासः—भा ३० क्षे ३ ह ७ । भाज्यं धनं प्रकल्प्य धनभाज्ये धनक्षेपे गुणाप्ती २ । ९ । एते[7] स्वतक्षणाभ्यामाभ्यां ७ । ३० शोधिते जाते (धनभाज्ये ऋणक्षेपे गुणाप्ती ५ । २१) । ऋणभाज्ये धनक्षेपे (तयोरेकमृणमिति) गुणाप्ती (२ । ९ वा) ५ । २१ । (एवं ऋणभाज्ये ऋणक्षेपे गुणाप्ती २ । ९ वा ५ । २१ ।)[8]

अपि च—

क्षयत्रिंशद्गुणः[9] सप्तनवत्या संयुतोनितः[10] ।
सप्ताप्तः शुद्धिमायाति तं गुणं वद मे द्रुतम्[11] ॥ ३१ ॥

न्यासः—भा ३० क्षे ९७ ह ७ । "धनवत्साध्ये" इति[12] प्राग्वज्जाते गुणाप्ती ४ । ३१ । एतयोरेकमृणमिति लब्धिमृणं प्रकल्प्य ऋणभाज्ये ऋणक्षेपे गुणाप्ती ४ । ३१ । एते स्वतक्षणाभ्यामाभ्यां ७ । ३० शोधिते जाते ऋणभाज्ये धनक्षेपे (गुणाप्ती) ३ । १ ।

क्षयगे हरेऽप्येवमूह्यम्[13] ।

---

[1] क्षेत्र । [2] °पयार्हरतष्टयो न्यासः । [3] लब्धि । [4] तयो । [5] समभ° । [6] स्यात्त । [7] २ । ९९ ते । [8] एतयोरेकमृणं ५ । २१ वा ५ । २१ । [9] क्षयस्त्रिंशद्गुणः । [10] संयुतोथवा । [11] द्रुतं । [12] साध्येति । [13] °मुह्यं ।

सूत्रम्—

हरहृतशुद्धे क्षेपे शून्ये जातेऽथवा गुण: खं स्यात्[१] ।
शून्ये तु भाज्यराशौ हारहृत:[२] क्षेपको लब्धि: ॥ ६३ ॥

उदाहरणम्—

को राशि: सप्तहृतो नवभिर्युक्तोऽथवोनित: शुद्धम् ।
त्रिभिरुद्धृत:[३] प्रयच्छति भागं तं गुणकमाचक्ष्व ॥ ३२ ॥

न्यास:—भा ७ क्षे ९ हृ ३ । जाते गुणाप्ती ० । ३ एकेनेष्टेन ३ । १० द्विकेन ६ । १७ ।

नवशुद्धौ गुणाप्ती ३ । ४ एकेनेष्टेन ६ । ११ द्विकेन ९ । १८ ।

अपि च—

को राशिर्नवगुणित: शून्ययुत:[४] पञ्चभिर्हृत:[५] शुद्धिम् ।
गच्छति[६] तं द्राग्राशिं गणकवर[७] ब्रूहि त्वं[८] यदि वेत्सि ॥ ३३ ॥

न्यास:—भा ९ क्षे ० हृ ५ । जाते गुणाप्ती ० । ० एकेनेष्टेन ५ । ९ द्विकेन १० । १८ ।

अपि च—

को राशि: शून्यहृतो द्वादशयुक्तो विवर्जितो वाऽपि ।
चतुरुद्धृतो विशुध्यति तं गुणकं[९] गणक मे कथय ॥ ३४ ॥

न्यास:—भा ० क्षे १२ हृ ४ । जाते द्वादशक्षेपे गुणाप्ती ० । ३ । एकेनेष्टेन ४ । ३ । द्विकेन ८ । ३ । द्वादशशुद्धौ जाते ४ । ३̇ एकेनेष्टेन ८ । ३ द्विकेन १२ । ३̇ । भाज्ये शून्ये[१०] लब्धि: एवं सर्वत्रापि (अविकृतैव) ।

सूत्रम्—

क्षेपं शुद्धिं[११] रूपं परिकल्प्य तयो: पृथग्गुणाप्ती ये ।
इष्टक्षेपविशुद्धया हते स्वहरतक्षिते भवत: ॥ ६४ ॥

---

१ स्मात् । २ हरहृत । ३ त्रिभिस्त्वद्धृत: । ४ शुन्य° । ५ पंचभिहृ° । ६ यच्छति । ७ °वरं । ८ तं । ९ गुण । १० शून्य । ११ क्षेपशुद्धि ।

उदाहरणम्—

प्रथमोदाहरणे दृढभाज्यहारौ भा २१ क्षे ७ ह १६ । रूपं क्षेपं प्रकल्प्य न्यासः—भा २१ क्षे १ ह १६ । रूपक्षेपे गुणाप्ती ६ । १० । इष्टसप्तकेन क्षेपेण गुणिते स्वहरतष्टे[१] जाते सप्तक्षेपे गुणाप्ती ६ । ७ । रूपशुद्धौ गुणाप्ती १० । ११ । इष्टसप्तक्षेपहते स्वहरतष्टे जाते सप्तशुद्धौ (गुणाप्ती) १३ । १४ ।

सूत्रम्—

यस्मिन् यस्मिन् कर्मणि यद् यत् परिभाषितं[२] समुदितं च ।
तस्मिन् तस्मिन् कर्मणि त(त्त)त्परिभाषितं भवति ।। ६५ ।।

त्रैराशिके प्रमाणं हारः परिभाषितोऽमितिर्भाज्यः ।
अवशिष्टमृणक्षेपो या लब्धिस्ततप्रमाणं[३] स्यात् ।। ६६ ।।

गुणकस्तु पूर्वशेषं तत्पूर्वं पूर्वमेवमपि ।
अनुपातेच्छायामथ ज्ञातायां[४] तत्फलं वाच्यम् ।। ६७ ।।
यो गुणकः सैवेच्छा[५] या लब्धिस्ततत्फलं[६] भवति ।

उदाहरणम्—

पंगुर्योजनषष्टिमेकसहितामब्दैस्त्रिपञ्चाशता[७]
रिङ्गन् क्रामति[८] योजनानि च कियत्सङ्ख्यानि येनासरत् ।
कालेनाशु वदार्य[९] तत्र घटिकाशेषे भवेद् विंशति-
स्तत्सम्वत्सरमासवासरघटीमानानि[१०] चेच्छां पृथक् ।। ३५ ।।

न्यासः—६१ । ५३ । ० घटिकाशेषं २० । अत्र "घटिकानां षष्टचा[११] दिनमि"ति षष्टिर्भाज्यः[१२] प्रमाणं हरः घटिकाशेषं शुद्धिरिति प्रकल्प्य कुट्टकार्थं न्यासः—भा ६० क्षे २० ह ६१ । (जाते गुणाप्ती ४१ । ४० । लब्धिर्घटिका ४० गुणो दिनशेषं ४१ । "दिनैस्त्रिंशता मास" इति त्रिंशद् भाज्यः प्रमाणं हरो दिनशेषं शुद्धिरिति प्रकल्प्य कुट्टकार्थं न्यासः—भा ३० क्षे ४१ ह ६१ ।) जाते गुणाप्ती ४० । १६ । लब्धिर्दिनानि १६, गुणो मासशेषं ४० । "द्वादशभि-[१३] र्मासैर्वर्ष" मिति द्वादश भाज्यः, प्रमाणं हरो, मासशेषं शुद्धिरिति प्रकल्प्य कुट्टकार्थं[१४] न्यासः

---

[१] °नष्टे । [२] शुध्यतरिभाषितं । [३] अवशिष्टमृणक्षेपलब्धिस्ततप्रमाणं । [४] °तेछायामथज्ञानायां च । [५] °वेछा । [६] °ततफलं । [७] षष्ठिमेकसहिता-मब्दैमब्दैस्त्रिपंचशिता । [८] क्रमति । [९] °नाश्रु विदा° । [१०] यानानि । [११] षष्ठ्या । [१२] षष्ठिर्भाज्य । [१३] °दस° । [१४] °र्थं ।

भा १२ क्षे[१] ४० ह ६१ । जाते गुणाप्ती ४४ । ८ । लब्धिर्मासाः ८ गुणो[२] वर्षशेषं ४४ । त्रिपञ्चाशद् भाज्यः, प्रमाणं हरो, वर्षशेषं शुद्धिरिति कुट्टकार्थं न्यासः—भा ५३ क्षे ४४ ह ६१ । जाते गुणाप्ती २५ । २१ । लब्धिर्वर्षाणि २१, गुण इच्छा २५ इति जातं त्रैराशिकम् ६१ । ५३ । २५ । लब्धं वर्षाणि २१ मासाः ८ दिनानि १९ घटिकाः ४० घटिकाभागाः २०/६१ । एवं (सर्वत्र सुधिया) ऊह्यम् ।

भिन्नकुट्टके[३] सूत्रम्—

> ईप्सितलब्ध्या हारे[४] गुणिते क्षेपोनिते च भाज्याप्ते ।
> गुणकारः स्याददृढे दृढेऽपि[५] वा कुट्टके[६] भवति ॥ ६८ ॥

उदाहरणम्—

> कश्चित् त्रिंशद्गुणितो दशसंयुतो[७] द्वादशोद्धृतो यत्र ।
> यच्छति शुद्धं भागं कुट्टकगणितज्ञ[८] तं कथय ॥ ३६ ॥

न्यासः—भा ३० क्षे १० ह १२ । एकेनेष्टेन जाते गुणाप्ती[९] १/१५ । १ द्विकेन ७/१५ । २ त्रिकेण १३/१५ । ३ । एवमिष्टवशादनेकधा[१०] ।

(अपि च—)

> कुट्टकप्रभवाभावेऽप्यभिन्नलब्ध्या[११] सदा गुणो न स्यात् ।
> कुट्टकप्राप्तिभावे[१२]ऽभीष्टवशात्कदाचिदभिन्नः ॥ ६९ ॥

यत् किञ्चित् कुट्टककौशल्यं तत्[१३] पुरतोऽनेकवर्णसमीकरणे वक्ष्ये ।

इति कुट्टकः ।

---

[१] क्षे १९ । [२] गुणे । [३] °कुट्ट° । [४] इप्सितलब्ध्याहारो । [५] स्याददृढदृढे । [६] कुट्ट° । [७] दशसंयुक्तो । [८] °तज्ज्ञं । [९] गुणाप्ती ५ । २ । [१०] ध्ऽव° । [११] कुट्टकाप्रभावेभावेप्यभिन्नकल्पितलब्ध्या । [१२] कुट्टक° । [१३] कुट्टककौशल्यात् ।

Note—It is to be noted that Sūtras 69 and 70 above are not included in the treatment of this subject in the *Gaṇita kaumudī*. On the other hand, between Sūtras 64 and 65 above, there occurs in the *Gaṇita-kaumudī* a set of four Sūtras followed by six examples dealing with the residual and conjunct pulverizers (*sāgra-kuṭṭaka* and *saṁśliṣṭa-kuṭṭaka*).

(३) वर्गप्रकृतिः

वर्गप्रकृतौ सूत्रमार्यासप्तकम्—

ह्रस्वमभीष्टं[१] मूलं तद्वर्गः प्रकृतिसङ्गुणो युक्तः ।
हीनो वा येन कृतिः स्यात्तस्मा(त्त)त्पदं ज्येष्ठम् ॥ ७० ॥

ह्रस्वज्येष्ठक्षेपान्[२] क्रमशस्तेषामधो न्यसेत्तांस्तु[३] ।
अन्यान्येषां[४] न्यासस्तस्य भवेद् भावना नाम ॥ ७१ ॥

वज्राभ्यासौ[५] ह्रस्वज्येष्ठ(क)योः संयुतिर्भवेद्ध्रस्वम् ।
लघुघातः प्रकृतिहतो ज्येष्ठवधेनान्वितो ज्येष्ठम् ॥ ७२ ॥

क्षिप्त्योर्घातः क्षेपः स्याद् वज्राभ्यासयो[६]र्विशेषो वा ।
ह्रस्वं लघ्वोर्घातः प्रकृतिघ्नो ज्येष्ठयोश्च वधः ॥ ७३ ॥

तद्विवरं ज्येष्ठपदं क्षेपः[७] क्षिप्त्योः प्रजायते घातः ।
ईप्सितवर्गविहृतः[८] क्षेपः क्षेपः[९] पदे तदिष्टाप्ते ॥ ७४ ॥

गुणिते वा तन्मूले गुणिते मूले तदा भवतः ।
इष्टकृतिगुणकशेषोद्धृतं तदिष्टं द्विसंगुणं भवति ॥ ७५ ॥

ह्रस्वं मूलं च ततो रूपक्षेपेण साधयेज्ज्येष्ठम्[१०] ।
तुल्यातुल्यपदानां भावनयाऽनन्तमूलानि ॥ ७६ ॥

उदाहरणम्—

अष्टाहता[११] यस्य कृतिः सरूपा
स्यान्मूलदा ब्रूहि सखे तमाशु ।
एकादशघ्ना यदि वा कृतिः का
वर्गत्वमेत्येकयुता विचिन्त्य ॥ ३७ ॥

न्यासः—प्रकृतिः ८ क्षेपकः १ । अत्राभीष्टं ह्रस्वं मूलं कल्पितं १ । अस्य वर्गः १ प्रकृतिगुणः ८ रूपयुतः ९ मूलं ३ एतज्ज्येष्ठमूलं ३ । क्रमेण न्यासः—क १ ज्ये ३ क्षे १ । एषामधस्तान्न्यसेदिति भावनार्थं न्यासः—

प्र ८ क १ ज्ये ३ क्षे १
क १ ज्ये ३ क्षे १

---

१ °भीष्ट । २ °क्षेपाः । ३ न्यसेत्ते तु । ४ अन्यांश्चैषां । ५ °भ्यासो । ६ स्याद्वित्राभ्या° । ७ क्षेप । ८ इप्सितवर्गाविहृतः । ९ क्षेपे । १० °येज्ये° । ११ °हत ।

"वज्राभ्यासौ[१] ह्रस्वज्येष्ठयोः[२] संयुतिर्भवेद्ध्रस्वमि"ति[३] प्रथमकनिष्ठ-द्वितीयज्येष्ठयोरभ्यासः ३,- प्रथमज्येष्ठ-द्वितीयकनिष्ठयोरभ्यासः ३, अनयोर्युतिः ६, ह्रस्वं भवेत्। लघुघातः १ प्रकृतिहतः[४] ८ ज्येष्ठघातेन ९ अन्वितः १७ ज्येष्ठपदं भवेत्। क्षिप्त्योर्घातः क्षेपः १। क्रमेण न्यासः—(क ६ ज्ये १७ क्षे १। "तुल्यातुल्यपदानां भावनयाऽनन्तमूलानी" त्यसमभावनार्थं न्यासः)—

प्र ८ क १ ज्ये ३ क्षे १
क ६ ज्ये १७ क्षे १

समासभावनया जाते मूले क ३५ ज्ये ९९ क्षे १। पुनर्भावनार्थं न्यासः—

प्र ८ क १ ज्ये ३ क्षे १
क ३५ ज्ये ९९ क्षे १

समासभावनया[५] जाते मूले क २०४ ज्ये ५७७ क्षे १। एवमनन्तमूलानि।

अथवा कनिष्ठमूलं रूपद्वयं कल्पितं २। अस्य वर्गः ४ प्रकृति ८ हत ३२ श्चतुःक्षेप[६] ४ युतो ३६ मूलं ज्येष्ठं ६। क्रमेण न्यासः—क २ ज्ये ६ क्षे ४। "ईप्सितवर्गविहृतः क्षेप" इति रूपक्षेपार्थं कल्पितमिष्टं रूपद्वयं[७] २, अस्य वर्ग ४ हृतः क्षेपो ४ लब्धः क्षे १ इष्टद्वयेन हृते मूले जाते रूपक्षेपमूले क १ ज्ये ३ क्षे १। एभ्यो भावनाभिस्तान्येव मूलानि भवन्ति।

द्वितीयोदाहरणे न्यासः—प्रकृतिः ११ क्षेपकः १। अत्र रूपमिष्टं कनिष्ठं १। तद्वर्गः १ प्रकृतिगुणो द्विरूपोनो[८] ९ मूलं ज्येष्ठं ३। यथाक्रमं समासभावनार्थं न्यासः—

प्र ११ क १ ज्ये ३ क्षे २̇
क १ ज्ये ३ क्षे २̇

समासभावनया जाते मूले क ६ ज्ये २० क्षे ४। "ईप्सितवर्गविहृत[९]" इति रूपक्षेपे मूले क ३ ज्ये १० क्षे १। अतः समासभावनया जाते मूले क ६० ज्ये १९९ क्षे १।

---

१ वज्राभ्यासो। २ ह्रस्दः°। ३ °द्धस्व°। ४ °हत।
५ अत्र तुल्यभा°। ६ चतु क्षेप ४। ७ °द्वय। ८ द्विरुपनो।
९ इप्सितवर्गविहृत।

अथवा रूपपञ्चकक्षेपमूले क १ ज्ये ४ क्षे ५। समासभावनया जाते पञ्चविंशतिक्षेपमूले क ८ ज्ये २७ क्षे २५। अतो रूप(क्षेप)मूले क $\frac{८}{५}$ ज्ये $\frac{२७}{५}$। अनयोः[१] पूर्वमूलाभ्यामाभ्यां ३। १० सह भावनार्थं न्यासः—

प्र ११ क ३ ज्ये १० क्षे १
क $\frac{८}{५}$ ज्ये $\frac{२७}{५}$ क्षे १

समासभावनया जाते मूले[२] $\frac{१६१}{५}$। $\frac{५३४}{५}$। एवमनन्तमूलानि। अथवा "वज्राभ्यासयोर्विशेष" इति भावनार्थं न्यासः—

प्र ११ क ३ ज्ये १० क्षे १
क $\frac{८}{५}$ ज्ये $\frac{२७}{५}$ क्षे १

अन्तरभावनया जाते मूले $\frac{१}{५}$। $\frac{६}{५}$। अनयोः[३] पूर्वमूलाभ्यामाभ्यां ३। १० विशेषभावनया जाते मूले $\frac{८}{५}$। $\frac{२७}{५}$। एवमनन्तमूलानि।

"इष्टकृतिगुणकशेषोद्धृतमि"ति रूपक्षेपपदाभ्यां पुनः पुनः समासविशेषभावनाभिर्बहूनि[४] मूलानि भवन्ति। तद्यथा—प्रथमोदाहरणे रूपत्रयमिष्टं[५] प्रकल्प्य यथोक्तकरणेन जातं कनिष्ठं (६)। अस्य वर्गात्प्रकृतिगुणाद्रूपयुतान्मूलं ज्येष्ठं[६] १७। रूपपञ्चकेष्टेन जातं कनिष्ठं $\frac{१०}{१७}$। अतो ज्येष्ठं $\frac{३३}{१७}$। अनयोः[७] पूर्वमूलाभ्यामाभ्यां ६। १७ समासभावनया जाते मूले $\frac{३६८}{१७}$। $\frac{१०४१}{१७}$। अथवा विशेषभावनया जाते मूले $\frac{२८}{१७}$। $\frac{८१}{१७}$। एवं द्वितीयोदाहरणे रूपत्रयेणेष्टेन[८] जाते मूले ३। १०। पञ्चकेनेष्टेन जाते (मूले) $\frac{५}{७}$। $\frac{१८}{७}$। अनयोः पूर्वमूलाभ्यामाभ्यां[९] ३। १० समासभावनया जाते मूले $\frac{१०४}{७}$। $\frac{३४५}{७}$। अन्तरभावनया जाते मूले $\frac{४}{७}$। $\frac{१५}{७}$। एवमनंतमूलानि।

इति वर्गप्रकृतिः।

चक्रवालम्

एकद्विचतुःक्षेपसाधनाय[१०] चक्रवाले करणसूत्रमार्याचतुष्टयम्[११]—

ह्रस्वज्येष्ठक्षेपान् भाज्यप्रक्षेपभाजकान् कृत्वा।
कल्प्यो गुणो यथा तद्वर्गात् संशोधयेत् प्रकृतिम्॥ ७७॥

---

१ अनयो। २ मूले १६१। $\frac{५२४}{५}$। ३ अनयो। ४ °भिवहूनि।
५ रुप°। ६ ज्येष्ठं १८। ७ अनयो। ८ रुप°।
९ अनयो पूर्वमूलाभ्यामाभ्या। १० °द्वित्रिचतुःक्षेपसाधनया। ११ °मार्याद्वयम्।

प्रकृतेर्गुणवर्गे[1] वा विशोधिते जायते तु यच्छेषम् ।
तत्[2] क्षेपहृतं क्षेपो गुणवर्गविशोधिते व्यस्तम् ॥ ७८ ॥

लब्धिः कनिष्ठमूलं तन्निजगुणकाहृतं वियुक्तं च ।
पूर्वाल्पपदपरक्षिप्त्योर्घातेन जायते ज्येष्ठम् ॥ ७९ ॥

प्रक्षेपशोधनेष्वप्येकद्विचतुर्व्वभिन्नमूले[3] स्तः ।
द्विचतुःक्षेपपदाभ्यां[4] रूपक्षेपाय भावना कार्या[5] ॥ ८० ॥

उदाहरणम्—

कस्त्र्युत्तरेण गुणितोऽत्र शतेन वर्गः
सैकः कृतित्वमुपयाति वदाऽऽशु तं मे ।
को वा[6] त्रिर्वजितशतेन हृतस्तु वर्गो
रूपान्वितः कृतिगतो[7] भवति प्रचक्ष्व ॥ ३८ ॥

न्यासः—प्रकृतिः १०३ क्षेपकः १ । प्राग्वद्रूपत्रयशुद्धौ मूले क १ ज्ये १० क्षे ३ । अत्र ह्रस्वपदं भाज्यं, ज्येष्ठपदं क्षेपं, क्षेपं हरं[8] प्रकल्प्य कुट्टकार्थं न्यासः—भा १ क्षे १० ह ३ । कुट्टककरणेन लब्धो गुणः सक्षेपः क्षे ३ (गु) २ । क्षेपे ऋणेन[9] त्रयेण गुणिते जातोऽपरो गुणः ११ । अस्य वर्गात् १२१ प्रकृति १०३ मपास्य[10] शेषं १८ क्षेप ३ हृतं जातः क्षेपः ६ । लब्धिः कनिष्ठमूलं ७ । एतन्निजगुणकेन ११ हृतं ७७, पूर्वह्रस्वपदं १ परक्षेपः ६ घातेन ६ वियुक्तं ज्येष्ठं ७१ । ऋणधनमूलयोरुत्तरे कर्मणि क्रियमाणे न विशेषः । तस्मादृणमूलयोर्धनत्वं प्रकल्प्य षट्शोधने प्रकृतिः १०३ क ७ ज्ये ७१ क्षे ६ ।[11] (पुनः) कुट्टकार्थं न्यासः—भा ७ क्षे ७१ ह ६ । जातो गुणः सक्षेपः क्षे ६ गु १ । क्षेपे (ऋणेनैकेन गुणिते जातोऽपरो गुणः ७ । अस्य वर्गं प्रकृतेरपास्य शेषं ५४ "गुणवर्गविशोधिते व्यस्तमि" ति) जातमृणं[12] ५४ क्षेपेण ६ हृतं क्षेपः ९ । लब्धिः[13] कनिष्ठं मूलं २० । एतन्निजगुणकाहृतं १४०, पूर्वह्रस्वपदपरप्रक्षेपघातः ६३ अनेन वियुक्तं जातं ज्येष्ठं २०३ । पुनः प्रकृतिः[14] १०३ क २० ज्ये २०३ क्षे ९ । कुट्टकार्थं न्यासः—भा २० क्षे २०३ ह ९ । जातो गुणः सक्षेपः क्षे ९ गु २ । एकेनेष्टेन जातोऽपरो गुणः ११ । अस्य वर्गात्प्रकृतिमपास्य शेषं १८, क्षेपेण ९ हृतः क्षेपः (२) । लब्धिः कनिष्ठपदं ४७ । एतन्निजगुणकहृतं ५१७, पूर्वाल्पपदं २० परक्षेपः २

---

[1] प्रकृति गुणवर्गो । [2] न । [3] °द्वित्रिचतुष्काभिन्न° [4] द्विचतुः प्रक्षेपाभ्यां ।
[5] विशुद्धा या । [6] व । [7] °प्रकृति । [8] ह्रस्वपदभाज्यं ज्येष्ठपदं क्षेपं हरं क्षेपं ।
[9] क्रमेण । [10] °मयास्य । [11] क ७ ज्ये १ क्षे ६ । [12] क्षेपे ऋणमिति जातमृणं ।
[13] लब्धि । [14] प्रकृति ।

अनयोर्घातेनानेन ४० वियुक्तं जातं ज्येष्ठं ४७७। पुनः प्रकृतिः १०३ क ४७ ज्येष्ठं ४७७ क्षे २।[१] प्रक्षेपशोधनेष्वप्येकद्विचतुर्ष्वभिन्नमूलेषु भावनयेति समासभावनार्थं न्यासः—

प्र १०३ क ४७ ज्ये ४७७ क्षे २
क ४७ ज्ये ४७७ क्षे २

(समासभावनया) जाते चतुःक्षेपमूले क ४४८३८ ज्ये ४५५०५६ क्षे ४। अतो रूपक्षेपमूले क २२४१६ ज्ये[२] २२७५२८ क्षे १।

द्वितीयोदाहरणे प्रकृतिः ६७ क १ ज्ये १० क्षे ३। प्राग्वत्कुट्टकन्यासः—भा १ क्षे १० हृ ३। जातो गुणः सक्षेपः क्षे ३ गु २। धनरूपत्रयेण (इष्टेन) जातो अपरो गुणः ११। अस्य वर्गात्प्रकृतिमपास्य शेषं २४, क्षेपहृतं क्षेपः ८। लब्धिः कनिष्ठमूलं ७। अतो ज्येष्ठं ६६। (एवं) प्र[३] ६७ क ७ ज्ये ६६ क्षे ८। पुनः कुट्टकः भा ७ क्षे ६६ हृ ८। अतो गुणः सक्षेपः क्षे ८ गु ५। धनरूपेणैकेन जातो अपरो गुणः १३। वर्गादस्य १६६ प्रकृतिमपास्य शेषं ७२। क्षेपहृतं क्षेपः ६। लब्धिः कनिष्ठमूलं २०। अतो ज्येष्ठं १६७। (पुनः) प्रकृतिः ९७ क २० ज्ये १६७ क्षे ६। कुट्टककरणेन लब्धो गुणः सक्षेपः क्षे ६ गु ५। धनरूपेण जातो अपरो गुणः १४। अस्य वर्गात्प्रकृतिमपास्य शेषं ६६ क्षेप ६ हृतं क्षेपः ११। लब्धिः कनिष्ठमूलं ५३। अतो ज्येष्ठं ५२२। पुनः प्रकृतिः ६७ क ५३ ज्ये ५२२ क्षे ११। कुट्टकेन जातो गुणः सक्षेपः क्षे ११ गु ८। शून्येन[४] जातो अपरो गुणः ८। अस्य वर्गं प्रकृतेरपास्य शेषं ३३। "गुणवर्गविशोधिते व्यस्तमि"ति जातमृणं ३३ क्षेपहृतं क्षेपः ३ लब्धिः कनिष्ठं ८६। अतो ज्येष्ठं ८४७। पुनः प्रकृतिः ६७ क ८६ ज्ये ८४७ क्षे ३̇। कुट्टकेन जातो गुणः सक्षेपः क्षे ३̇ गु १। ऋणरूपत्रयेण[५] जातो अपरो गुणः १०। अस्य वर्गात्प्रकृतिमपास्य शेषं ३ क्षेपहृतं क्षेपः १̇। लब्धिः कनिष्ठं ५६६̇। अतो ज्येष्ठं ५६०४̇। प्राग्वदृणत्वे धनत्वमिति जाते धनात्मके रूपशुद्धिमूले क ५६६ ज्ये ५६०४ क्षे १। समासभावनया जाते रूपक्षेपमूले क ६३७७३५२ ज्ये ६२८०६६३३।

सूत्रमार्या—

रूपविशुद्धौ प्रकृतिः कृतियोगः स्यान्न चेत् खिलं[६] तु तदा।
अखिलप्रकृतौ प्राग्वत् साध्ये मूलेऽल्पकानल्पे॥ ८१॥

उदाहरणम्—

कस्त्रयोदशनिघ्नश्च वर्गो व्येकः पदप्रदः।
को वर्गं[७] एकषष्टिघ्नो[८] निरेको मूलदो वद॥ ३९॥

---

१ क ४७७ क्षे २। २ क २२४१४ ज्ये २२०५२८। ३ प्रा। ४ शुन्येन। ५ °रुपत्रयेण। ६ न चेतिवलं। ७ वर्णं। ८ °षष्ठि°।

प्रथमोदाहरणे द्विकत्रिकयोर्वर्गयोगः प्रकृतिः १३ । प्राग्वच्चतुःशुद्धौ मूले[१] क १ ज्ये ३ क्षे ४ । अतो रूपशुद्धौ मूले १/२ । ३/२ । अथवा नवशुद्धौ मूले क १ ज्ये २ क्षे ९ । अतो रूप-शुद्धौ १/३ । २/३ । चक्रवालकरणेनाभिन्ने ५ । १८ ।

द्वितीयोदाहरणे (षट्पञ्चकयोर्वर्गयोगः प्रकृतिः ६१ । प्राग्वत्) षट्त्रिंशत्शुद्धौ मूले क १ ज्ये ५ क्षे ३६ । अतो रूपशुद्धौ मूले[२] १/६ । ५/६ । अथवा पञ्चविंशतिशुद्धौ मूले क १ ज्ये ६ क्षे २५ । अतो रूपशुद्धौ मूले १/५ । ६/५ । चक्रवालेनाभिन्ने वा ३८०५ । २९७१८ । एवमनन्त-मूलानि ।

अपि च—

वर्गः पञ्चगुणः कश्चित् चतुर्भिः संयुतः कृतिः ।
षट्त्रिंशताऽथवा युक्तः शतयुक्तोऽथवा भवेत् ॥ ४० ॥

प्रकृतिः ५ क १ ज्ये ३ क्षे ४ । क्षेपो येन गुणितः तन्मूलगुणे कनिष्ठज्येष्ठे तद्गुणक्षेपे मूले भवतः । अतस्त्रिगुणिते षट्त्रिंशत्क्षेपमूले ३ । ९ । पञ्चगुणिते शतक्षेपमूले ५ । १५ । एवं बुद्धिमता विशोधने मूले ज्ञेये ।

सूत्रम्—

प्रकृतिरभीप्सितवर्गोद्धृता यथा शुद्धिमेति यल्लब्धम् ।
कल्प्यो गुणः कनिष्ठं छेदनमूलोद्धृतं[३] भवति ॥ ८२ ॥

उदाहरणम्—

द्वासप्ततिप्रगुणिता कृतिरेकयुक्ता
मूलप्रदा[४] भवति मे वद मित्र शीघ्रम् ।
पञ्चांशकेन गुणितोऽप्यथवा सरूपो
वर्गः कृतित्वमुपयाति सखे विचिन्त्य ॥ ४१ ॥

प्रथमोदाहरणे प्रकृतिः ७२ ईप्सितवर्गेण[५] ९ हृता विशुद्धलब्धं ८ । इयं प्रकृतिः ८ क १ ज्ये ३ क्षे १ । अत्र कनिष्ठं छेदमूलेनानेन ३ हृतं जातं कनिष्ठं[६] १/३ । एवं जाते ह्रस्व-ज्येष्ठे[७] १/३ । ३ ।

द्वितीयोदाहरणे प्रकृतिः ३/५ । इयं पञ्चमांशवर्गेण १/२५ हृता विशुद्धं लब्धं ५ । प्राग्वद् रूपक्षेपमूले क ४ ज्ये ९ क्षे १ । कनिष्ठं छेदमूलेनानेन १/५ हृतं जातं कनिष्ठं २० । एवं जाते ह्रस्वज्येष्ठे[८] २० । ९ । "तुल्यातुल्यपदानां भावनयाऽनन्तमूलानि[९]" ।

---

[१] मुले । [२] मुले । [३] छेदेन° । [४] मुलप्रदा । [५] इप्सितवर्गेण ।
[६] कनिष्ठं ३ । [७] ह्रस्वंज्ये° । [८] ह्रस्वः ज्ये° । [९] °नयान्नत° ।

वर्गगतायां प्रकृतौ सूत्रम्—

> क्षिप्तिरभीष्टविभक्ता द्विधा तदिष्टोनसंयुता[१] दलिता ।
> आद्या[२] प्रकृतिपदाप्ता क्रमशोऽल्पानल्पमूले ते ॥ ८३ ॥

उदाहरणम्—

> वर्गो नवहतः[३] कश्चिद् दशाढ्यो[४] वा दशोनितः ।
> मूलदो जायते तं मे गणितज्ञ वद द्रुतम्[५] ॥ ४२ ॥

प्रकृति ९ क्षे १० । अत्र क्षिप्तिः १० द्विधैकेनेष्टेन हृता १० । १० इष्टेनोनयुता दलिता ९/२ । ११/२ । अनयोराद्या[६] प्रकृतिपदेनानेन ३ हृता जाते मूले ३/२ । ११/२ । द्विकेनेष्टेन मूले १/२ । ७/२ ।

द्वितीयोदाहरणे प्रकृतिः ९ क्षे १० । प्राग्वदेकेनेष्टेन जाते मूले ११/६ । ९/२ । द्विकेन जाते मूले ७/६ । ३/२ । एते धनमूले वा[७] भवतः । ऋणत्वे धनत्वे न विशेषः । एवमनन्तमूलानि[८] । रूपक्षेपपदाभ्यां समासान्तरभावनाभिर्बहूनि मूलान्युत्पद्यन्ते[९] ।

प्रकृतिसमक्षेपविशुद्धावुदाहरणम्—

> का कृतिर्दशभिः क्षुण्णा दशाढ्या वा दशोनिता ।
> मूलदा जायते विद्वन् तां द्रुतं[१०] वद वेत्सि चेत् ॥ ४३ ॥

प्रकृतिः १० क्षेपः १० । अत्र दशशुद्धौ मूले[११] १ । ० । "ह्रस्वमभीष्टं मूलमि"त्यादिना रूपशुद्धौ मूले १ । ३ क्षे १ । पूर्ववत् दशशुद्धौ मूले १ । ० क्षे १० । भावनया जाते दशक्षेपमूले ३ । १० ।

द्वितीयोदाहरणे प्रकृतिः १० क्षे १० । प्राग्वद्दशशुद्धौ मूले १ । ० । "इष्टकृतिगुणकशेषोद्धृतमि"ति[१२] (त्रिकेनेष्टेन) रूपक्षेपमूले ६ । १९ । पूर्वमूलाभ्यामाभ्यां १ । ० समासभावनया[१३] जाते दशशुद्धौ मूले[११] १९ । ६० । अन्तरभावनया त एव मूले १९ । ६० ।

अपि च—

> क्षयगैकादशघ्नः को वर्गः षष्टिसमन्वितः ।
> मूलदो[१४] जायते तं मे[१५] वद कोविद[१६] सत्वरम् ॥ ४४ ॥*

---

[१] °दिष्ठा न° । [२] आद्य । [३] °वहृतः । [४] कश्चिदुशाढ्यो । [५] वदाशु त्वं । [६] अत्रयो° । [७] एव । [८] °मनंतिमू° । [९] °द्यते । [१०] तादृशं । [११] मुले । [१२] ईष्ट° । [१३] सहभावनया । [१४] मूलदा । [१५] तमे । [१६] कोविद्वन् ।

* In place of this example, the *Gaṇita-kaumudī* gives another similar example. See *Gaṇita-kaumudī*, Part II, Ex. 8, pp. 242 243.

न्यासः—प्र ११ क्षे ६० । अत्र "ह्रस्वमभीष्टं मूलमि"त्यादिना षष्टिक्षेपमूले १ । ७ ।

अधुना द्वादशक्षेपमूले १ । १ समासभावनया जाते चतुश्चत्वारिंशदधिकशतक्षेपमूले २ । १० । अतो[1] रूपक्षेपमूले $\frac{१}{६}$ । $\frac{५}{६}$ । ज्येष्ठमूले धनर्णे[2] न विशेषः । धनस्य मूलं धनमृणं वा भवति । परिकर्मसु उक्तवदत्र धनर्णयोरविशेषः । तथा हि—"इष्टकृतिगुणकशेषोद्धृतमि"ति इष्टं[3] रूपं १ अस्य कृतिः[4] १ प्रकृतिर्विशोधिता शेषं १२ । अनेन द्विगुणमिष्टं २ हृतं जातं कनिष्ठं $\frac{१}{६}$, अतो ज्येष्ठं $\frac{५}{६}$ । एवमिष्टवशादनन्तमूलानि ।

तथा हि[5]—

> प्रक्षेपेषु बहुषु (वा) शुद्धिषु वा[6] निजधिया पदे ज्ञेये ।
> रूपक्षेपाय तयोर्भावनयाऽनन्तमूलानि ॥ ८४ ॥
>
> यस्य न बुद्धिः स्वांते न गणितलेशोऽपि तस्य[7] स्यात् ।
> तस्मान्निजया बुद्ध्या समूह्य[8]मखिलं तु गणितमिदम् ॥ ८५ ॥

उदाहरणम्—

> कस्त्रयोदश(सं)निघ्नो वर्गः सप्तदशाधिकः ।
> वर्जितो वा पृथङ्मूलप्रदः[9] स्याद् वद मे द्रुतम्[10] ॥ ४५ ॥

न्यासः—प्रकृतिः १३ क्षे १७ । अत्र रूपत्रयक्षेपमूले १ । ४ क्षे ३ । अत्र बुद्धिः । क्षेपगुणं क्षेपं प्रकल्प्य[11] (न्यासः)—प्र १३ क्षे ५१ । अत्रैकपञ्चाशत्क्षेपमूले १ । ८ क्षे ५१ । अनयोः पूर्वमूलाभ्यां सह भावनार्थं न्यासः—प्र १३ क १ ज्ये ८ क्षे ५१
क १ ज्ये ४ क्षे ३

समासभावनया त्रिपञ्चाशताधिकशतक्षेपमूले[12] १२ । ४५ क्षे १५३ । "ईप्सितवर्गविहृतः क्षेप" इति सप्तदशसंख्यः क्षेपो यथा भवति तथा कल्पितः इष्टः त्रयरूपः (३) (अस्य) वर्गः ९ अनेन हृतः क्षेपः १७ । "पदे तदिष्टाप्ते" इति त्रिहृतमूले सप्तदशक्षेपे क ४ ज्ये १५ क्षे १७ । अन्तरभावनया प्राग्वज्जाते सप्तदशक्षेपमूले क $\frac{४}{३}$ ज्ये $\frac{१६}{३}$ क्षे १७ ।

---

[1] जाते चतुश्चत्वारिंशत्क्षेपमूले २ । १० अतो । [2] धनर्णं । [3] °शेषोद्धृतः × छत × मितीष्टं । [4] कृति । [5] तथाहि रूपमिष्टं १ अस्मात्प्रकृति विशोध्य शेषं १२ अनेन द्विगुणमिस्टं २ हृतं जातं कनिष्ठं ३ वा ज्येष्ठं ३ एवमिष्टवशादानत्यः । [6] बहुत्वा शुद्धषु । [7] बुद्धिः स्वतेन गणितं कलशोपि तस्यं । [8] तस्मान्निजधिया बुद्ध्वा समुह्य° । [9] पृशूलप्रदः । [10] त्रतं । [11] प्रक्षिप्य । [12] त्रिपञ्चाशत्क्षेपमूले ।

द्वितीयोदाहरणे न्यासः—प्र १३ क्षे १७। प्राग्वज्जाते सप्तदशक्षेपमूले (४। १५ क्षे १७। रूपशुद्धिमूलाभ्यामाभ्यां ५। १८ क्षे १ समासभावनया जाते सप्तदशशुद्धौ मूले) १४७। ५३०। अन्तरभावनया जाते ३। १०।

अत्र (अ) मूलराशेरासन्नमूलानयने सूत्रम्—

मूलं ग्राह्यं यस्य च रूपक्षेपजे पदे[1] तत्र।
ज्येष्ठं ह्रस्वपदेन च समुद्धरेन्मूलमासन्नम्[2] ॥ ८६ ॥

उदाहरणम्—

दशानामपि रूपाणां पञ्चमांशस्य वा वद।
आसन्नमूलं जानासि यदीमां प्रकृतिक्रियाम् ॥ ४६ ॥

न्यासः—प्रकृतिः १०। अत्र रूपक्षेपमूले ६। १९ वा २२८। ७२१ वा ८६५८। २७३७९।[3] अल्पेनानल्पमुद्धरेदिति दशानामासन्नमूलं $\frac{१९}{६}$ वा $\frac{७२१}{२२८}$ वा $\frac{२७३७९}{८६५८}$।[4]

द्वितीयस्य न्यासः—प्रकृतिः $\frac{१}{५}$। अत्रेष्टेनानेन $\frac{१}{२}$ प्राग्वद्रूपक्षेपमूले २०। ९ वा ३६०। १६१ वा ६४६०। २८८९।[5] अत आसन्नं पञ्चांशस्य मूलं $\frac{९}{२०}$ वा $\frac{१६१}{३६०}$ वा $\frac{२८८९}{६४६०}$।[6]

इति सकलकलानिधिनरसिंहनन्दन-गणितविद्याचतुरानन-नारायणपण्डितविरचिते बीज-गणितावतंसे वर्गप्रकृतिः समाप्ता।

[समाप्ता बीजक्रिया]

---

[1] पदं। [2] °पदेनोद्धरे°। [3] अत्र क्षेपमूले ६। ९ वा ३२८। ७२१ वा ८६५९। २७३७९। [4] वा ३७३७९। [5] मूले ९। २०। वा ३६०। ३६१ वा ६४५ रूप ६०। २८८९। [6] मूलं $\frac{९}{२०}$ वा $\frac{१६०}{१६१}$ वा $\frac{२८८९}{६४४०}$।

बीजम्[१]

यस्मादेतत्सकलं[२] विश्वमनंतं प्रजायते व्यक्तम् ।
अव्यक्तादपि बीजाच्छिवं[३] च गणितं च तं[४] नौमि ॥ १ ॥

अव्यक्तसमीकरणं वर्णसमत्वं च मध्यमाहरणम् ।
भावितसमत्वमस्मिन् बीजानि वदन्ति चत्वारि ॥ २ ॥

तत्रादौ तावदव्यक्तसाम्ये करणसूत्रमार्यापञ्चकम्—

यावत्तावच्चिह्नितमेकं वा बहुमितं तु परिकल्प्य[५] ।
रूपाढ्यं वा रूपोनितमथवाऽव्यक्तमानमिति ॥ ३ ॥

माने तस्मिन्नेवोद्देशालापवत्[६] समाचरेत्[७] कर्म ।
फलसिद्धयै द्वौ[८] पक्षौ तुल्यौ कार्यौ प्रयत्नेन ॥ ४ ॥

एकस्मादव्यक्तं[९] विशोधयेदन्यतस्तु रूपाणि ।
शेषेणाव्यक्तेन च समुद्धरेद्रूपशेषमिह ॥ ५ ॥

अव्यक्तस्य[१०] च राशेर्मानं व्यक्तं प्रजायते नूनम् ।
अज्ञातेषु बहुषु वा यावत्तावद् द्विकादिसंगुणितम् ॥ ६ ॥

भक्तं रूपैर्युक्तं विवर्जितं वा प्रकल्पयेदेवम् ।
निजबुद्धया विज्ञेयं क्वचिदव्यक्तस्य च मानम् ॥ ७ ॥

यस्मिन्नेको वर्णो वर्तते तदव्यक्तसाम्यं बीजं, यत्र बहवो वर्णा यावत्तावत्कालकादयो वर्तन्ते तदनेकवर्णसाम्यं[११], यत्र च वर्णानां वर्गादिसमीकरणं क्रियते तन्मध्यमाहरणं, यत्राव्यक्तवर्णानां भावितसमीकरणं तद्भावितसमत्वमिति बीजचतुष्टयमाद्याः प्राहुः । तेषु प्रथमे तावदव्यक्तसाम्ये यत्रोदाहरणे योऽज्ञातो राशिस्तन्मानं यावदेकं द्वयादि वा सरूपमरूपं वा रूपैरूनं युतं वा प्रकल्प्य तस्य राशेर्वासनानुसारेणोद्देशकालापवद्योगवियोगगुणनभजनत्रैराशिकपञ्चराशिकश्रेढीक्षेत्रखातादिक्रियया[१२] द्वौ पक्षौ समौ कार्यौ । यस्मिन्नालापे पक्षयोः समत्वं न विद्यते तदेकपक्षः केनचित्संगुणितो भक्तो युतो वर्जितो वा निजबुद्धया पक्षौ समौ कार्यौ ।

---

१ अतः अभृति बीजम् । २ यस्मात्ततसकलं । ३ वीजा छिवं । ४ सदा ।
५ ०मितं रूपरीकल्प्य । ६ तस्मिन्नुवदंशालाएकव ७ तौं । ८ समाहरेत्
९ एकैकस्मा । १० अव्यक्त । ११ तदचेक० । १२ ०रेणोद्देशः काल्यायव० ।

समपक्षयोरेकपक्षाव्यक्तमन्यपक्षाद्विशोध्य अन्यपक्षरूपाणि[१] इतरपक्षरूपेभ्यो विशोध्य[२] तत्र यद्रूपशेषमव्यक्तशेषेण हरेत् । यल्लक्षितं तदेकस्याव्यक्तस्य[३] मानं व्यक्तं तेन कल्पितराशिरुत्थाप्य[४] व्यक्तो राशिः क्रियते । यत्र द्व्यादयोऽव्यक्तराशयो भवन्ति तत्रैकमव्यक्तं शेषं द्व्यादिभिरभीष्टैर्गुणितं भक्तं वा इष्टैः रूपैरूनं युतं वा यावत्तावत्प्रकल्पयेत् । अथवा, एकमव्यक्तं शेषाणि व्यक्तानि मानानि कल्प्यानीति ।

उदाहरणानि—

समानमौल्या वणिजोऽष्टघोटा
एकस्य रूपाणि शतानि षट् च ।
ऋणे[५] शतेऽन्यस्य च वाजिनोऽर्क-
मिताः समौ तौ[६] च किमश्वमूल्यम् ॥ १ ॥

(अपूर्णम्)

---

१ व्यक्तवर्गादिकमपि इतरेपक्षरूपाणि । २ ०रूपेभ्यो पिशोध्य । ३ ०क्तस्व ।
४ राशिरुपाप्य । ५ ऋणं । ६ मिताः स्वस्वौ ।

घोषणा-पत्र

समाचारपत्र-रजिस्ट्रीकरण (केन्द्रीय) नियमावली, १९५६ के नियम ८ (१) के अधीन प्रकाशितव्य स्वामित्व-सम्बन्धी तथा अन्य ब्योरे।

(प्ररूप-चार)

१. प्रकाशन का स्थान — अखिल भारतीय संस्कृत-परिषद्, महात्मा गांधी मार्ग, हजरतगंज, लखनऊ

२. प्रकाशन की कालिकता — षाण्मासिक

३. मुद्रक का
(१) नाम—श्री रामकुमार सिनहा
(२) राष्ट्रिकता—भारतीय
(३) पता—इण्डस्ट्रियल प्रिंटिंग वर्क्स, सुभाषमार्ग, रानीगंज, लखनऊ।

४. प्रकाशक का
(१) नाम—श्री गोपाल चन्द्र सिंह
(२) राष्ट्रिकता—भारतीय
(३) पता—बी० ९८९, सैक्टर ए०, महानगर, लखनऊ।

५. सम्पादक का
(१) नाम—डा० जगदम्बाप्रसाद सिनहा
(१) राष्ट्रिकता—भारतीय
(३) पता—सी० १, न्यू यूनिवर्सिटी स्टाफ फ्लैट्स गोकरन नाथ रोड, लखनऊ।

६. स्वामी का नाम और पता—अखिल भारतीय संस्कृत-परिषद्, महात्मा गांधी मार्ग, हजरतगंज, लखनऊ।
(इसमें कोई हिस्सेदार नहीं है)

मैं, गोपाल चन्द्र सिंह, एतद्द्वारा घोषित करता हूं कि ऊपर दिये हुए ब्योरे मेरे पूर्णतम ज्ञान और विश्वास के अनुसार सत्य हैं।

(ह०) गोपाल चन्द्र सिंह
प्रकाशक (अखिल भारतीय संस्कृत-परिषद्,
लखनऊ की ओर से)

अखिल भारतीय संस्कृत-परिषद्, लखनऊ
के
प्रकाशन

१. सर मोनियर विलियम्सकृत अंग्रेजी-संस्कृत कोश (पुनर्मुद्रित संस्करण) ४५.००

२. Sanskrit First Lessons—Dr. J. R. W. Ballantyne ३.००

३. नलोपाख्यानम् (भूमिका, हिन्दी अनुवाद तथा शब्दकोश सहित) १३.५०

४. नलोपाख्यान-कोश ५.००

५. A Catalogue of Manuscripts in the Akhila Bharatiya Sanskrit Parishad, Lucknow (First Series) [1304 entries] ४०.००

६. वेदान्तपरिभाषा ('भगवती' संस्कृत-व्याख्या सहित) १४.५०

७. संसारसागरमन्थनम् (हिन्दी) भाग १ (चन्द्रकला) २.००
भाग २ (सूर्य का अधोगमन) २.००

८. गोपीनाथ कविराज-अभिनन्दन-ग्रन्थ १००.००

९. A Catalogue of Manuscripts in the Akhila Bharatiya Sanskrit Parishad, Lucknow (Second Series) [4033 entries]
Vol. I ४०.००
Vols. II, III & IV (प्रेस में)

१०. श्रीपतिप्रणीतं धीकोटिदकरणम् (Critically edited Text with Introduction, English Translation, Notes and Illustrative Examples) २.००

११. श्री नारायणपण्डितविरचित: बीजगणितावतंस: (critically edited Text with Introduction) ३.००

१२. Studies in Ancient Indian Seals by Dr. K. K. Thaplyale (प्रेस में)

१३. ऋतुसंहार (भूमिका, हिन्दी अनुवाद तथा विविध परिशिष्टों सहित) (प्रेस में)

१४. अभिनन्दकृत रामचरित—खण्ड १ भूमिका तथा समीक्षात्मक पाठालोचन (प्रेस में)
खण्ड २ हिन्दी अनुवाद (प्रेस में)

Published by :
Akhila Bharatiya Sanskrit Parishad
Mahatma Gandhi Marg, Hazratganj
Phone 23962

Printed by
Industrial Printing Works
273, Raniganj
Phone 26410

LUCKNOW (INDIA)